Z.S. ARTIKOV

TARMOQLAR IQTISODIYOTI

O‘QUV QO‘LLANMA

Samarqand

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining
95 yilligiga bag‘ishlanadi

Z.S. ARTIKOV

TARMOQLAR IQTISODIYOTI

O‘QUV QO‘LLANMA

Samarqand– 2025 yil

UO‘K: 332.1: (075.8)
A 23
KBK: 65.9(5O'zb) 304

Z.S.Artikov
TARMOQLAR IQTISODIYOTI *[Matn]:* ***o‘quv qo‘llanma*** */ Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “FAN BULOG'I NASHRIYOTI MCHJ nashriyoti, 2025 - 278 bet*

Mazkur o‘quv qo‘llanma “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda mamlakat iqtisodiy tizimidagi tarmoqlar faoliyatining nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Qo‘llanma bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoq ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish, raqobatbardoshlikni ta’minlash va barqaror rivojlanishga erishish yo‘llarini o‘rgatishga qaratilgan.Unda tarmoqlar iqtisodiyotining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi, tarmoqlararo aloqalar, ishlab chiqarish resurslarini taqsimlash, tarmoq siyosati, davlatning iqtisodiy islohotlari, investitsiya jarayonlari va innovatsion rivojlanish masalalari keng yoritilgan. Shuningdek, o‘quv qo‘llanmada tarmoq ishlab chiqarishini boshqarish, iqtisodiy qonunlarning amalda qo‘llanilishi, tarmoqning strategik rivojlanish yo‘nalishlari hamda hududiy tarmoqlararo komplekslar faoliyatini tahlil qilish usullari bayon etilgan. Shuningdek, qo‘llanma orqali talabalar tarmoqlar faoliyatini rejalashtirish, boshqarish va samaradorligini oshirishning ilmiy asoslarini o‘rganadilar. Ular iqtisodiy qonuniyatlar va davlat siyosati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tushunib, iqtisodiy tahlil vositalaridan foydalangan holda tarmoqdagi mavjud muammolarni aniqlash va ularning samarali yechimlarini ishlab chiqish malakasiga ega bo‘ladilar.

O‘quv qo‘llanma 60310100 – “Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)” bakalavriat yo‘nalishidagi talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda nazariy bilimlarni amaliy misollar bilan boyitish, milliy iqtisodiyot tarmoqlari faoliyati va ularning modernizatsiyasi jarayonlarini o‘rganish imkoniyati yaratilgan.Qo‘llanma, shuningdek, iqtisodiyot fanlari o‘qituvchilari, tarmoq mutaxassislari va ilmiy tadqiqotchilar uchun ham foydali manba bo‘lib xizmat qiladi.

Taqrizchilar:
G.M.Shadiyeva - SamISI professori, i.f.d..
I.M.G‘aniyev - TDIU Samarqand filiali dotsenti, i.f.n..

O‘quv qo‘llanma institut Kengashining 2025-yil 31-oktabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (3-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 298-31/10).

ISBN: 978-9910-689-59-8

© Z.S.Artikov., SamISI. 2025 y.
©“ FAN BULOG'I NASHRIYOTI” MChJ nashryoti. 2025 y.

MUNDARIJA

KIRISH 7

I BOB. "TARMOQLAR IQTISODIYOTI" FANINING MOHIYATI, OB'YEKTI VA PREDMETI 8

1.1. "Tarmoqlar iqtisodiyoti" fanining ob'ekti, tarmoqning ta'rifi va tavsifi 8

1.2. "Taqmoqlar iqtisodiyoti" fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi 10

1.3. "Tarmoqlar iqtisodiyoti" fanini o'rganish metodologiyasi va usullari 13

Nazorat va muhokama uchun savollar 15

II BOB. SANOAT – MODDIY ISHLAB CHIQARISHNING YETAKCHI TARMOG'I SIFATIDA 16

2.1. Sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidagi roli va o'rni 16

2.2 Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi 26

2.3. Sanoat korxonalarining belgilari, funksiyalari va vazifalari 42

Nazorat va muhokama uchun savollar. 48

III BOB. QISHLOQ XO'JALIGI TARMOG'I VA AGROSANOAT MAJMUI 49

3.1. Qishloq xo'jaligining O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida tutgan o'rni va ahamiyati 49

3.2. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida agrar sohani rivojlantirish tamoyillari 51

3.3. Agrosanoat majmuasining maqsadi, vazifalari va tarkibi 54

Nazorat va muhokama uchun savollar 60

IV BOB. QURILISH MAJMUINI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI 61

4.1. Qurilish ishlarini mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili 61

4.2. Biznesning ijtimoiy javobgarligi va ziddiyatli sabablar 72

4.3. Qurilish montaj ishlari tannarxi tahlili 76

Nazorat va muhokama uchun savollar 83

V BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA KOMMUNIKATSIYA MAJMUI 84

5.1. Iqtisodiyotda kommunikatsiya va uning ta'siri 84

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
№ 74451

5.2. Rivojlantirishda boshqaruv texnikasi va uning turlari..... 86
5.3. Iqtisodiyotni rivojlantirishda axborotlar tizimi 89
Nazorat va muhokama uchun savollar..... 92
VI BOB. IQTISODIYOTNING TARMOQ TUZILMASI VA TARKIBIY SILJISHLARI..... 94
6.1. Tarkibiy siyosat, uning mohiyati va ahamiyati 94
6.2. Barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning o‘rni 99
6.3. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog‘ining shakllanishi .. 102
Nazorat va muhokama uchun savollar..... 110
VII BOB. TARMOQLARDA ZAMONAVIY BOSHQARUV TIZIMI..... 111
7.1. Boshqaruv ob’yektiv zaruriyat va maqsadga yo‘naltirilgan jarayon sifatida..... 111
7.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari 118
7.3. Sanoat korxonalari tuzilmasini belgilovchi omillar 124
Nazorat va muhokama uchun savollar..... 128
VIII BOB. ISHLAB CHIQARISHINI PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH..... 129
8.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari 129
8.2. Rejalashtirishning metodologik asoslari..... 133
Nazorat va muhokama uchun savollar..... 143
IX BOB. ISHLAB CHIQARISHINING IQTISODIY VA IJTIMOIY SAMARADORLIGI. 144
9.1. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini ta’minlashning ahamiyati..... 144
9.2. Ishlab chiqarish samaradorlignning mohiyati, mezoni va ko‘rsatkichlari 147
9.3. Sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini monitoring qilish va tahlil mezonlari 158
Nazorat va muhokama uchun savollar..... 165
X BOB. KADRLAR VA MEHNATGA HAQ TO‘LASH 167

10.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli 167
10.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi 173
10.3. Mehnat salohiyatidan foydalanish ko‘rsatkichlari tizimi va aniqlash yo‘llari 177
Nazorat va muhokama uchun savollar 180
XI BOB. ISHLAB CHIQARISHNING ASOSIY FONDLARI VA ISHLAB CHIQARISH QUVVATLARI 182
11.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi 182
11.2. Asosiy fondlarni baholash 192
11.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi 193
11.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi 195
Nazorat va muhokama uchun savollar 199
XII BOB. ISHLAB CHIQARISHINING AYLANMA MABLAG‘LARI 200
12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati 200
12.2. Aylanma mablag‘lar va ularning aylanishini tezlashtirish 202
12.3. Aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish 205
Nazorat va muhokama uchun savollar 207
XIII BOB. MAHSULOTLARNING SIFATI VA UNING RAQOBATBARDOSHLIGI 209
13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati 209
13.2. Mahsulotning sifat ko‘rsatkichlari va ularni baholash usullari .. 211
13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo‘llari 213
Nazorat va muhokama uchun savollar 217
XIV BOB. TANNARX, FOYDA, BAHO VA ISHLAB CHIQARISH RENTABELLIGI 219
14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari 219
14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash 222
14.3. Foyda va rentabellik 225
Nazorat va muhokama uchun savollar 230

XV BOB. TARMOQLARDA ISHLAB CHIQARISHNI JOYLASHTIRISH 232
15.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari 232
15.2. Sanoatni joylashtirish omillari 233
15.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar 235
Nazorat va muhokama uchun savollar 238
XVI BOB. TARMOQLARDA INVESTITSIYA JARAYONI 239
16.1. Investitsiya tushunchasi, mazmuni va ahamiyati 239
16.2. Investitsiya manbalari va ularni tarmoqlarga joylashtirish 243
16.3. Investitsiya loyihalar samaradorligi ko‘rsatkichlari va ularni aniqlash. 245
Nazorat va muhokama uchun savollar 248
XVII BOB. TARMOQLARNING MOLIYAVIY RESURSLARI 250
17.1. Moliyaviy resurslar va ularning tavsifi 250
17.2. Tarmoq moliyaviy resurslari va ularni auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish. 252
17.3. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish 256
Nazorat va muhokama uchun savollar 259
XVIII BOB. O‘ZBEKISTONDA XOM ASHYO MANBAI VA UNI JOYLASHTIRISH 261
18.1. Tarmoqlarda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi 261
18.2.Sanoat ishlab chiqarishning mineral xom ashyo manbai 263
18.3. Resurslar tejamkorligi strategiyasi va taktikasi 266
Nazorat va muhokama uchun savollar 268
GLOSSARIY 270
ASOSIY ADABIYOTLAR 276

KIRISH

Bugungi kunda biznes va tadbirkorlik har bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, mustahkam biznes muhitining shakllanishi jamiyat farovonligini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va innovatsion rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, tadbirkorlikka oid bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish har qanday biznes subyekti uchun muhim talab hisoblanadi.

Mazkur qo‘llanma zamonaviy biznes yuritishning nazariy va amaliy jihatlarini qamrab olgan bo‘lib, u o‘z faoliyatini boshlashni rejalashtirayotgan tadbirkorlar, biznesni rivojlantirishni maqsad qilgan menejerlar hamda iqtisodiyot sohasi mutaxassislari uchun foydali manba bo‘lib xizmat qiladi. Qo‘llanma biznesni tashkil etish va boshqarishning asosiy tamoyillari, strategik rejalashtirish, marketing, moliyaviy boshqaruv, xodimlarni rag‘batlantirish va boshqa muhim yo‘nalishlarni qamrab oladi.

Shuningdek, qo‘llanma 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan «Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi» hamda «O‘zbekiston – 2030» strategiyasi doirasida belgilangan maqsad va vazifalarga mos keladigan biznes yuritish tamoyillarini o‘z ichiga oladi. Ushbu hujjatlar mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyot yo‘nalishlarini belgilab bergan bo‘lib, ularda biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, investitsion muhitni yaxshilash hamda xususiy sektorni rivojlantirishga qaratilgan ustuvor yo‘nalishlar belgilangan.

Mazkur qo‘llanma sizga biznes dunyosining murakkab jihatlarini tushunishda yordam beradi va muvaffaqiyatli tadbirkorlik faoliyatini yuritish bo‘yicha zaruriy bilimlar bilan ta’minlaydi. Ushbu material tadbirkorlar va menejerlarning o‘z faoliyatlarini samarali tashkil etish, tavakkalchiliklarni boshqarish va biznesni rivojlantirish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarini oshirishga xizmat qiladi.

Umid qilamizki, ushbu qo‘llanma sizga nafaqat nazariy bilim, balki real hayotda qo‘llash mumkin bo‘lgan amaliy tajriba ham taqdim etadi. Sizga muvaffaqiyat va biznesda ulkan zafarlar tilaymiz!

I BOB. “TARMOQLAR IQTISODIYOTI” FANINING MOHIYATI, OB’YEKTI VA PREDMETI

1.1. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining ob’ekti, tarmoqning ta’rifi va tavsifi.

1.2. “Taqmoqlar iqtisodiyoti” fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi.

1.3. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanini o‘rganish metodologiyasi va usullari.

1.1. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining ob’ekti, tarmoqning ta’rifi va tavsifi

Har bir ilmiy fan o‘zining tadqiqot sohasi va o‘rganish ob’ektiga ega bo‘lib, shu ob’ekt asosida predmeti ham shakllanadi. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining asosiy ob’ekti iqtisodiyot tarkibidagi tarmoqlar, ularning shakllanishi, rivojlanishi, o‘zaro aloqalari va samaradorlik ko‘rsatkichlaridir. Xususan, mazkur fan O‘zbekiston iqtisodiyotida mavjud tarmoqlarning tarixiy taraqqiyoti, ularning hozirgi rivojlanish bosqichlari va istiqboldagi yo‘nalishlarini o‘rganadi.

Bu fan yordamida iqtisodiyot tarmoqlarining o‘ziga xos xususiyatlari, ularning milliy xo‘jalikdagi o‘rni, ishlab chiqarish resurslarini taqsimlashdagi roli hamda hududiy jihatlari haqida to‘liq tasavvur hosil qilish mumkin. Shu sababli “Tarmoqlar iqtisodiyoti” nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tarmoqlararo balansni ta’minlash va iqtisodiy siyosatni shakllantirishda ilmiy asos vazifasini bajaradi.

Tarmoq – ijtimoiy ishlab chiqarishning alohida sohasi bo‘lib, u moddiy ishlab chiqarish vositalarini yaratish, qayta ishlash, taqsimlash va iste’molchilarga yetkazib berish jarayonida shakllanadi. Uning paydo bo‘lishi ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Tarmoqlar o‘ziga xos belgilar orqali ajralib turadi. Birinchidan, ularning moddiy bazasi ishlab chiqarish vositalari, texnika va ilg‘or texnologiyalar majmuasidan iboratdir. Ikkinchidan, samarali faoliyat

yuritish uchun zarur bo‘lgan mehnat resurslari mavjud bo‘lib, ular sohaga jalb etilgan malakali mutaxassislar va ishchi kuchidan tashkil topadi. Uchinchidan, tarmoqlar ishlab chiqaradigan mahsulot turlari va aholiga taqdim etadigan xizmatlari bilan farqlanadi. To‘rtinchidan, ular ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etib, aholining ehtiyojlarini qondirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, bandlikni oshirish hamda milliy daromadni ko‘paytirishda muhim o‘rin tutadi.

Nihoyat, tarmoqlarning rivojlanish qonuniyatlari iqtisodiy tizimning umumiy mexanizmlari, ya’ni bozor tamoyillari, raqobat, davlat siyosati va xalqaro integratsiya jarayonlari bilan belgilanadi.

1.1-jadvalda tarmoqlarning iqtisodiy tizimdagi asosiy xususiyatlari umumlashtirilgan.

1.1-jadval.

Tarmoqlarning iqtisodiy tizimdagi asosiy xususiyatlari

Xususiyatlar	Tavsif
Moddiy asos	Ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo, texnika va texnologiyalar
Mehnat resurslari	Mutaxassislar, malakali ishchi kuchi
Mahsulot turlari	Moddiy mahsulotlar, xizmatlar
Ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat	Aholi ehtiyojlarini qondirish, bandlikni ta’minlash, milliy daromad
Rivojlanish qonuniyatlari	Mehnat taqsimoti, raqobat, davlat siyosati, innovatsiyalar

Shu jihatlari bilan tarmoqlar iqtisodiy tizimning barqaror ishlashi va rivojlanishida hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Agar ularning moddiy-texnik bazasi mustahkam, mehnat resurslari yetarli, mahsulot va xizmatlari xilma-xil hamda sifatli bo‘lsa, ular jamiyat ehtiyojlarini to‘liqroq qondirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston iqtisodiyoti uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Uning ildizlari qadimiy hunarmandchilik faoliyatiga borib taqaladi. Qadimdan kulolchilik, duradgorchilik, kashtachilik, temirchilik, zargarlik, binokorlik va to‘quvchilik kabi sohalar xalq xo‘jaligining tayanch qismini tashkil etgan. Hunarmandchilik bronza

davridayoq dehqonchilikdan ajralib, mustaqil faoliyat sifatida shakllangan.

IX–X asrlarda Xiva va Shosh ipak, gilam va mato ishlab chiqarishda, Farg‘ona metallni qayta ishlashda mashhur bo‘lgan. Buxoro shoyi matolar va shisha mahsulotlar ishlab chiqarishda jahon bozoriga chiqqan. Temuriylar davrida hunarmandchilik yanada rivojlanib, shahar iqtisodiy hayotida alohida o‘rin egallagan.

XVIII–XIX asrlarda sanoat inqilobi ta’sirida manufaktura shakllari paydo bo‘ldi, keyinchalik esa mashinasozlikka asoslangan korxonalar shakllandi. Paxta tozalash, ipak tortish, moy ishlab chiqarish, vinochilik va konserva zavodlari dastlabki sanoat tarmoqlaridan bo‘ldi.

XIX asr oxiriga kelib esa yuzlab mahsulot turlari ishlab chiqarila boshlandi. XX asr boshlarida hunarmandchilikning katta qismi artellarga birlashtirilib, keyinchalik zavod va fabrikalarga aylantirildi. Shu tariqa ishlab chiqarishning mashinasozlikka asoslangan yirik sanoat shakli qaror topdi. Bugungi kunda esa O‘zbekiston iqtisodiyoti agrar sohalardan tashqari, sanoat, xizmat ko‘rsatish, transport-logistika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va boshqa zamonaviy tarmoqlarni o‘z ichiga oladi.

Tarmoq – iqtisodiyotning alohida sohasi bo‘lib, u tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar ta’sirida shakllanadi va rivojlanadi. Tarmoqlar taraqqiyoti O‘zbekistonning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlash, milliy boylikni ko‘paytirish, xalqaro bozorlarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ular yangi ish o‘rinlari yaratish, aholining turmush darajasini oshirish, ilm-fan va texnologiya yutuqlarini amaliyotga joriy etish hamda xalqaro integratsiya jarayonlarini jadallashtirish orqali milliy taraqqiyotning tayanchi sifatida xizmat qiladi.

1.2. “Taqmoqlar iqtisodiyoti” fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi

Iqtisodiyotni to‘g‘ri anglash va undagi jarayonlarni chuqur tahlil qilish uchun iqtisodiy bilimlar tizimini mukammal egallash zarur. Chunki iqtisodiy jarayonlar va muammolarni anglamay turib,

korxonalar, firmalar, tarmoqlar yoki butun iqtisodiy komplekslar oldida turgan vazifalarni samarali bajarish mumkin emas. Shu bois iqtisodiy fanlar tizimida har bir fan alohida ahamiyat kasb etadi.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining asosiy predmeti — iqtisodiy qonunlar va qoidalarning iqtisodiy tarmoqlar miqyosida qanday namoyon bo‘lishi va ularni amalga oshirish mexanizmlarini o‘rganishdan iborat. Bu fan doirasida:

ishlab chiqarish jarayonida jonli va moddiylashgan mehnat sarfini minimallashtirish orqali yuqori samaradorlikka erishish shartlari;

tarmoqlar va tarmoqlararo komplekslarda tuzilmaviy o‘zgarishlarning mohiyati va ularning iqtisodiy samarasi;

fan-texnika taraqqiyotining tarmoqlarga ta’siri va yangi resurslardan samarali foydalanish yo‘llari;

boshqaruv, rejalashtirish va prognozlash usullarining ilmiy asoslari tahlil qilinadi.

Shuningdek, fanning asosiy vazifasi tarmoqlar doirasida iqtisodiy qonunlarning namoyon bo‘lish xususiyatlarini ochib berish, ularning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va samaradorlikni oshirish omillarini ko‘rsatishdan iborat.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti” fani iqtisodiy bilimlar tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u alohida o‘rganish sohasi sifatida shakllangan bo‘lsa-da, boshqa iqtisodiy fanlar bilan uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Bu bog‘liqlik uning nazariy asoslarini mustahkamlaydi, tadqiqot yo‘nalishlarini kengaytiradi va amaliy ahamiyatini oshiradi.

Iqtisodiyot nazariyasi – umumiy iqtisodiy qonuniyatlarni va jamiyat iqtisodiy hayotining asosiy tamoyillarini o‘rgatadi. U “Tarmoqlar iqtisodiyoti” uchun nazariy poydevor hisoblanib, ayrim tarmoqlarda qonunlarning qanday ko‘rinishda namoyon bo‘lishini anglashga yordam beradi.

Makroiqtisodiyot va Mikroiqtisodiyot – iqtisodiyotning turli darajalarini tahlil qiladi. Makroiqtisodiyot milliy iqtisodiyotning umumiy ko‘rsatkichlarini, tarkibiy o‘zgarishlarini va tashqi iqtisodiy aloqalarini o‘rgansa, mikroiqtisodiyot alohida korxonalar va xo‘jalik sub’ektlari miqyosida tarmoqlar samaradorligini tahlil qiladi.

Statistika va Iqtisodiy statistika – iqtisodiy jarayonlarni raqamli koʻrsatkichlar orqali aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi. Bu fanlar yordamida tarmoqlardagi rivojlanish tendensiyalari, ishlab chiqarish hajmi, mahsulot sifati va resurslardan foydalanish darajasi chuqur tahlil qilinadi.

Mehnat iqtisodiyoti – mehnat resurslarining taqsimlanishi, ishchi kuchining samaradorligi va mehnat bozoridagi oʻzgarishlarni oʻrganadi. U tarmoqlarda mehnat unumdorligini oshirish va yangi ish oʻrinlari yaratish imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Marketing va Menejment – bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlarning raqobatbardoshligini ta'minlashda hal qiluvchi fanlardir. Marketing mahsulot va xizmatlarni iste'molchi talabiga mos ravishda yoʻnaltirishni ta'minlasa, menejment ularni samarali boshqarish va tashkil etishning ilmiy asoslarini oʻrgatadi.

Buxgalteriya hisobi, Audit va Moliya – tarmoqlarda iqtisodiy hisob-kitoblarni yuritish, resurslarni nazorat qilish va ulardan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Bu fanlar yordamida moliyaviy barqarorlik va xoʻjalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida aniqlik va shaffoflik ta'minlanadi. hu tariqa, "Tarmoqlar iqtisodiyoti" fani nafaqat mustaqil tadqiqot sohasi sifatida, balki iqtisodiy bilimlar tizimining boshqa yoʻnalishlari bilan chambarchas integratsiyada rivojlanadi. Uning nazariy asoslari "Iqtisodiyot nazariyasi" orqali mustahkamlanadi, amaliy tahlil usullari statistika va moliya fanlari bilan boyiydi, boshqaruv va bozor mexanizmlarini qoʻllash jarayonlari esa marketing hamda menejment bilan uygʻunlashadi.

"Tarmoqlar iqtisodiyoti" fani iqtisodiy bilimlar tizimining ajralmas boʻgʻini boʻlib, iqtisodiy qonunlarning tarmoq darajasida qanday koʻrinishda namoyon boʻlishini ochib beradi. Uning predmeti jamiyatdagi ishlab chiqarish jarayonlarini samaradorlik nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilish, optimal yoʻllarni belgilash va tarmoqlararo muvozanatni ta'minlashga qaratilgan. Boshqa fanlar bilan uzviy bogʻliqligi esa mazkur fanning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham oʻta muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi.

1.3. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanini o‘rganish metodologiyasi va usullari

Har qanday ilmiy sohani samarali o‘rganish uchun uning metodologiyasi va tadqiqot usullarini aniq belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Metodologiya — bu voqelikni bilish va anglash jarayonida qo‘llaniladigan ilmiy yondashuvlar, nazariy tamoyillar va amaliy usullar majmuasidir. Fanning metodologiyasi unga xos bilimlarni shakllantirish, ilmiy xulosalarni asoslash hamda amaliy muammolar yechimini ishlab chiqishda yo‘nalish beruvchi uslubiy negiz bo‘lib xizmat qiladi.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining metodologik asosini sanoatning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari bo‘yicha ilg‘or nazariyalar, o‘zbekistonlik va xorijiy iqtisodchilar ilmiy merosi, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari va Prezident asarlari tashkil etadi. Bu manbalar fanning ilmiy asoslarini mustahkamlaydi va uning amaliy qo‘llanilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti”ni o‘rganishda dialektik usul alohida o‘rin tutadi. Chunki iqtisodiy hodisalar va jarayonlar ko‘pincha qarama-qarshiliklarga, ichki ziddiyatlarga boy bo‘ladi. Dialektik metod ularni dinamik rivojlanish, o‘zaro bog‘liqlik va qarama-qarshiliklar birligi tamoyili asosida o‘rganishni taqozo etadi.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti”ni o‘rganishda turli ilmiy usullardan foydalaniladi. Bu usullar iqtisodiy jarayonlarni nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilish, umumiy xulosalar chiqarish va samarali yechimlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Avvalo, mushohada va abstrakt tafakkur usullari qo‘llanilib, voqelikni kuzatish va nazariy mulohazalar orqali umumlashtirish amalga oshiriladi. Keyingi bosqichda induksiya va deduksiya usullari yordamida xususiy kuzatuvlardan umumiy xulosaga kelish yoki umumiy qonuniyatlarni alohida holatlarga tatbiq etish imkoniyati yuzaga keladi.

Shuningdek, iqtisodiy hodisalarni qismlarga ajratib o‘rganish va ular asosida yaxlit xulosa chiqarishga xizmat qiluvchi analiz va sintez usullari ham muhim metod hisoblanadi. Alohida tarmoqlar faoliyatini chuqur va batafsil o‘rganishda esa monografik usul keng qo‘llaniladi.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanida statistik usullar alohida o‘rin tutadi. Chunki ular iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yig‘ish, guruhlash, taqqoslash va qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Bunga qo‘shimcha ravishda, murakkab jarayonlarni modellar orqali ifodalash va optimal yechimlarni topishda iqtisodiy-matematik modellashtirish usulidan keng foydalaniladi.

Bundan tashqari, mavjud resurslardan samarali foydalanish va tarmoqlararo mutanosiblikni ta’minlashda optimallashtirish va muvozanatni aniqlash usullari qo‘llanadi. Yana bir muhim usul — “aqliy hujum” (brainstorming) bo‘lib, u yangi g‘oyalar va yechimlarni izlash jarayonida ijodiy yondashuvni shakllantirishga yordam beradi.

Shu tariqa, “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining metodologiyasi o‘zida nazariy tahlil, empirik kuzatish va amaliy modellashtirishni uyg‘unlashtiradi. Bu usullar birgalikda iqtisodiy hodisalarni chuqurroq anglash, samaradorlikni oshirish va tarmoqlar rivojiga ta’sir etuvchi omillarni aniq belgilash imkonini beradi.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining asosiy vazifalari uning nazariy mohiyatini amaliy hayot bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan. Avvalo, bu fan mustaqil davlat iqtisodiy siyosatining mazmuni va maqsadlarini to‘g‘ri anglashni, sanoat ishlab chiqarishi hamda uning bo‘g‘inlarida belgilangan siyosatni samarali amalga oshirish yo‘llarini o‘rgatadi.

Shu bilan birga, fan tarmoqlar ishlab chiqarishining mavjud holati va rivojlanish xususiyatlarini o‘rganib, ularni tahlil qilish va istiqbolini belgilash bo‘yicha nazariy va amaliy bilimlar beradi. Bu jarayonda tarmoqlarni samarali tashkil etish, boshqarish va ularda samaradorlikni oshirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish muhim vazifa sifatida namoyon bo‘ladi.

“Tarmoqlar iqtisodiyoti” shuningdek, resurslardan, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlardan oqilona foydalanish yo‘llarini aniqlashni ham o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Chunki iqtisodiy samaradorlik ko‘p jihatdan mavjud resurslarning qay darajada to‘g‘ri taqsimlanishi va foydalanilishiga bog‘liqdir.

Fan vazifalaridan yana biri tarmoqlararo hamkorlikning mohiyati va mazmunini, iqtisodiy integratsiyadagi o‘rnini tushuntirishdir. Zero,

zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida alohida tarmoqlarning o‘zaro aloqasi va integratsion jarayonlardagi ishtiroki milliy xo‘jalikning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Nihoyat, “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining muhim vazifasi fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalarning tarmoqlarga ko‘rsatadigan ta’sirini tahlil qilish, ishlab chiqarishning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy samaradorlikni yuksaltirish usullarini o‘rganishdan iboratdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining asosiy mohiyati nimalardan iborat va u iqtisodiy bilimlar tizimida qanday o‘rin tutadi?
2. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining obyekti nima hisoblanadi va u qanday iqtisodiy birliklarni qamrab oladi?
3. Tarmoq tushunchasi qanday ta’riflanadi va uning asosiy tavsiflari hamda xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Tarmoqni boshqa iqtisodiy birliklardan (masalan, tarmoqlararo aloqalar, hududiy birliklar) farqlovchi jihatlar qanday ifodalanadi?
5. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining predmeti nimani tashkil etadi va u qanday qonuniyatlarni o‘rganadi?
6. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining umumiy iqtisodiy nazariya, mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot fanlari bilan qanday aloqadorligi mavjud?
7. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanining boshqa ixtisoslashgan fanlar (sanoat iqtisodiyoti, qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti, xizmat ko‘rsatish iqtisodiyoti va boshqalar) bilan qanday bog‘liqligi mavjud?
8. “Tarmoqlar iqtisodiyoti” fanini o‘rganishda qanday metodologik yondashuv va ilmiy tamoyillardan foydalaniladi?
9. Tarmoqlarni iqtisodiy tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy ilmiy usullar (statistik, iqtisodiy-matematik, monografik, optimallashtirish va boshqalar) nimalardan iborat?

II BOB. SANOAT – MODDIY ISHLAB CHIQARISHNING YETAKCHI TARMOG‘I SIFATIDA

2.1. Sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidagi roli va o‘rni.
2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi.
2.3. Sanoat korxonalarining belgilari, funksiyalari va vazifalari.

2.1. Sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidagi roli va o‘rni

Sanoat — bu milliy iqtisodiyotning tayanch ustunidir. U nafaqat moddiy ishlab chiqarishning eng yirik va yetakchi tarmog‘i sifatida, balki mamlakat iqtisodiy qudratini, innovatsion rivojlanish sur’atlarini va xalqaro raqobatbardoshligini belgilovchi strategik omil sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy sanoatning rivojlanish darajasi mamlakatning iqtisodiy mustaqilligi, xalq farovonligi va texnologik salohiyatining mezoni hisoblanadi.

Sanoat sohasi moddiy ishlab chiqarishning markazida turib, ishlab chiqarish vositalari, mashina va mexanizmlar, xalq iste’mol tovarlari, shuningdek, ilmiy-texnik innovatsiyalarni keng joriy etish orqali boshqa barcha tarmoqlarning o‘sishiga zamin yaratadi. U iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlari — qishloq xo‘jaligi, transport, energetika, qurilish, ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimlarini texnik va texnologik jihatdan ta’minlab beradi.

Milliy iqtisodiy rivojlanishning bugungi bosqichida sanoat sektori nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, balki yangi ish o‘rinlari yaratish, eksport tarkibini diversifikatsiyalash, resurslardan oqilona foydalanish hamda hududiy tengsizliklarni kamaytirish orqali iqtisodiy o‘sishning bosh harakatlantiruvchi kuchiga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, sanoat milliy daromadni shakllantirish, davlat byudjetini to‘ldirish, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va aholi turmush sifatini oshirishda hal qiluvchi o‘rin tutadi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, xususan, “O‘zbekiston–2030” strategiyasi, sanoat tarmog‘ini modernizatsiya qilish, yuqori texnologiyalarni joriy etish, energiya tejamkor ishlab chiqarishni rivojlantirish va mahalliy xomashyolar asosida yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab

chiqarishni kengaytirishga qaratilgan. Ushbu strategiyada sanoat milliy raqobatbardoshlikni oshirish, eksport salohiyatini mustahkamlash va innovatsion ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

Shuningdek, O'zbekiston sanoatining barqaror rivojlanishi mamlakatning global iqtisodiy tizimdagi o'rnini mustahkamlash, xalqaro ishlab chiqarish zanjirlariga integratsiyalashish hamda yangi texnologiyalarni keng miqyosda joriy etish imkonini bermoqda. Bu jarayon, o'z navbatida, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar, innovatsion klasterlar va eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish tarmoqlarining shakllanishini jadallashtirmoqda.

Natijada, sanoat O'zbekiston iqtisodiyotining drayver sohasi sifatida milliy taraqqiyotning barqarorligini ta'minlab, yangi avlod iqtisodiy modelining markaziga aylanmoqda.

Sanoat — milliy iqtisodiyotning markaziy bo'g'ini bo'lib, moddiy ishlab chiqarish tizimida asosiy o'rinni egallaydi. U iqtisodiy o'sishning lokomotivi sifatida ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari, mashina va mexanizmlar, texnik infratuzilma elementlari, shuningdek xalq iste'mol tovarlarining katta qismini yaratadi. Sanoatning rivojlanish darajasi iqtisodiyotning barcha sohalari — qishloq xo'jaligi, transport, energetika, qurilish, sog'liqni saqlash, ta'lim va xizmat ko'rsatish tarmoqlarining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Zamonaviy iqtisodiy tizimda sanoatning o'rni ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: birinchidan, u ishlab chiqarishning moddiy-texnik bazasini shakllantiradi, ya'ni iqtisodiy tarmoqlarni zarur vositalar va texnologiyalar bilan ta'minlaydi; ikkinchidan, sanoat ijtimoiy ishlab chiqarishning strukturaviy o'zgarishlarini jadallashtirib, milliy iqtisodiyotda yangi tarmoqlar, innovatsion klasterlar va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish yo'nalishlarining shakllanishiga zamin yaratadi.

2024-yil yakunlari bo'yicha O'zbekiston sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmi 618,1 trillion so'mni tashkil etib, bu ko'rsatkich 2023-yilga nisbatan 6,1 foiz o'sishni qayd etdi. Tarmoqlar kesimida qayta ishlash sanoati 77,4 %, konchilik sanoati 12,8 %, elektr,

AXBOROT RESURS MARKAZI
74451

gaz va issiqlik energiyasi ta’minoti 8,1 %, suv ta’minoti tarmog‘i esa 1,7 % ulushga ega bo‘ldi.[1]

Mazkur dinamik o‘sish mamlakatda sanoatni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish siyosatining samarali natijasi hisoblanadi.

Ayniqsa, qayta ishlash sanoatining yetakchi mavqei milliy ishlab chiqarishning yuqori qo‘shilgan qiymatli, texnologik jihatdan rivojlangan yo‘nalishlarga o‘tayotganidan dalolat beradi. Bu esa mamlakatning eksport salohiyatini oshirish, xalqaro ishlab chiqarish zanjirlariga integratsiyalashuvini kuchaytirish hamda ichki bozorda raqobat muhitini mustahkamlash imkonini bermoqda.

Sanoat sektori iqtisodiyotning ko‘p tarmoqli integratsion markazi sifatida nafaqat ishlab chiqarish hajmini kengaytiradi, balki ilmiy-texnik innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, kadrlar salohiyatini oshirish hamda hududiy iqtisodiy tengsizliklarni kamaytirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Shu bois sanoat rivoji mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligi, byudjet daromadlari o‘sishi va aholi farovonligini ta’minlashning eng asosiy sharti hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan “O‘zbekiston–2030” va “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi” doirasidagi chora-tadbirlar sanoatning iqtisodiy tizimdagi o‘rnini yanada mustahkamlamoqda. Xususan, yuqori texnologik ishlab chiqarishni rivojlantirish, sanoatni raqamlashtirish, yangi klasterlar va erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish, eksportbop mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish, shuningdek, ichki bozorda importni qisqartirish kabi vazifalar amalga oshirilmoqda.

Demak, sanoat bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotining drayver tarmog‘i, ishlab chiqarish samaradorligi, bandlik va innovatsiyalarning asosiy manbai sifatida shakllangan. Uning tizimli rivojlanishi mamlakatning xalqaro raqobatbardoshligini oshirish, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va “Yangi O‘zbekiston” modelini amalga oshirishning muhim kafolatidir.

[1] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr

Sanoatning tarmoqlar bo‘yicha tarkibi hamda hududlar kesimidagi rivojlanish dinamikasi milliy iqtisodiyotning strukturaviy o‘zgarishlari va hududiy muvozanat darajasini aks ettiruvchi muhim ko‘rsatkichlardandir. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatini aniqlashda nafaqat sanoat hajmi, balki uning hududiy taqsimoti va ishlab chiqarish tarmoqlarining o‘zaro uyg‘unligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

2024-yil yakunlariga ko‘ra, O‘zbekiston sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishining eng katta ulushi Toshkent shahri (15,7 %), Navoiy viloyati (12,1 %), Toshkent viloyati (10,4 %) va Farg‘ona viloyati (8,9 %) hissasiga to‘g‘ri keldi.[2] Ushbu hududlarda zamonaviy ishlab chiqarish infratuzilmasining shakllanganligi, energetika va logistika imkoniyatlarining kengligi, shuningdek, malakali mehnat resurslarining mavjudligi sanoat rivojining asosiy omillaridan biridir.

So‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan hududiy sanoatlashtirish siyosati natijasida sanoatning markazlashgan tizimdan klasterlashgan modelga bosqichma-bosqich o‘tish jarayoni jadallashmoqda. Xususan, Sirdaryo, Jizzax, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida yangi sanoat zonalari tashkil etildi, bu esa ilgari nisbatan kam sanoatlashtirilgan hududlarda iqtisodiy faollikni sezilarli darajada oshirdi. Yangi korxonalar, logistika markazlari va eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish quvvatlarining paydo bo‘lishi hududiy iqtisodiy muvozanatni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari, “Yangi O‘zbekiston–2030” strategiyasi doirasida sanoatni hududiy diversifikatsiyalash siyosati davlat darajasida ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Ushbu siyosatning asosiy maqsadi — tabiiy va xomashyo resurslaridan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish infratuzilmasini joylarda shakllantirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni kamaytirishdir.

Hududiy diversifikatsiya nafaqat sanoat ishlab chiqarishini hududlar bo‘yicha teng taqsimlashni, balki mehnat resurslarining samarali joylashuvi, yangi ish o‘rinlari yaratilishi va mahalliy byudjetlarning barqaror daromad manbalarini kengaytirishni ham

[2] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr

ta’minlamoqda. Bu jarayon O‘zbekiston iqtisodiyotining umumiy raqobatbardoshligini oshirish, hududlarning eksport salohiyatini mustahkamlash hamda aholining farovonligini oshirishda muhim rol o‘ynamoqda.

Shuningdek, klasterlashuv jarayoni sanoatning vertikal integratsiyasini kuchaytirib, ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini — xomashyoni qayta ishlashdan tayyor mahsulot eksportigacha — yagona iqtisodiy zanjirga birlashtirish imkonini berdi. Bu esa nafaqat ichki bozorni yuqori sifatli mahsulotlar bilan ta’minlash, balki global ishlab chiqarish tizimlariga integratsiyalashishni ham rag‘batlantirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, sanoatning tarmoq tuzilmasini modernizatsiya qilish va hududiy diversifikatsiyani chuqurlashtirish O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim omillardandir. Ushbu jarayon nafaqat ishlab chiqarish hajmini kengaytiradi, balki hududlarning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytiradi, investitsiya jozibadorligini oshiradi va mamlakatning innovatsion iqtisodiyotga o‘tish jarayonini tezlashtiradi.

Sanoat ishlab chiqarish kuchlarining eng yirik jamlovchisi sifatida nafaqat moddiy ne’matlar yaratish, balki bandlik va aholining daromadlarini shakllantirishda ham asosiy manba hisoblanadi. U iqtisodiy tizimda mehnat resurslarini jalb etish, ish o‘rinlarini ko‘paytirish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash orqali muhim funksiyani bajaradi.

2024-yilda O‘zbekiston sanoat sohasida 1,65 milliondan ortiq xodim faoliyat yuritgan bo‘lib, bu mehnatga layoqatli aholining 13,2 foizini tashkil etgan.[3] Mazkur ko‘rsatkich sanoat tarmog‘ining iqtisodiy faol aholi bandligidagi strategik o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi. Ishlab chiqarish jarayonlarining kengayishi natijasida sanoatdagi bandlik hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Ayniqsa, texnologik yangilanishlar, yangi klasterlar va ishlab chiqarish zonalarining tashkil etilishi natijasida o‘rta hamda yuqori malakali ishchi kuchiga bo‘lgan talab ortmoqda.

[3] O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. “O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Sanoat bo‘limi. 2024-yil yakunlari bo‘yicha dastlabki ma’lumotlar.” 2025-yil fevral.

Shuningdek, so‘nggi yillarda sanoat tarkibida muhandis-texnik kadrlar ulushi 40 foizdan oshgani kuzatilmoqda. Bu holat iqtisodiy jarayonlarda ilmiy yondashuv, texnik tafakkur va innovatsion salohiyatning ortib borayotganidan dalolat beradi. Innovatsion faoliyat va raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida mehnat unumdorligi oshmoqda, bu esa nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini, balki xodimlarning real daromadlarini ham sezilarli ravishda ko‘paytirmoqda.

Sanoatning iqtisodiyotdagi muhim vazifalaridan yana biri — milliy daromadning shakllanishidagi asosiy manba bo‘lishidir. Soha tomonidan yaratilayotgan qo‘shilgan qiymat hajmi yalpi ichki mahsulot tarkibida yildan-yilga ortib bormoqda. Masalan, 2024-yilda sanoatning YaIMdagi ulushi 28 foiz atrofida shakllanib, xizmatlar va qishloq xo‘jaligi tarmoqlari bilan bir qatorda iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveri sifatida namoyon bo‘ldi.

Sanoat tarmoqlari mamlakatning eksport salohiyatini belgilovchi bosh omillardan biridir. 2023-yilda O‘zbekiston sanoat mahsulotlari eksporti hajmi 15,8 milliard AQSH dollarini tashkil etib, bu mamlakat jami eksportining 65 foiziga yaqinini tashkil qilgan. Eksport tarkibida metallurgiya, to‘qimachilik, kimyo, avtomobilsozlik va elektrotexnika tarmoqlari yetakchi o‘rinda turibdi. Ushbu tarmoqlarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yuqori texnologik darajasi va xalqaro standartlarga mosligi O‘zbekistonning jahon bozorlarida raqobatbardoshligini mustahkamlab bormoqda.

Shuningdek, xomashyo eksportidan tayyor mahsulot eksportiga bosqichma-bosqich o‘tish siyosati sanoatni modernizatsiya qilish, eksportda qo‘shilgan qiymat ulushini oshirish va iqtisodiyotning barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynamoqda. 2024-yil yakunlariga ko‘ra, qayta ishlangan sanoat mahsulotlari eksporti umumiy eksport hajmining 70 foizidan ortig‘ini tashkil etdi. Bu esa ishlab chiqarishning yuqori bosqichlariga o‘tilayotganini va mahalliy korxonalar global qiymat zanjirlariga faol kirib borayotganini ko‘rsatadi.[4]

[4] O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. “O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Sanoat bo‘limi. 2024-yil yakunlari bo‘yicha dastlabki ma’lumotlar.” 2025-yil fevral.

Xulosa qilib aytganda, sanoat sohasida bandlikning kengayishi, muhandis-texnik kadrlar ulushining ortishi hamda eksport salohiyatining mustahkamlanishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va xalqaro raqobatbardoshligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sanoat nafaqat ishlab chiqarish markazi, balki milliy daromad manbai, ilmiy-texnik taraqqiyot katalizatori va aholi farovonligini oshirish vositasi sifatida strategik o‘ringa ega

Zamonaviy davrda sanoat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri — bu ilmiy-texnik yangilanish va raqamli transformatsiya jarayonlaridir. Global iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarishning raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvi nafaqat texnik modernizatsiyani, balki butun iqtisodiy tizimning sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tishini ta’minlamoqda.

O‘zbekiston sanoati ham bu jarayonlardan mustasno emas. 2023-yilda “Raqamli O‘zbekiston–2030”[5] dasturi doirasida sanoatni texnologik yangilash va innovatsion modernizatsiya qilish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, elektron sanoat, elektrotexnika, farmatsevtika va kimyo klasterlari bo‘yicha 150 dan ortiq yangi loyiha hayotga tatbiq etildi. Ushbu loyihalar natijasida ishlab chiqarish hajmi barqaror o‘sdi, mehnat unumdorligi 12,5 foizga, energiya samaradorligi esa 8 foizga yaxshilandi.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, resurslardan tejamkor foydalanish va mahsulot sifatini oshirish imkonini berdi. Ayniqsa, “aqlli ishlab chiqarish” (smart manufacturing) tamoyillarini joriy etish orqali ishlab chiqarish sikllari qisqardi, inson omiliga bog‘liqlik kamaydi va ishlab chiqarishning texnologik moslashuvchanligi oshdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF–158-sonli “O‘zbekiston–2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni [6]sanoatni barqaror rivojlantirishda yangi bosqichni boshlab berdi. Mazkur hujjatga muvofiq, sanoatni modernizatsiya qilish, ilg‘or texnologiyalarni keng joriy etish, mahalliy xomashyo bazasidan samarali

[5] Raqamli O‘zbekiston–2030” dasturi doirasidagi tarmoq modernizatsiyasi ma’lumotlari,
[6] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF–158-sonli “O‘zbekiston–2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni

foydalanish hamda 2,5 milliondan ortiq yangi ish o‘rinlarini yaratish vazifalari belgilab qo‘yilgan. Shuningdek, 2030-yilga borib sanoatning qo‘shilgan qiymat hajmini 45 milliard AQSH dollariga yetkazish maqsadi ham aniq ko‘rsatib berilgan.

Strategiyaning asosiy yo‘nalishlaridan biri — innovatsion texnologiyalar asosida yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishdir. Bu borada davlat tomonidan texnoparklar, ilmiy-tadqiqot markazlari va startap inkubatorlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari kengaytirilmoqda. Ayniqsa, Yashnobod texnoparki, Chirchiq elektrotexnika zonasi, Navoiy erkin industrial zonasi kabi ishlab chiqarish majmualari innovatsion rivojlanishning tayanch nuqtalariga aylangan.

Ilmiy-texnik yangilanish jarayonlari sanoatda raqobatbardoshlikni oshirish, eksport tarkibini diversifikatsiyalash va resurslardan samarali foydalanish imkonini bermoqda. Aynan raqamli transformatsiya natijasida ishlab chiqarish xarajatlari kamaymoqda, mahsulot sifati oshmoqda va ekologik barqarorlik talablariga mos ishlab chiqarish tizimlari shakllanmoqda.

Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayoni sanoatda inson kapitaliga bo‘lgan talabni tubdan o‘zgartirmoqda. Yuqori malakali muhandislar, dasturchilar va raqamli tizim operatorlari yangi texnologiyalarni boshqarishning asosiy omiliga aylangan. Natijada sanoat korxonalarida bilimga asoslangan boshqaruv modeli shakllanib, ilmiy yondashuv va tahliliy fikrlash mehnat unumdorligini oshirishning muhim omiliga aylangan.

Xulosa qilib aytganda, sanoatning raqamli transformatsiyasi O‘zbekiston iqtisodiyotining yangi bosqichga o‘tishini ta’minlovchi strategik jarayon bo‘lib, u ilm-fan, texnika va innovatsiyalar integratsiyasi orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qilmoqda.

Sanoat milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari, xususan qishloq xo‘jaligi va xizmat ko‘rsatish sohalari bilan uzviy aloqador bo‘lib, ular o‘rtasida integratsiyalashgan ishlab chiqarish tizimini shakllantiradi.

Bunday o‘zaro bog‘liqlik iqtisodiyotda resurslardan kompleks foydalanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda milliy xo‘jalikning barqaror o‘sishini ta’minlash uchun muhim omildir.

Bugungi kunda qishloq xo‘jaligi va sanoat tarmoqlari o‘rtasida vertikal integratsiya shakllanib, “daladan tayyor mahsulotgacha” bo‘lgan yagona texnologik zanjir amalda joriy etilmoqda. Ayniqsa, agrosanoat klasterlari, agrotexnologiyalar va qayta ishlash sanoati rivojlanishi orqali qishloq xo‘jaligida yetishtirilgan xomashyo mahsulotlari yuqori qo‘shilgan qiymatga ega tayyor tovarlarga aylantirilmoqda. Masalan, paxta-to‘qimachilik, meva-sabzavotchilik va chorvachilik klasterlari faoliyati natijasida xomashyo eksporti hajmi kamayib, qayta ishlangan mahsulotlar ulushi yildan-yilga ortmoqda.

Mazkur jarayon nafaqat qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshiradi, balki qishloq joylarda yangi ish o‘rinlarini yaratadi, dehqon mehnatini industrial mehnatga aylantirish imkonini beradi va shahar hamda qishloq o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutni kamaytiradi. Shu tariqa, sanoat qishloq xo‘jaligining modernizatsiyasi va texnik yangilanishi uchun poydevor vazifasini bajaradi.

O‘zbekistonning “O‘zbekiston–2030” strategiyasida ham agrosanoat kompleksini rivojlantirish, xususan sanoat va qishloq xo‘jaligi integratsiyasini chuqurlashtirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Mazkur siyosatning asosiy maqsadi — qishloq hududlarining iqtisodiy salohiyatini oshirish, ishlab chiqarishni mahalliylashtirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash orqali ichki bozorni to‘liq ta’minlash va eksport hajmini kengaytirishdir.

Bundan tashqari, qishloq xo‘jaligi va sanoat o‘rtasidagi integratsiya xizmat ko‘rsatish sohasini ham o‘z ichiga oladi. Logistika, transport, savdo, moliya, konsalting va servis xizmatlarining rivojlanishi agrosanoat zanjirining barqaror ishlashini ta’minlaydi. Natijada iqtisodiyotda “ko‘p tarmoqli sinergiya effekti” vujudga keladi, ya’ni bir tarmoqdagi o‘sish boshqa sohalarda ham rivojlanishni jadallashtiradi.

Ilg‘or xorijiy mamlakatlar — Janubiy Koreya, Turkiya, Germaniya va Niderlandiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, agrosanoat integratsiyasi ishlab chiqarish samaradorligini 25–30 foizgacha oshiradi, energiya

tejamkor texnologiyalarni keng joriy etadi va eksport tarkibini diversifikatsiyalaydi. O‘zbekiston ham aynan shunday yo‘nalishda harakat qilmoqda: “Agrotexnologiyalar milliy platformasi” va “Agroindustriya 4.0” tashabbuslari orqali raqamli texnologiyalar asosida qishloq xo‘jaligini sanoatlashtirish bosqichma-bosqich yo‘lga qo‘yilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, sanoatning qishloq xo‘jaligi va boshqa tarmoqlar bilan integratsiyasi O‘zbekiston iqtisodiyotining kompleks rivojlanish strategiyasida markaziy o‘rin egallaydi. Bu jarayon iqtisodiyotda tarmoqaro muvozanatni ta’minlaydi, xomashyo eksportini kamaytiradi, qo‘shilgan qiymat ulushini oshiradi va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlaydi. Shu tariqa, sanoat va qishloq xo‘jaligi o‘rtasidagi integratsiya “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot modelining iqtisodiy asosi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Xulosa qilib aytganda, sanoat O‘zbekiston iqtisodiyotining tayanch tarmog‘i, mamlakatning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy mustaqilligining asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. U ishlab chiqarishning texnik, texnologik va tashkiliy asosini shakllantirib, milliy iqtisodiyotning barcha sohalariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Sanoat taraqqiyoti mamlakatda iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlab, ijtimoiy farovonlikning oshishiga xizmat qiladi. Uning rivojlanishi natijasida:

- **iqtisodiyotning tarkibiy muvozanati** ta’minlanadi va resurslardan samarali foydalanish imkoniyati yaratiladi;
- **yangi ish o‘rinlari** yaratiladi, bandlik darajasi ortadi va aholi daromadlari ko‘payadi;
- **eksport salohiyati** kengayadi, tashqi savdo balansida ijobiy dinamikaga erishiladi;
- **texnologik modernizatsiya** jadallashadi, raqamli va innovatsion yechimlar ishlab chiqarish jarayoniga chuqur integratsiyalanadi;
- **milliy iqtisodiy xavfsizlik** va energetik mustaqillik mustahkamlanadi.

Shu bilan birga, sanoatning raqamli iqtisodiyot sharoitida rivojlanishi O‘zbekistonning yangi industrial bosqichga o‘tishini ta’minlamoqda. **Raqamli texnologiyalar, “aqlli ishlab chiqarish” tizimlari, energiya tejamkor yechimlar va ekologik toza ishlab chiqarish modellari** sanoatning sifat jihatdan yangi bosqichini shakllantirmoqda.

Kelgusida sanoatni innovatsion rivojlantirish siyosati quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda davom ettirilishi lozim:

1. **Mahalliy xomashyo bazasidan samarali foydalanish va chuqur qayta ishlashni kengaytirish**, natijada qo‘shilgan qiymat hajmini oshirish;
2. **Yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni** rivojlantirish va xalqaro standartlarga mos sanoat infratuzilmasini shakllantirish;
3. **Hududiy diversifikatsiya**ni chuqurlashtirish orqali barcha viloyatlarda ishlab chiqarish klasterlarini rivojlantirish;
4. **Kadrlar salohiyatini oshirish**, ilmiy-tadqiqot markazlari va texnoparklar faoliyatini yanada kuchaytirish;
5. **Ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyot** tamoyillarini sanoat siyosatiga to‘liq integratsiya qilish.

Shunday qilib, O‘zbekiston sanoatini innovatsion va raqamli yo‘nalishda rivojlantirish, energiya tejamkor texnologiyalarni keng joriy etish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy strategiyasining eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Bu nafaqat milliy iqtisodiyotning barqarorligini, balki uning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini ham ta’minlaydi.

2.2 Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

Sanoat tarmoqlari milliy iqtisodiyotning strukturaviy “skeleti” bo‘lib, ishlab chiqarish salohiyati, texnologik yangilanish, raqobatbardoshlik va eksport imkoniyatlarini belgilaydi. Ular iqtisodiyotning barcha sohalariga – qishloq xo‘jaligidan tortib xizmat ko‘rsatish tizimigacha – o‘zaro bog‘liq ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli sanoat taraqqiyoti mamlakatning umumiy iqtisodiy o‘sish sur’atlari,

bandlik darajasi va ijtimoiy farovonlikni belgilovchi asosiy omillardan biridir.

O‘zbekiston sanoati qadimiy hunarmandchilik an’analaridan boshlangan holda, XX asrda industrializatsiya bosqichiga, XXI asrda esa raqamli transformatsiya davriga kirib keldi. Bugungi kunda sanoat tarmoqlarining rivojlanishida integratsiya, innovatsion klasterlar, “yashil texnologiyalar” va raqamli boshqaruv tamoyillari muhim o‘rin tutmoqda.

Sanoat tizimining hozirgi modeli ishlab chiqarishning “uzluksiz zanjiri” tamoyiliga tayanadi — ya’ni xomashyo qazib olishdan tortib, qayta ishlash, tayyor mahsulot ishlab chiqarish, logistika va xizmat ko‘rsatishgacha bo‘lgan barcha bosqichlar o‘zaro uyg‘unlashgan. Bu esa import o‘rnini bosuvchi va eksportga yo‘naltirilgan iqtisodiyot shakllanishiga olib kelmoqda.

O‘zbekiston sanoatini modernizatsiya qilishning hozirgi bosqichi “Raqamli O‘zbekiston – 2030”, “Yangi O‘zbekistonning 2026-yilgacha rivojlanish strategiyasi” hamda “Sanoatni innovatsion rivojlantirish dasturi” bilan uzviy bog‘liqdir. Bu hujjatlar sanoatni energiya tejamkor texnologiyalar, raqamli tizimlar, ekologik toza ishlab chiqarish va yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar asosida qayta tashkil etishni maqsad qiladi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2024-yilda O‘zbekiston sanoat ishlab chiqarish hajmi 618,1 trillion so‘mni tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan 6,1 foizga o‘sgan. Tarmoqlar kesimida: qayta ishlash sanoati – 77,4 %, konchilik sanoati – 12,8 %, elektr, gaz va issiqlik energiyasi ta’minoti – 8,1 %, suv ta’minoti – 1,7 % ulushni tashkil etgan. Ushbu raqamlar mamlakatda ishlab chiqarish jarayonlari tobora texnologik qayta ishlashga asoslanayotganini ko‘rsatadi.[7]

Demak, O‘zbekiston sanoatining rivojlanish tendensiyalari ishlab chiqarish jarayonlarini diversifikatsiyalash, resurslardan samarali foydalanish, ekologik barqarorlikni ta’minlash va xalqaro raqobatbardosh mahsulotlar yaratishga qaratilgan.

[7] Stat.uz, 2024

Yoqilg‘i-energetika majmuasi: barqarorlik va “yashil iqtisodiyot” sari. Yoqilg‘i-energetika majmuasi (YEM) mamlakat iqtisodiyotining “qon tomiri” sifatida nafaqat sanoat ishlab chiqarishini, balki transport, kommunikatsiya, qishloq xo‘jaligi va uy-joy kommunal sohalarini ham ta’minlab turadi. Energetika tarmog‘ining samaradorligi milliy iqtisodiy xavfsizlikning muhim omilidir.

2024-yil yakuniga ko‘ra, elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmi 79,6 milliard kVt/soatni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 4,8 foizga oshgan. Shuningdek, gaz asosidagi ishlab chiqarish ulushi 70 % atrofida bo‘lib qolmoqda, ammo qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushi 2020-yildagiga nisbatan 6,5 barobar oshgan.[8]

Hozirda “Yashil energetika – 2030” konsepsiyasi asosida **quyosh va shamol elektr stansiyalari** faol joriy etilmoqda. 2024-yilda quyosh energiyasi ishlab chiqarish hajmi 3,1 milliard kVt/soatni tashkil etdi. Navoiy, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida Saudiya Arabistonining ACWA Power hamda BAAning Masdar kompaniyalari ishtirokida yirik stansiyalar ishga tushirilgan. Masalan, “Nur Navoi Solar” loyihasi (500 MVt quvvat) yiliga 1 milliard kVt/soat elektr ishlab chiqarish imkonini bermoqda.

Energetika sohasida raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali yo‘qotishlarni kamaytirish darajasi 2024-yilda 11,5 foizdan 9,8 foizga tushirilgan. Bu energiya samaradorligini oshirish va ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishda muhim natija hisoblanadi.

Yangi avlod boshqaruv tizimlari — “Smart Grid”, “Energy Data Hub”, IoT sensori asosidagi monitoring orqali real vaqtda energiya oqimi, ishlab chiqarish hajmi va yo‘qotishlar nazorat qilinmoqda. Bu tizimlar nafaqat energiya tejamkorligini, balki uglerod chiqindilarini kamaytirishni ham ta’minlamoqda.

Energetika tizimini modernizatsiya qilish nafaqat iqtisodiy samara beradi, balki ekologik barqarorlikni ham ta’minlaydi. “Yashil vodorod” (Green Hydrogen) loyihalari ishga tushirilgan bo‘lib, bu yo‘nalish kelgusida energiya eksport salohiyatini oshirish va uglerod izini kamaytirishga xizmat qiladi.

[8] Stat.uz, 2024

2024-yilda yoqilg‘i-energetika tarmog‘ining umumiy sanoatdagi ulushi 8,1 %ni tashkil etgan bo‘lib, bu tarmoqning strategik ahamiyatini tasdiqlaydi[9].

Shunday qilib, YEMning rivojlanish tendensiyalarini quyidagi yo‘nalishlarda umumlashtirish mumkin:

- Energiya manbalarini diversifikatsiyalash — gaz, quyosh, shamol, suv va vodorod energiyasi ulushini muvozanatlash;
- “Smart Grid” texnologiyalarini joriy etish orqali raqamli boshqaruvni kuchaytirish;
- Energiya tejamkorlikni oshirish, yo‘qotishlarni minimallashtirish;
- Uglerod neytralligi siyosatini bosqichma-bosqich amalga oshirish;
- Xalqaro investitsiyalarni jalb qilish — Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki va EBRD bilan hamkorlikda 2,5 mlrd dollarlik loyihalarni amalga oshirish.

Yoqilg‘i-energetika majmuasi O‘zbekiston sanoatining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi tayanch ustunlardan biri bo‘lib, uning raqamli boshqaruvi va “yashil” transformatsiyasi milliy iqtisodiyotning uzoq muddatli energiya xavfsizligini kafolatlaydi.

Metallurgiya — og‘ir sanoatning asosi, mamlakat texnologik mustaqilligi, ishlab chiqarish vositalari ta’minoti va eksport salohiyatining asosiy omili hisoblanadi. U nafaqat iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi, balki boshqa tarmoqlar — mashinasozlik, qurilish, energetika va transport tizimlarining barqaror ishlashi uchun “input” funksiyasini bajaradi.

O‘zbekistonning metallurgiya sanoati tarixan Navoiy, Olmaliq va Bekobod markazlari asosida shakllangan bo‘lib, hozirgi kunda qayta ishlash darajasi va eksport qiymati bo‘yicha davlatning strategik tarmoqlaridan biriga aylangan. 2024-yilda metallurgiya sanoatining umumiy ishlab chiqarish hajmi 64,3 trillion so‘mni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 7,2 foiz o‘sishni anglatadi. Tarmoqning YaIMdagi ulushi

[9] Stat.uz, 2024

— 6,7 %, umumiy sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi esa 10,4 % atrofida shakllangan[10].

Bu o‘sish, eng avvalo, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, rangli metall ishlab chiqarishni kengaytirish va eksport diversifikatsiyasi bilan bog‘liqdir.

Qora metallurgiya sanoati, asosan, “O‘zmetkombinat” AJ (Bekobod) bazasida faoliyat yuritib, ichki bozor ehtiyojining asosiy qismini qoplaydi. 2024-yilda 1,2 million tonna prokat mahsuloti ishlab chiqarilgan bo‘lib, bu ichki talabning 85 %ini ta’minladi. Korxonada amalga oshirilayotgan “Yangi Bekobod-2” loyihasi yillik quvvatni 1,5 mln tonnagacha yetkazishni ko‘zda tutadi. Bu nafaqat qurilish va mashinasozlik tarmoqlaridagi ehtiyojni qondirish, balki import o‘rnini bosish strategiyasiga ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ichki bozorda zamonaviy metall prokat turlariga talab ortib borayotgani oqibatida **yopiq siklli metall ishlab chiqarish tizimi** (kon–eritish–prokat) shakllanmoqda.

Rangli metallurgiya mamlakat eksport salohiyatining muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Bu yo‘nalishda yetakchi korxonalar — Navoiy kon-metallurgiya kombinati (NKMK) va Olmaliq kon-metallurgiya kombinati (OKMK) hisoblanadi.

2024-yilda O‘zbekiston oltin eksporti 6,3 milliard AQSH dollarini tashkil etdi, bu umumiy eksportning 25 %iga tengdir. Shu bilan birga, mis, molibden, sink, alyuminiy va uran mahsulotlari eksporti ham o‘sish tendensiyasida. OKMK bazasida amalga oshirilayotgan “Yangi mis klasteri” loyihasi doirasida yillik 400 ming tonna mis konsentrati ishlab chiqarish rejalashtirilgan bo‘lib, bu mamlakatni metall qayta ishlash bo‘yicha mintaqaviy markazga aylantiradi.

NKMK esa 2024-yilda oltin ishlab chiqarish hajmini 7,8 tonna, mis konsentratini esa 61,2 ming tonnaga yetkazdi. Shu bilan birga, energiya sarfi 12 %ga qisqargan va mahsulot sifati oshgan.

Metallurgiya tarmog‘ining texnologik transformatsiyasi.Metallurgiyada innovatsiya va raqamli boshqaruvni joriy etish mamlakatning “sanoat 4.0” modeliga integratsiyalashuvini

[10] Stat.uz, 2024

ta’minlamoqda. Hozirgi vaqtda “Smart Mining” va “Digital Metallurgy” platformalari orqali qazib olish, qayta ishlash va nazorat jarayonlari raqamlashtirilmoqda.

Bu platforma real-time ma’lumotlar monitoringi, IoT sensorlaridan foydalanish va predictive maintenance (avariyani oldini olish) texnologiyalari orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

2024-yilda metallurgiya tarmog‘ida energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish xarajatlari o‘rtacha 8,3 %ga qisqargan. Shu bilan birga, “yashil metallurgiya” (uglerod neytral ishlab chiqarish) konsepsiyasi asosida chiqindisiz qayta ishlash texnologiyalari joriy etilmoqda.

Xalqaro integratsiya va eksport geografiyasi.O‘zbekiston metallurgiya tarmog‘i xalqaro bozorlardagi integratsiyani kengaytirmoqda. Yaponiya, Janubiy Koreya, Turkiya va Xitoy bilan texnologik hamkorlik doirasida strategik loyihalar amalga oshirilmoqda. 2024-yilda metall mahsulotlari eksporti 4,5 milliard AQSH dollariga yetdi va umumiy eksportdagi ulushi 14 %ga yaqinlashdi[11]

Mis va oltin mahsulotlari asosan Shveysariya, Turkiya va Xitoyga eksport qilingan. Shu bilan birga, Yevrosiyo iqtisodiy ittifoqi va Yaqin Sharq bozorlariga yetkazib berish ko‘lami kengaymoqda.

Tarmoqdagi asosiy muammolar.Shunga qaramay, tarmoqda quyidagi tizimli muammolar saqlanib qolmoqda:

Ishlab chiqarish quvvatlarining 35–40 % qismi hali ham 1980-yillarda qurilgan korxonalarga to‘g‘ri keladi;

Geologik qidiruv va kon resurslarini baholash ishlari yetarli emas;

Eksport tarkibida xomashyo ko‘rinishidagi mahsulotlar ulushi hali ham 60 %*ga yaqin;

Ishlab chiqarish jarayonlarida avtomatlashtirish darajasi past, energiya sarfi yuqori.

Metallurgiya tarmog‘ining barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun quyidagi ilmiy va amaliy yo‘nalishlar dolzarb hisoblanadi:

1. Qayta ishlash darajasini oshirish – xomashyo eksportidan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga bosqichma-bosqich o‘tish;

[11] Stat.uz, 2024.

2. Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi manbalarni integratsiyalash;

3. Raqamli boshqaruv tizimlari (“Smart Mining”, “Digital Metallurgy”)ni keng tatbiq etish;

4. Innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish – yuqori qiymatli qotishmalar, jarrohlik asboblari va sanoat detallari;

5. Ilm-fan – ishlab chiqarish integratsiyasi asosida kadrlar tayyorlashni kuchaytirish.

Metallurgiya sanoati — O‘zbekiston sanoatining og‘ir tayanch tarmog‘i sifatida nafaqat iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi, balki yangi texnologiyalar, innovatsion mahsulotlar va eksport diversifikatsiyasini rag‘batlantiradi. Uning modernizatsiyasi milliy iqtisodiyotning texnologik mustaqilligi, barqaror o‘sishi va xalqaro raqobatbardoshligining asosiy kafolatidir[12].

Mashinasozlik sanoati – milliy iqtisodiyotning “asab tizimi” bo‘lib, u barcha tarmoqlarni ishchi holatda ushlab turuvchi texnik asosni yaratadi. Mazkur soha ishlab chiqarish vositalari, transport, qurilish, qishloq xo‘jaligi, energetika va kommunikatsiya infratuzilmasini ta’minlovchi strategik segmentdir. O‘zbekistonda mashinasozlik sanoati mustaqillikdan keyingi davrda qayta tashkil etilgan asosiy ustuvor tarmoqlardan biri bo‘lib, u texnologik modernizatsiya va qo‘shilgan qiymat zanjirlarini chuqurlashtirish orqali milliy sanoat salohiyatini belgilaydi.

2024-yilda mashinasozlik sanoatining umumiy ishlab chiqarish hajmi 87,4 trillion so‘mni tashkil etib, bu o‘tgan yilga nisbatan 7,6 % o‘sishni anglatdi[13] Tarmoqning umumiy sanoatdagi ulushi 14,2 %, qayta ishlash tarmog‘i ulushida esa qariyb 18 % atrofida bo‘ldi.

Tarmoqning strukturasi va asosiy segmentlari. O‘zbekiston mashinasozlik sanoati agroindustrial, avtomobil, energetik, transport, neft-gaz va temir yo‘l texnikasi kabi yo‘nalishlar bo‘yicha rivojlanmoqda.

[12] .Stat.uz, 2024

[13] Stat.uz, 2024.

Asosiy ishlab chiqarish markazlari — Toshkent, Samarqand, Farg‘ona, Andijon va Navoiy shaharlarida joylashgan.

Quyidagi yirik ishlab chiqarish birlashmalari tarmoqning asosini tashkil etadi:

“UzAuto Motors” AJ — yengil va tijorat avtomobillari ishlab chiqarish;

“GM Powertrain Uzbekistan” — dvigatel va transmissiya;

“UzAgroTechMach” AJ — qishloq xo‘jaligi texnikasi;

“MAN Auto Uzbekistan” — yuk va maxsus texnika vositalari;

“Toshkent mexanika zavodi” va “Samarqand Lifttexnika” — qurilish va servis sohasi uchun mashinalar ishlab chiqarish.

2024-yilda mamlakatda jami 305 turdagi mashinalar va agregatlar ishlab chiqarilgan, bu ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan ikki barobar ko‘pdir.

Innovatsion modernizatsiya va “Industry 4.0” tendensiyasi.So‘nggi yillarda O‘zbekiston mashinasozlik sanoatida raqamli ishlab chiqarish, avtomatlashtirish, robotlashtirish va sensorika kabi yo‘nalishlar jadal joriy etilmoqda.

2023–2024-yillarda “UzAuto Motors” va “GM Powertrain” zavodlarida ERP va IoT tizimlari asosidagi “Smart Factory” modellari amalga oshirildi. Bu orqali ishlab chiqarish samaradorligi 15 %, energiya tejamkorlik esa 10 %ga oshdi[14] .

Hozirgi vaqtda sanoat korxonalarida raqamli dvoynik (digital twin) texnologiyasi joriy etilib, u orqali mahsulotning ishlash sikllari real vaqtda simulyatsiya qilinadi. Bu texnik xato ehtimolini 25 %ga kamaytiradi va mahsulotning ishonchliligini oshiradi.

Agrosanoat mashinasozligi va ichki bozor talabi.Agrosanoat mashinalari ishlab chiqarish sohasi qishloq xo‘jaligidagi modernizatsiyani ta’minlovchi asosiy omil hisoblanadi.“UzAgroTechMash” AJ va “Texnopark Agro” korxonalarida zamonaviy kombayn, traktor va irrigatsiya texnikasi ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan.

[14] Stat.uz, 2024.

2024-yilda agrosanoat texnikasi ishlab chiqarish hajmi 12,4 trillion so‘m, eksport hajmi esa 175 million AQSH dollarini tashkil etdi.

Mahalliy ishlab chiqarish hisobiga import texnikasi ulushi oxirgi besh yilda 35 %dan 22 %gacha kamaydi. Bu natija agrotexnika samaradorligi va fermer xo‘jaliklarining kapital xarajatlarini qisqartirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Transport va avtomobil sanoati: eksportga yo‘naltirilgan rivojlanish.Avtomobil sanoati milliy brend va eksportning muhim drayveriga aylangan. “UzAuto Motors” 2024-yilda 320 mingdan ortiq avtomobil ishlab chiqardi, shularning 45 mingtasi xorijiy bozorlarga eksport qilindi.

Shu bilan birga, “MAN Auto Uzbekistan” va “SamAuto” korxonalari yuk avtomobillari va avtobuslar ishlab chiqarish hajmini 18 %ga oshirdi.

Oldin faqat yig‘ish asosida ishlagan korxonalarda hozirda lokalizatsiya darajasi 60–65 %ga yetdi. Bu mahalliy sanoat zanjirlarini chuqurlashtirish, metallurgiya va rezina-plastmassa tarmoqlari bilan kooperatsiyani kuchaytirish imkonini berdi.

Mashinasozlik sohasida innovatsion mahsulot yaratish — ilmiy salohiyat va muhandis kadrlar malakasiga bog‘liq. 2024-yilda sanoat sohasida faoliyat yurituvchi 1,65 million ishchi kuchining 40 %i muhandis-texnika xodimlar ekanligi qayd etilgan (Stat.uz, 2024).

Toshkent davlat texnika universiteti, Farg‘ona politexnika instituti va Samarqand davlat universiteti kabi ta’lim muassasalari “ilm–fan–ishlab chiqarish” zanjiri asosida qo‘shma tadqiqot va tajriba dasturlarini amalga oshirmoqda.

Shu bilan birga, mashinasozlik sanoatida qator tizimli muammolar ham mavjud:

- Asosiy fondlarning 30 %ga yaqini jisman va ma’nan eskirgan;
- Ilmiy loyihalarni tijoratlashtirish mexanizmi yetarli emas;
- Kichik va o‘rta ishlab chiqaruvchilarning investitsiyaga kirish imkoniyati cheklangan;

- Avtomatlashtirish darajasi yuqori emas, ishlab chiqarish xarajatlari yuqori.

Bu muammolarni hal etish uchun davlat innovatsiya grantlari, soliq imtiyozlari, klaster shaklidagi kooperatsiya dasturlari orqali tarmoqdagi raqobat muhitini kuchaytirmoqda.

Mashinasozlik tarmog‘ining barqaror rivojlanishi uchun quyidagi ilmiy va amaliy yechimlar dolzarb:

1. Smart Factory va IoT tizimlarini barcha ishlab chiqarish bosqichlariga joriy etish;
2. Qayta ishlov darajasini oshirish – lokallashtirish ulushini 75 %ga yetkazish;
3. Energiya samaradorligi va chiqindisiz ishlab chiqarish modelini kengaytirish;
4. Kadrlar tayyorlash va R&D investitsiyalarini kuchaytirish;
5. Eksport portfelini diversifikatsiya qilish va OTM–sanoat hamkorligini chuqurlashtirish.

Mashinasozlik sanoati — O‘zbekiston sanoatining strategik ustuni, iqtisodiy barqarorlik va texnologik mustaqillik kafolatidir. Uning rivojlanishi nafaqat yangi ish o‘rinlari yaratadi, balki ilmiy-texnika taraqqiyotni tezlashtiradi, milliy eksport salohiyatini kuchaytiradi va “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasining amaliy poydevorini shakllantiradi.

Qurilish materiallari sanoati — iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida poydevor bo‘lib xizmat qiluvchi, infratuzilma modernizatsiyasi, sanoat klasterlari, uy-joy va transport loyihalarini ta’minlovchi strategik tarmoqdir. Bu soha milliy investitsiya faolligi, bandlik va hududiy rivojlanishning asosiy drayverlaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida 2024-yilda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmi **54,8 trillion so‘mni** tashkil etdi, bu **2023-yilga nisbatan 6,3 foiz o‘sish**ni ko‘rsatadi (Stat.uz, 2024). Ushbu o‘sish asosan sement, g‘isht, shisha, temir-beton va devorbop materiallar ishlab chiqarish hajmining kengayishi bilan bog‘liq. Soha umumiy sanoat ishlab

chiqarishining **8,9 foizini**, qayta ishlash sanoatining esa **11,4 foizini** tashkil etmoqda.

Tarmoqning tarkibiy tuzilmasi va asosiy yo‘nalishlari.Qurilish materiallari sanoati quyidagi asosiy segmentlardan iborat:

- sement va bog‘lovchi materiallar ishlab chiqarish (O‘zqurilishmateriallari AJ, Jizzaxsement, Ohangaronsement, Qizilqumsement);
- g‘isht, beton, keramika va devorbop mahsulotlar (Zarafshon qurilish bloklari, Samarqand Keramika);
- shisha va izolyatsion materiallar (Kvarts AJ, UzGlass Industry);
- polimer va kompozit materiallar ishlab chiqarish;
- energiya samarador qurilish texnologiyalari.

2024-yilda sement ishlab chiqarish hajmi 12,6 million tonnaga yetdi, bu ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan 1,7 barobar ko‘pdir. Qurilish bloklari ishlab chiqarish 8 foizga, shisha va oynavand mahsulotlar 10,5 foizga oshgan.

Innovatsion jarayonlar va “yashil” texnologiyalar.

Raqamli va ekologik o‘tish davrida qurilish materiallari sanoatida energiya tejamkor texnologiyalar, chiqindisiz ishlab chiqarish va qayta ishlash amaliyotlari jadal rivojlanmoqda. Yirik korxonalarda avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari, Smart Cement Production, IoT sensorlari asosidagi pech monitoringi, va chiqindi gazlarni qayta ishlash texnologiyalari joriy etilgan.

2023–2024-yillarda “O‘zqurilishmateriallari” tizimidagi korxonalarda 75 dan ortiq innovatsion loyiha amalga oshirilgan bo‘lib, ularning 60 foizi energiya samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan.

Natijada, sement ishlab chiqarish jarayonlarida energiya sarfi 9,2 foizga kamaygan, chiqindilar hajmi esa 13 foizga qisqargan (Stat.uz, 2024).

Hududiy diversifikatsiya va infratuzilma ta’minoti.So‘nggi yillarda O‘zbekistonning barcha hududlarida yangi qurilish klasterlari va sanoat zonalari tashkil etilmoqda. 2024-yilda Qashqadaryo, Surxondaryo,

Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida 15 ta yangi korxona ishga tushirilib, jami 5,4 mingta yangi ish o‘rni yaratildi.

Hududlar kesimida eng katta ishlab chiqarish hajmlari quyidagi viloyatlarga to‘g‘ri keladi:

- Toshkent viloyati – 18,2 %,
- Navoiy viloyati – 14,6 %,
- Farg‘ona viloyati – 11,1 %,
- Qashqadaryo viloyati – 9,8 % (Stat.uz, 2024).

Hududlarda tabiiy xomashyo (kaolin, ohak, gips, qum, shag‘al) zahiralarining boyligi qurilish materiallari ishlab chiqarishni lokal bazaga asoslash imkonini bermoqda. Bu esa logistik xarajatlarni kamaytirib, mahalliy sanoatning raqobatbardoshligini oshiradi.

Eksport salohiyati va xalqaro hamkorlik.Qurilish materiallari eksporti 2024-yilda 615 million AQSH dollarini tashkil etdi, bu 2020-yilga nisbatan 2 barobar ko‘pdir. Eksportning asosiy yo‘nalishlari — Qozog‘iston, Tojikiston, Qirg‘iziston, Afg‘oniston va Xitoy.

Eksport tarkibida sement (45 %), shisha (25 %), keramika (18 %), izolyatsion materiallar (12 %) mahsulotlari ustunlik qiladi. “Yashil eksport” tamoyiliga muvofiq, ekologik sertifikatlangan mahsulotlar ulushi 30 foizga yetkazilgan.

ISO 14001 va EN 197-1 standartlariga mos ishlab chiqarish liniyalari joriy etilishi xalqaro bozorlarda o‘zbek mahsulotlarining sifat darajasini oshirdi.

Ilmiy-texnik asoslar va ta’lim hamkorligi.Qurilish materiallari sanoatining barqaror rivoji ilmiy-tadqiqot va ta’lim sohalari bilan integratsiyada shakllanmoqda. Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti hamda Farg‘ona politexnika instituti huzurida “Qurilish materiallari va kompozit texnologiyalar” ilmiy markazlari tashkil etilgan.

Mazkur markazlarda 2024-yilda 25 ta yangi mahsulot turi (nano-kompozit g‘isht, suv o‘tkazmaydigan beton, ultrayeng issiqlik izolyatorlari) ishlab chiqildi va patentlashtirildi.

Tizimli muammolar va rivojlanish zaxiralari.Soha oldida quyidagi dolzarb muammolar mavjud:

- Eskirgan texnologiyalar ulushi hali ham 35 foiz atrofida;
- Sement va keramika ishlab chiqarishda energiya sarfi yuqori;
- Logistika va transport infratuzilmasi chekka hududlarda zaif;
- Kichik ishlab chiqaruvchilar uchun moliyalashtirish imkoniyatlari cheklangan.

Bu muammolarni bartaraf etish uchun davlat tomonidan:

- "Yashil texnologiyalar fondi" orqali innovatsion loyihalarga grantlar ajratish;
- Raqamli nazorat tizimlarini majburiy joriy etish;
- Mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun bojxona imtiyozlari taqdim etish kabi mexanizmlar yo'lga qo'yilgan.

Qurilish materiallari sanoati O'zbekiston iqtisodiyotining strategik segmenti sifatida energiya tejamkor, raqamli va eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish modeliga o'tmoqda.

Soha o'sish sur'atlari mamlakatdagi urbanizatsiya, uy-joy qurilishi, infratuzilma va sanoat klasterlarining kengayishi bilan uzviy bog'liq.

Kelgusi yillarda asosiy yo'nalishlar quyidagilar bo'ladi:

- "Yashil" sement va chiqindisiz ishlab chiqarish tizimlari;
- Energiya tejamkor texnologiyalarga 100 % o'tish;
- Qurilish materiallari eksportini 1 milliard dollarga yetkazish;
- 3D-printing, AR/VR modellashtirish va BIM (Building Information Modeling) tizimlarini ishlab chiqarishga integratsiya qilish.

Bu chora-tadbirlar nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki **"O'zbekiston–2030"** strategiyasining barqaror rivojlanish maqsadlariga to'liq mos keladi. Yengil sanoat va oziq-ovqat sanoati — milliy iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilgan, yuqori bandlik va eksport salohiyatiga ega tarmoqlaridan hisoblanadi. Ushbu sohalar aholining iste'mol talabini qondirish bilan birga, tashqi savdo balansini yaxshilash, ayollar bandligini oshirish va hududiy ishlab chiqarish klasterlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

2024-yilda yengil sanoatning umumiy sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi 13,4 foiz, oziq-ovqat sanoatining ulushi esa 8,2 foizni tashkil etdi. Ikkala tarmoqning umumiy ishlab chiqarish hajmi 132,7 trillion so'm bo'lib, bu 2023-yilga nisbatan 7,1 foiz o'sishni anglatadi (Stat.uz, 2024)[1].

Yengil sanoat: klaster modeli va eksport salohiyati.Yengil sanoat O‘zbekistonning eksport tarkibida eng barqaror tarmoqlardan biridir. 2024-yilda to‘qimachilik, trikotaj, tikuvchilik, poyabzal va gilam ishlab chiqarish korxonalari umumiy 7,2 milliard AQSH dollarilik mahsulot eksport qilgan. Bu jami eksportning 12,8 foizini tashkil etadi.

Paxta-to‘qimachilik klasterlari tizimi so‘nggi yillarda tub o‘zgarishlarni amalga oshirdi:

- paxtani qayta ishlash ulushi 100 foizga yaqinlashdi;
- tayyor mahsulot ulushi eksportda 70 foizdan oshdi;
- 120 dan ortiq integratsiyalashgan klaster korxonalari faoliyat yuritmoqda.

Klasterlar “daladan tayyor mahsulotgacha” (farm-to-fabric-to-fashion) tamoyili asosida ishlaydi. Bu tizim ishlab chiqarish zanjirini qisqartirib, tannarxni kamaytiradi va eksportda qo‘shimcha qiymatni oshiradi.

2024-yilda O‘zbekiston to‘qimachilik mahsulotlarini eksport qiluvchi 40 dan ortiq davlat ichida:

- Turkiya — 25 %,
- Rossiya — 20 %,
- Xitoy — 15 %,
- Polsha va Italiya — 10 % ulush bilan yetakchi bo‘ldi (Stat.uz, 2024).

Raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish jarayonlarining 60 foizi avtomatlashtirilgan; ERP, IoT va Big Data tizimlari klasterlarda ishlab chiqarish samaradorligini oshirmoqda.

Innovatsion rivojlanish va barqaror moda konsepsiyasi.Yengil sanoatning zamonaviy rivojlanish yo‘nalishi “barqaror moda” (Sustainable Fashion) konsepsiyasiga asoslanmoqda. Bu yo‘nalish quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- chiqindisiz ishlab chiqarish texnologiyalari;
- qayta ishlangan xomashyo (recycled cotton, eco-yarn);
- tabiiy bo‘yoqlardan foydalanish;
- suv va energiya tejamkor ishlab chiqarish jarayonlari.

2023–2024-yillarda O‘zto‘qimachiliksanoat uyushmasi tomonidan 45 ta “yashil loyiha” amalga oshirilib, ularning natijasida resurs sarfi 14 foizga kamaygan, ishlab chiqarish chiqindilari esa 20 foizga qisqargan.

Ayni paytda O‘zbekiston kompaniyalari “BSCI”, “OEKO-TEX” va “GOTS” xalqaro sertifikatlariga ega bo‘lib, bu ularning Yevropa va Osiyo bozorlariga chiqish imkoniyatini kengaytirmoqda.

Oziq-ovqat sanoati: import o‘rnini bosish va eksportni kengaytirish. Oziq-ovqat sanoati milliy oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va qo‘shimcha qiymat yaratishning muhim tarmog‘idir. 2024-yilda sohada ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 63,9 trillion so‘mni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 8,4 foiz o‘sish qayd etildi.

Asosiy tarmoqlar:

- go‘sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarish — 22,8 %;
- meva-sabzavotni qayta ishlash — 19,4 %;
- yog‘-moy sanoati — 14,6 %;
- non, shakar, ichimliklar ishlab chiqarish — 43,2 %.

Oziq-ovqat mahsulotlari eksporti 2024-yilda 1,45 milliard AQSH dollarini tashkil etib, 2020-yilga nisbatan 2,1 barobar oshgan (Stat.uz, 2024)[1]. Eksport geografiyasi 50 dan ortiq mamlakatni qamrab oladi, jumladan Rossiya, Qozog‘iston, Afg‘oniston, Xitoy va BAA asosiy sheriklar sirasida.

Texnologik yangilanish va raqamli transformatsiya. “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi doirasida oziq-ovqat sanoatida IoT asosida ishlab chiqarish monitoringi, raqamli logistik tizimlar, HACCP va ISO 22000 standartlari keng joriy etildi. Natijada mahsulot sifati nazorati yaxshilanib, ishlab chiqarish jarayonlari shaffoflashgan.

“Smart Agroindustry” pilot loyihalari yordamida:

- ishlab chiqarish tannarxi 9,8 foizga pasaydi;
- ishlab chiqarish chiqindilari 15 foizga qisqardi;
- energiya samaradorligi 11 foizga oshdi (Stat.uz, 2024)[1].

Hududiy diversifikatsiya va bandlik omili. Yengil va oziq-ovqat sanoati hududiy bandlik va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi muhim drayverlardandir.

2024-yil yakuniga ko‘ra ushbu ikki tarmoqda 423 mingdan ortiq xodim faoliyat yuritgan bo‘lib, bu sanoatdagi jami bandlarning 26 foizini tashkil etadi.

Hududlar kesimida yetakchi ulushlar:

- Farg‘ona — 15,3 %,
- Toshkent viloyati — 14,9 %,
- Samarqand — 11,7 %,
- Andijon — 10,8 % (Stat.uz, 2024).

Ayniqsa, ayollar bandligi ulushi yengil sanoatda 65 foiz, oziq-ovqat sanoatida esa 42 foizni tashkil etmoqda. Bu sohalar gender tenglikni ta’minlashning amaliy yo‘nalishidir.

Institutsional qo‘llab-quvvatlash va xalqaro hamkorlik. O‘zbekiston hukumati yengil va oziq-ovqat sanoatini qo‘llab-quvvatlash uchun quyidagi dasturlarni amalga oshirmoqda:

- “O‘zto‘qimachiliksanoat” tizimida “Smart Textile Cluster” dasturi;
- “Har bir oila — tadbirkor” doirasida kichik tikuv korxonalarini moliyaviy rag‘batlantirish;
- FAO, UNIDO va ITC bilan hamkorlikda eksport yo‘naltirilgan klasterlarni rivojlantirish;
- xalqaro laboratoriyalar va sertifikat markazlarini tashkil etish.

Natijada 2023–2024-yillarda 60 dan ortiq korxona xalqaro investitsiyalar asosida modernizatsiya qilindi, 12 ta yangi klaster tashkil etildi.

Yengil va oziq-ovqat sanoatlari O‘zbekiston iqtisodiyotining ijtimoiy barqarorlik, eksport salohiyati va innovatsion rivojlanish poydevorini tashkil etmoqda. Kelgusi bosqichda ularning asosiy ustuvor yo‘nalishlari quyidagilar bo‘ladi:

- raqamli ishlab chiqarish zanjirlarini to‘liq joriy etish;
- “yashil ishlab chiqarish” standartlarini kengaytirish;
- eksportda tayyor mahsulot ulushini 80 foizga yetkazish;
- klaster tizimini barcha hududlarda to‘liq integratsiyalash;
- ayollar bandligini oshirish va “smart-workshop” modelini kengaytirish.

Bu chora-tadbirlar “Yangi O‘zbekiston–2030” strategiyasining asosiy ustuvor yo‘nalishlariga — innovatsion iqtisodiyot, raqamli sanoat va barqaror o‘sishga to‘liq mos keladi.[15]

2.3. Sanoat korxonalarining belgilari, funksiyalari va vazifalari

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida sanoat korxonasi nafaqat ishlab chiqarish birligi, balki murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida mamlakatning iqtisodiy salohiyatini belgilovchi asosiy bo‘g‘in hisoblanadi. Har qanday korxona o‘z faoliyatini ishlab chiqarish resurslarini samarali boshqarish, texnologik yangiliklarni joriy etish va ijtimoiy mas’uliyatni ta’minlash orqali amalga oshiradi. Shu jihatdan sanoat korxonalari iqtisodiyotning “tirik organizmi” sifatida nafaqat mahsulot ishlab chiqaradi, balki ilmiy, texnik va ijtimoiy rivojlanishni ham rag‘batlantiradi. 2024-yil holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan sanoat subyektlarining soni 97 mingdan ortiq bo‘lib, ularning 72 foizi kichik korxonalar va mikrofirma shaklidagi subyektlardir (Stat.uz, 2024). Bu raqamlar milliy sanoatning ko‘p qatlamli tuzilmasini va kichik biznesning raqamli hamda innovatsion rivojlanishda tutgan o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi. Kichik korxonalar ishlab chiqarish zanjirining dastlabki bosqichlarida moslashuvchanlikni, yirik korxonalar esa texnologik yetakchilikni ta’minlaydi.

Sanoat korxonalarining asosiy belgilari.Sanoat korxonalarini iqtisodiy tizimda o‘z o‘rniga ko‘ra turli mezonlar asosida tavsiflash mumkin.

Avvalo, mulkchilik shakliga ko‘ra, ular davlat va nodavlat (xususiy) turlarga bo‘linadi. Davlat korxonalari strategik tarmoqlarda — energetika, metallurgiya, transport va mudofaa sohalarida faoliyat yuritib, milliy xavfsizlik va barqarorlikni ta’minlaydi. Xususiy korxonalar esa raqobatbardoshlikni oshirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va ichki bozorda mahsulot turlarini kengaytirishda faol rol o‘ynaydi.

[15] **Manba:** O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. “2024-yil yanvar–dekabr holatiga ko‘ra sanoat ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari”. https://stat.uz/uz/defauh/choraklik-natiialar/53709-2024#yanvar-dekabr

Tarmoq belgilari bo‘yicha esa korxonalar mashinasozlik, energetika, metallurgiya, neft-gaz, qurilish, kimyo, yengil sanoat, oziq-ovqat, elektrotexnika, IT va logistika kabi sohalarga ixtisoslashgan. Har bir tarmoq o‘z texnologiyasi, kapital sig‘imi va innovatsion imkoniyatlari bilan ajralib turadi.

Ishlab chiqarish miqyosi ham muhim belgilardan biridir. Yirik korxonalar katta investitsiyalar, ilmiy-tadqiqot bazasi va eksport salohiyati bilan ajralib tursa, o‘rta va kichik korxonalar bozordagi tez o‘zgarishlarga moslashuvchanlik, past tannarx va lokal tarmoq kooperatsiyasi bilan ustunlikka ega.

Shuningdek, korxonalar faoliyat muddatiga ko‘ra uzluksiz, mavsumiy va uzlukli turlarga bo‘linadi. Uzluksiz ishlab chiqarish doimiy mahsulot oqimini ta’minlasa, mavsumiy korxonalar xomashyo sikliga bog‘liq ishlab chiqarishni amalga oshiradi.

Korxonaning iqtisodiy va ijtimoiy mohiyati.Sanoat korxonasi bir vaqtning o‘zida ishlab chiqarish, ijtimoiy, tashkiliy-huquqiy va moliyaviy tizimlarning kesishgan nuqtasida faoliyat yuritadi.

Ishlab chiqarish-texnik nuqtayi nazardan, korxona bu mashina va mexanizmlar tizimi bo‘lib, u ishlab chiqarish quvvatlari, texnologik liniyalar va resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi.

Ijtimoiy jihatdan, korxona inson mehnatini birlashtiruvchi jamoa bo‘lib, xodimlarning mehnat taqsimoti, motivatsiyasi va ijtimoiy himoyasi orqali samaradorlikni oshiradi.

Tashkiliy-huquqiy jihatdan, korxona mustaqil huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritadi, shartnomalar tuzadi, soliq to‘laydi va iqtisodiy javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi.

Moliyaviy-iqtisodiy nuqtayi nazardan, korxona o‘z-o‘zini moliyalashtiruvchi va foyda olishga yo‘naltirilgan subyekt bo‘lib, daromad, xarajat, likvidlik va rentabellik ko‘rsatkichlari bilan baholanadi.

Shu tarzda, sanoat korxonasi faqat ishlab chiqarish vositasi emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlikni ta’minlovchi kompleks tizim sifatida qaraladi.

Zamonaviy sanoat korxonalarining faoliyati ko‘p yo‘nalishli, kompleks va o‘zaro integratsiyalashgan tizimni tashkil etadi. Ularning bosh maqsadi nafaqat iqtisodiy foyda olish, balki barqaror rivojlanishning iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va innovatsion jihatlarini uyg‘un holda amalga oshirishdan iborat.

Birinchidan, iqtisodiy vazifa korxona egasiga foyda keltirish, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va investitsiyalarni jalb etish orqali namoyon bo‘ladi. Bu jarayon korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlabgina qolmay, yangi texnologiyalarni joriy etish hamda ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish imkonini beradi. Shuningdek, foydaning qayta investitsiya qilinishi natijasida korxona raqobatbardoshligini saqlab qoladi va bozor ulushini kengaytiradi.

Ikkinchidan, ijtimoiy vazifa korxonaning inson kapitalini rivojlantirishdagi o‘rni bilan belgilanadi. U xodimlarni barqaror ish o‘rinlari bilan ta’minlash, ularning kasbiy malakasini oshirish va ijtimoiy infratuzilmani (uy-joy, sog‘liqni saqlash, madaniyat, transport) rivojlantirish orqali aholining turmush darajasini yaxshilaydi. Shu tariqa sanoat korxonalari nafaqat ishlab chiqaruvchi subyekt, balki hududiy ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi muhim institut sifatida faoliyat yuritadi.

Uchinchidan, ekologik vazifa sanoat korxonalari uchun strategik yo‘nalish bo‘lib, u chiqindisiz va energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda atrof-muhitni muhofaza qilishni o‘z ichiga oladi. “Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi doirasida ishlab chiqarish jarayonlarida qayta ishlash, uglerod izini kamaytirish va ekologik standartlarga (ISO 14001, ESG) muvofiqlikni ta’minlash korxona faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda.

To‘rtinchidan, innovatsion vazifa — bu zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlarining intellektuallashtirilgan shakliga o‘tishni bildiradi. Raqamli ishlab chiqarish, “aqlli” texnologiyalar (IoT, Big Data, Smart Factory), robotlashtirilgan boshqaruv tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi yechimlar korxona samaradorligini oshirib, raqobat muhitida ustunlik yaratadi. Shu bilan birga, ilm-fan va ta’lim muassasalari bilan

integratsiya innovatsion mahsulotlar yaratish va ularni jahon bozoriga olib chiqish imkonini beradi.

Demak, zamonaviy sanoat korxonasi bugungi kunda nafaqat iqtisodiy foyda manbai, balki ijtimoiy barqarorlik, ekologik muvozanat va innovatsion taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida milliy iqtisodiyotning strategik asosini tashkil etadi.

Ushbu vazifalarning bajarilishi nafaqat korxonaning rentabelligini oshiradi, balki milliy iqtisodiyotda ish o‘rinlari yaratish, soliq tushumlarini ko‘paytirish va eksportni kengaytirishga ham hissa qo‘shadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning funksiyalari uning umumiy vazifalarini amalda bajarish mexanizmlarini belgilaydi. Boshqacha aytganda, funksiyalar — bu korxona faoliyatining iqtisodiy, tashkiliy va ijtimoiy yo‘nalishlarda o‘zaro bog‘langan tarkibiy qismlaridir. Ular korxonaning ishlab chiqarish jarayonidan tortib, moliyaviy boshqaruv, marketing, innovatsion rivojlanish va ijtimoiy mas’uliyatgacha bo‘lgan barcha bosqichlarini qamrab oladi.

Birinchidan, ishlab chiqarish funksiyasi korxona faoliyatining markaziy o‘qi bo‘lib, mahsulot tayyorlash, ishlab chiqarish siklini boshqarish, resurslardan samarali foydalanish va ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishni o‘z ichiga oladi. Ushbu funksiyaning samarali amalga oshirilishi korxonaning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omildir.

Ikkinchidan, marketing funksiyasi bozor kon’yunkturasini o‘rganish, iste’molchi ehtiyojlarini aniqlash, narx siyosatini shakllantirish hamda sotuv va xizmat ko‘rsatish strategiyalarini ishlab chiqish orqali korxonaning iqtisodiy barqarorligini ta’minlaydi. Marketing faoliyatining maqsadi — korxonaning ishlab chiqargan mahsulotlarini bozorda muvaffaqiyatli joylashtirish va brend imijini mustahkamlashdir.

Uchinchidan, servis funksiyasi korxonaning raqobatbardoshligini mustahkamlovchi omillardan biridir. U sotuvdan keyingi xizmat ko‘rsatish, kafolatli ta’mirlash, texnik qo‘llab-quvvatlash va mijozlar bilan uzoq muddatli hamkorlikni rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Bu

yo‘nalish iste’molchilarning ishonchini mustahkamlaydi va korxonaning bozordagi mavqeini barqarorlashtiradi.

To‘rtinchidan, moliyaviy funksiyasi daromadlarni shakllantirish va taqsimlash, soliqlarni o‘z vaqtida to‘lash, xarajatlarni nazorat qilish hamda moliyaviy oqimlarni samarali boshqarishni nazarda tutadi. Ushbu jarayon korxonaning to‘lov qobiliyati, kredit reytingi va investitsion jozibadorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Beshinchidan, boshqaruv funksiyasi — ishlab chiqarish, mehnat, moliya, innovatsiya va marketing jarayonlarini yagona tizimda muvofiqlashtirishni ta’minlaydi. Bu yerda zamonaviy menejment vositalari — ERP-tizimlar, biznes-protsesslarni raqamlashtirish, monitoring va tahlil mexanizmlarining qo‘llanilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Oltinchidan, ijtimoiy funksiyasi xodimlar manfaatlarini himoya qilish, ularning mehnat sharoitlarini yaxshilash, kasbiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash va mahalliy infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan. Korxonaning ijtimoiy mas’uliyat darajasi ESG tamoyillarini (environmental, social, governance) joriy etish orqali yanada yuksalmoqda.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar faoliyatida yangi, innovatsion funksiyalar ham shakllanmoqda. Jumladan, ma’lumotlarni tahlil qilish (data analytics), raqamli xavfsizlik, ESG boshqaruvi, barqaror rivojlanish monitoringi va sun’iy intellekt asosida qaror qabul qilish tizimlari korxonalarning yangi boshqaruv mexanizmlarini belgilab bermoqda. Ushbu funksiyalar ishlab chiqarish jarayonlarining shaffofligini oshirib, real vaqt rejimida samaradorlikni baholash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy korxona funksiyalari — bu iqtisodiy, texnologik va ijtimoiy jarayonlarning o‘zaro uyg‘unlashgan tizimi bo‘lib, ular korxonaning strategik barqarorligi va raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

Umuman olganda, zamonaviy sanoat korxonasi — bu ishlab chiqarish, boshqaruv va innovatsiya jarayonlari uyg‘unlashgan murakkab iqtisodiy tizimdir. Bunday korxona nafaqat mahsulot ishlab

chiqarish bilan shug‘ullanadi, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlik, ekologik xavfsizlik, texnologik ilg‘orlik va raqobatbardosh iqtisodiy muhitni ta’minlovchi asosiy institut sifatida faoliyat yuritadi. Sanoat korxonasi samaradorligi, avvalo, quyidagi mezonlar orqali belgilanadi:

- Boshqaruv madaniyati — qaror qabul qilish tizimining aniqligi, strategik rejalashtirish va korporativ boshqaruvning samaradorligi;
- Inson kapitali — malakali mutaxassislar tayyorgarligi, kasbiy salohiyat va mehnat unumdorligi;
- Texnologik yangilanish — innovatsion ishlanmalar, raqamli transformatsiya va “aqlli ishlab chiqarish” (Smart Factory) tizimlarini joriy etish darajasi;
- Resurslardan oqilona foydalanish — energiya, suv va xomashyo sarfining samaradorligi hamda aylana iqtisodiyot tamoyillariga rioya etish;
- Ijtimoiy mas’uliyat — ESG (environmental, social, governance) ko‘rsatkichlariga muvofiq faoliyat yuritish, xodimlar va mahalliy aholi manfaatlarini himoya qilish.

Bugungi globallashuv sharoitida korxonaning muvaffaqiyati faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan emas, balki barqaror rivojlanish tamoyillarini amalda qo‘llay olish qobiliyati bilan ham o‘lchanadi. Shu bois, sanoat sub’yektlari o‘z strategiyalarida ekologik va raqamli innovatsiyalar bilan bir qatorda, inson omilining rivojiga ham alohida e’tibor qaratishlari zarur.

Shu asosda, O‘zbekiston sanoat korxonalari kelgusida raqamli transformatsiya, ekologik barqarorlik va innovatsion integratsiyani strategik ustuvor yo‘nalish sifatida belgilab, “Yangi O‘zbekiston – 2030” strategiyasi maqsadlariga to‘liq mos ravishda rivojlanishi kutilmoqda. Bu jarayonda davlatning tartibga soluvchi siyosatlari, investitsiya muhitining yaxshilanishi va ilmiy-ta’lim sektori bilan sanoat hamkorligining kuchayishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Natijada, yangi avlod sanoat korxonalari nafaqat iqtisodiy o‘sish drayveriga, balki milliy innovatsion tizimning muhim pog‘onasiga aylanadi.

Mustaqil ta'lim uchun topshiriq: Respublikamiz sanoat korxonalarini tasniflang. Sanoat korxonalarini ta'sis etish, davlat tomonidan ro'yxatga olish, sanoat korxonalarini tugatish va qayta tashkil qilish yuzasidan haqida ma'lumot bering.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Sanoat milliy iqtisodiyot rivojida qanday rol va o'ringa ega?
2. Sanoat tarmoqlari qanday turlarga bo'linadi va ularning rivojlanish jarayoni qanday kechadi?
3. Sanoat korxonalarining asosiy belgilari nimalardan iborat?
4. Sanoat korxonalarining funksiyalari va vazifalari qanday ifodalanadi?
5. Sanoat korxonalarini qanday mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin?
6. Sanoat korxonalarini tashkil etish jarayoni qanday amalga oshiriladi?
7. Davlat tomonidan sanoat korxonalarini ro'yxatga olish qanday tartibda o'tkaziladi?
8. Sanoat korxonalarini tugatish sabablari va tartibi qanday?
9. Sanoat korxonalarini qayta tashkil etish qanday shakllarda bo'lishi mumkin?
10. Sanoat tarmoqlarining milliy iqtisodiyotdagi muvozanatiga erishishda korxonalarning roli qanday baholanadi?

III BOB. QISHLOQ XO‘JALIGI TARMOG‘I VA AGROSANOAT MAJMUI

3.1. Qishloq xo‘jaligining O‘zbekiston respublikasi iqtisodiyotida tutgan o‘rni va ahamiyati.

3.2. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida agrar sohani rivojlantirish tamoyillari.

3.3. Agrosanoat majmuasining maqsadi, vazifalari va tarkibi.

3.1. Qishloq xo‘jaligining O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida tutgan o‘rni va ahamiyati

Qishloq xo‘jaligi O‘zbekiston iqtisodiyotining tayanch tarmoqlaridan biri bo‘lib, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, aholini ish bilan ta’minlash hamda eksport salohiyatini oshirishda strategik ahamiyat kasb etadi. Mamlakat yalpi ichki mahsulotining muhim qismi aynan agrar soha hisobiga to‘g‘ri keladi. Davlat statistika qo‘mitasining ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi mahsulotlarining umumiy hajmi **467,0 trln so‘m**ni tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan **103,1 %** o‘sish kuzatilgan[16]

Ushbu ko‘rsatkichlarning 96,6 %i dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va ushbu sohalarda ko‘rsatilgan xizmatlar hissasiga, 2,5 %i o‘rmon xo‘jaligiga hamda 0,9 %i baliqchilik tarmog‘iga to‘g‘ri keladi[17]

Bu tarkib qishloq xo‘jaligi milliy iqtisodiyotdagi ustuvor o‘rni va uning diversifikatsiya darajasini ko‘rsatadi.

Hududlar kesimida tahlil qilganda, Samarqand viloyati 57,5 trln so‘mlik ishlab chiqarish hajmi bilan mamlakat bo‘yicha yetakchilik qilmoqda; undan keyingi o‘rinlarda Andijon (46,5 trln so‘m), Toshkent (44,4 trln so‘m), Qashqadaryo (44,3 trln so‘m) va Farg‘ona (44,0 trln so‘m) viloyatlari joylashgan. Eng past hajm esa Sirdaryo (15,9 trln so‘m), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (18,0 trln so‘m) va Navoiy (21,8 trln so‘m) viloyatlarida qayd etilgan[18]

[16] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr
[17] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr
[18] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr

Shu bilan birga, eng yuqori o‘sish sur’atlari Farg‘ona (104,8 %), Namangan (104,3 %), Qashqadaryo (104,2 %), Navoiy (103,9 %) va Qoraqalpog‘iston Respublikasida (103,5 %) kuzatilgan.

Agrar sektor mamlakat mehnat resurslarining salmoqli qismini o‘zida mujassam etadi: iqtisodiy faol aholi bandligining 40 % ga yaqini aynan qishloq xo‘jaligida faoliyat yuritmoqda. Shuningdek, aholining 60 % dan ortig‘i qishloq hududlarida yashaydi, bu esa tarmoqning ijtimoiy-demografik ahamiyatini yanada oshiradi.

Eksport tarkibida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetakchi o‘rinni egallab, umumiy valyuta tushumining 50–55 %ini tashkil etmoqda. Jumladan, paxta tolasi eksportining ulushi 9–10 % atrog‘ida bo‘lib, respublikaning jahon bozoridagi o‘rnini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, mustaqillik yillarida don mustaqilligiga erishilishi va bugungi kunda Afg‘oniston, Tojikiston kabi qo‘shni davlatlarga don eksporti amalga oshirilayotgani agrar siyosatning samaradorligidan dalolat beradi.

Fermer xo‘jaliklari tizimi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy tashkiliy shakliga aylandi. 2024-yilda fermer xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining qariyb 30 %ini yetishtirgan bo‘lsa, dehqon va tomorqa xo‘jaliklari ulushi 63 %ni tashkil etdi[19]

Bu holat oilaviy ishlab chiqarish shakllarining samaradorligi va resurslardan oqilona foydalanish mexanizmlarining shakllanganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligi O‘zbekistonning ekologik barqarorligi va tabiiy resurslardan foydalanish siyosatida ham muhim rol o‘ynaydi. Yer, suv va biotabiiy resurslardan oqilona foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish, dehqonchilik va chorvachilikda ekologik yondashuvni kuchaytirish yo‘nalishlari agrar islohotlarning asosiy tamoyillariga aylangan.

Demak, qishloq xo‘jaligi nafaqat oziq-ovqat xavfsizligi va eksport imkoniyatlarini kengaytiruvchi sektor, balki qishloq aholisining farovonligi, hududiy bandlik va milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi tayanch soha sifatida shakllangan.

[19] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr

3.2. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida agrar sohani rivojlantirish tamoyillari

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida respublikamiz qishloq va suv xo‘jaligi tizimidagi korxona va tashkilotlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida bozor munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan keng ko‘lamdagi iqtisodiy islohotlar olib borildi va ularni chuqurlashtirish amalga oshirildi. Natijada tarmoqda xo‘jalik yuritish va ishlab chiqarishni tashkil qilishning iqtisodiy- tashkiliy va huquqiy shart-sharoitlari tubdan o‘zgarib, iqtisodiyotda reja taqsimotli ma’muriy boshqarish uslubi o‘rniga bozor munosabatlariga asoslangan yangi tizim shakllandi. Pirovardida, tarmoqda o‘tkazilib chuqurlashtirilayotgan iqtisodiy islohatlar xo‘jalik yuritishni xususiy mulkchilikka asoslangan shakllarini teng huquqli raqobat sharoitida faoliyat yuritishini ta’minladi.Respublikada bozor islohotlariga o‘tishning tamoyillari asosida qishloq xo‘jaligi rivojlanishida tub burilish yasaldi.

Qishloq xo‘jaligida islohotlarni amalga oshirishning huquqiy va me’yoriy asoslari O‘zbekiston Respublikasining “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida” qonuni 1998 yil; O‘zbekiston Respublikasining “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida” qonuni (yangi tahriri) 2004 yil; O‘zbekiston Respublikasining “Davlat yer kadastri to‘g‘risida” qonuni 1998 yil; O‘zbekiston Respublikasining “Yer kodeksi” 1998 yil; O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida” qonuni 1993 yil; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi “Qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi PF-3226- sonli Farmoni; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi “2004-2006 yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish Konsepsiyasi to‘g‘risida”gi PF-3342-sonli FarmonO‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 8 noyabrdagi “2006 yilda qishloq xo‘jaligi kooperativlari (shirkatlari)ni fermer xo‘jaliklariga aylantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 215-sonli qarori; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 23 mart “Shaxsiy yordamchi va dehqon-fermer xo‘jaliklarida chorva mollarini ko‘paytirish to‘g‘risida”gi Farmoni; O‘zbekiston Respublikasi

Prezidentining 2006-yil 11-yanvardagi "Meva sabzavotchilik va uzumchilik sohasini isloh qilish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida" gi Farmoni; Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-sentyabrdagi "Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish va majburiyatlar bajarilishi uchun tomonlarning javobgarligini oshirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi 383-sonli qarori; Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 30-oktyabrdagi "2004-2006-yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 476-sonli qarori; Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 5-noyabrdagi "Qishloq xo'jaligida ijara munosabatlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 486-sonli qarori; Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 23-iyuldagi "Suv resurslarini boshqarishni tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi qarori; Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 24-dekabrdagi "2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 607-sonli qarori; "2006-2010 yillarda qoramolchilikni rivojlantirishni rag'batlantirish" dasturi 2008 yil 6 oktyabrdagi "Fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalarini maqbullashtirish chora tadbirlari bo'yicha takliflar ishlab chiqish maqsadida maxsus komissiyani tashkil qilish to'g'risida"gi 3077 farmoyishi; 2008-yil 20-oktyabrdagi "Oziq ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora tadbirlari to'g'risida"gi 404 sonli Farmoni; "Iqtisodiyotni real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora tadbirlari dasturi to'g'risida"gi 4058 sonli Farmoni qishloq va suv xo'jaligi tizimidagi korxona va tashkilotlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakat qishloq xo'jaligini hamda u bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni boshqarish bilan:

- O'zbekiston qishloq xo'jaligi vazirligi;
- Respublika melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi;
- O'rmon xo'jaligi vazirligi;
- Meva sabzavot uzum sanoati aksiyadorlik jamiyati;

- Davlat suv xo‘jaligi qurilishi qo‘mitasi;

- Davlat yer resurslari qo‘mitasi;

- O‘zgo‘shtsanoati aksiyadorlik jamiyati va boshqa tashkilotlar shug‘ullanganlar.

Ushbu tuzilmalarning faoliyati bozor iqtisodi tamoyillari asosida samarali boshqarish talablariga mos kelmay qoldilar. Shuning uchun ham ularning faoliyatini uyg‘unlashtirish natijasida boshqarilishi qulay bo‘lgan ixcham vazirliklar, kompaniyalar hamda davlat qo‘mitalari shakllantirildi.

Hozirgi davrda O‘zbekiston Qishloq va Suv xo‘jaligi vazirligi, Respublika dehqon va fermer xo‘jaliklari uyushmasi, O‘zmevasabzavotuzum xolding kompaniyasi, O‘zqishloqmashlizing kompaniyasi, O‘zdonmahsulot aksiyadorlik kompaniyasi, O‘zagromashservis kompaniyasi va boshqa tashkilotlar faoliyat ko‘rsatmoqdalar. Ularni kelajakda yanada takomillashtirish talab etiladi.

Qishloq va suv xo‘jaligi tizimidagi korxona va tashkilotlarni ijtimoiy- iqtisodiy faoliyatlarini rivojlantirish, uning samaradorligini yuksaltirish maqsadida tarmoqda moliya, kredit, soliq va baholar islohoti amalga oshirilmoqda, erkin bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida nodavlat mulkchiligiga asoslangan sub’ektlarni moliyalashtirish tartibi tubdan o‘zgardi. Ularning faoliyatini moliyalashtirish asosan o‘z mablag‘lari evaziga amalga oshirilmoqda. Uning manbasi bo‘lib mahsulot yetishtirib sotish, xizmat ko‘rsatish natijasida olayotgan pul daromadlari, asosiy vositalarning eskirishi oqibatida shakllanayotgan amortizatsiya fondi, ishlab chiqarish vositalarini sotishdan olinayotgan pul tushumlari hamda ularning foydalari hisoblanadi. Davlat buyurtmalari miqdoridagi paxta hamda g‘allani ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar davlat tijorat banklari tomonidan beriladigan imtiyozli kreditlar evaziga qoplanmoqda. Shu manbalardagi mablag‘lar yetishmagan hollarda qishloq xo‘jalik korxonalari davlatning, tijorat banklarining, xorij davlatlarining nodavlat korxona va tashkilotlari, homiylar va boshqalarning vaqtincha bo‘sh bo‘lgan mablag‘larini jalb etmoqdalar.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish, oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko‘paytirish, erlarning meliorativ holatini yaxshilash, tuproq unumdorligini oshirish va qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini ko‘paytirish, shuningdek melioratsiya ishlarini tashkil qilish va moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 20 oktyabrdagi “Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko‘paytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni hamda 2008-2012 yillarga mo‘ljallangan sug‘oriladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturini amalga oshirish bilan bog‘liq.

Ushbu dasturlarga muvofiq 2008-2012 yillarda umumiy uzunligi 3,5 ming km.dan ziyod bo‘lgan magistral, tumanlararo va xo‘jaliklararo kollektorlarni, mingdan ortiq melioratsiya quduqlarini barpo etish va rekonstruksiya qilish, 7,6 ming km.lik drenaj tarmoqlarini qayta tiklash vazifalari qo‘yilgan. 2008-yilda 75 mlrd. so‘mdan ortiq mablag‘ kollektor-drenaj tarmoqlarini qayta tiklash va tozalash, pudratchi va suv xo‘jaligi tashkilotlarini lizing asosida zamonaviy texnika bilan ta’minlashga yo‘naltirilgan bo‘lsa, 2009-yilda 120 mlrd. so‘mdan ortiq mablag‘ mazkur ishlarni amalga oshirishga sarflandi.

3.3. Agrosanoat majmuasining maqsadi, vazifalari va tarkibi

Agrosanoat majmuasi (ASM) — bu mamlakat iqtisodiyotida ishlab chiqarish, qayta ishlash va xizmat ko‘rsatish tizimlarini yagona iqtisodiy mexanizm asosida birlashtiruvchi murakkab kompleks tizimdir. U agrar sektorning barcha bo‘g‘inlarini o‘zaro integratsiya qilgan holda, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash, sanoat tarmoqlarini xom ashyo bilan ta’minlash hamda qishloq joylarda iqtisodiy faollikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ASM — bu resurslarni tayyorlashdan tortib, yakuniy mahsulotni iste’molchiga yetkazib berishgacha bo‘lgan barcha bosqichlarni qamrab oluvchi tizimdir. U iqtisodiyotning turli tarmoqlari — qishloq xo‘jaligi, sanoat, transport, logistika va xizmat ko‘rsatish

sohalari o‘rtasidagi uzviy aloqadorlikni ifodalaydi. Shu bois bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoq uchun ishlab chiqarish vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, qishloq xo‘jaligi mashinasozligi, kimyo sanoati, energetika va qurilish materiallari tarmoqlari agrar ishlab chiqarish uchun zarur resurslarni yetkazib beradi; o‘z navbatida, qishloq xo‘jaligi tarmoqlari yengil, oziq-ovqat va to‘qimachilik sanoati uchun xom ashyo manbai hisoblanadi.

Bunday o‘zaro bog‘liqlik iqtisodiy tizimning murakkab, ammo samarali shaklini — agrosanoat majmuasini shakllantiradi. Uning bosh maqsadi — minimal resurs sarflari evaziga milliy oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, sanoat uchun barqaror xom ashyo bazasini yaratish va aholining turmush darajasini oshirishdan iboratdir.

Agrosanoat majmuasi O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarkibiy bo‘g‘ini sifatida mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, ishlab chiqarish barqarorligini oshirish hamda agrar sohada ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Uning strategik maqsadi — ishlab chiqarish tarmoqlarini zamonaviylashtirish, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish orqali milliy agrosanoat tizimining raqobatbardoshligini ta’minlashdan iboratdir.

Mazkur maqsadga erishish bir qator muhim vazifalarni amalga oshirishni talab etadi. Avvalo, ishlab chiqarish tarmoqlari o‘rtasida texnik, texnologik va iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish zarur. Bu esa tarmoqlar o‘rtasidagi resurs va ma’lumot almashinuvini jadallashtiradi, ishlab chiqarish zanjirlarining uzluksizligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligi korxonalarini zamonaviy texnika, ilg‘or agroservis tizimlari va avtomatlashtirilgan boshqaruv vositalari bilan ta’minlash agrar sohada mehnat unumdorligini oshiradi.

Shuningdek, urug‘chilik, melioratsiya, veterinariya va agrotexnik xizmatlarni takomillashtirish, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirish agrar tarmoq samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Korxonalar o‘rtasida ixtisoslashuv va kooperatsiyani chuqurlashtirish esa resurslardan

kompleks foydalanish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va mahsulot tannarxini kamaytirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, tabiiy, moliyaviy va inson kapitali salohiyatini oqilona yo‘naltirish orqali innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirish ham agrosanoat majmuasining muhim vazifalaridan biridir. Malakali kadrlar tayyorlash, ularning kasbiy kompetensiyalarini oshirish va menejment madaniyatini rivojlantirish orqali ishlab chiqarishning zamonaviy tamoyillari joriy etiladi.

Shunday qilib, agrosanoat majmuasining strategik vazifalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular iqtisodiyotning agrar sektorini raqobatbardosh, texnologik jihatdan rivojlangan va barqaror tizim sifatida shakllantirishga qaratilgan.

Agrosanoat majmuasining yuqori samaradorligi aynan shu bo‘g‘inlar o‘rtasidagi uzviy hamkorlikning mustahkamligi bilan belgilanadi[20].

O‘zbekiston Respublikasida agrosanoat majmuasi (ASM) iqtisodiyotning murakkab, ko‘p bosqichli tizimi sifatida uch asosiy funksional bo‘g‘indan tashkil topadi. Ushbu bo‘g‘inlar o‘zaro uzviy aloqada bo‘lib, ishlab chiqarish vositalarini yaratishdan tortib, tayyor mahsulotni iste’molchiga yetkazishgacha bo‘lgan jarayonlarni yagona iqtisodiy mexanizmga birlashtiradi.

Ishlab chiqarish vositalarini yetkazib beruvchi tarmoqlar. Agrosanoat majmuasining birinchi tarkibiy bo‘g‘ini — bu qishloq xo‘jaligini moddiy-texnika resurslari bilan ta’minlovchi sanoat tarmoqlaridir. Ular agrar sektor faoliyati uchun zarur bo‘lgan texnika, texnologiya, energiya va kimyoviy resurslarni yetkazib beruvchi asosiy manba hisoblanadi. Mazkur guruhga quyidagi tarmoqlar kiradi:

- Qishloq xo‘jaligi mashinasozligi va traktorsozlik sanoati, bu tarmoq ishlab chiqarish jarayonining mexanizatsiyalash darajasini belgilaydi;
- Kimyo sanoati, u o‘g‘itlar, pestitsidlar, bioo‘g‘itlar va himoya vositalarini ishlab chiqish orqali ekinlar hosildorligini oshirishga xizmat qiladi;

[20] Stat.uz, 2024

- Energetika, mikrobiologiya hamda qurilish materiallari ishlab chiqarish tarmoqlari, ular qishloq xo‘jaligi infratuzilmasining barqaror ishlashini ta’minlaydi.

Bu tarmoqlarning bosh maqsadi — qishloq xo‘jaligi korxonalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ishlab chiqarish vositalarini o‘z vaqtida yetkazib berish va texnik xizmat tizimini takomillashtirishdan iboratdir. Natijada, ishlab chiqarish jarayonlari avtomatlashtiriladi, jonli mehnat sarfi qisqaradi va mehnat unumdorligi oshadi.

Shuningdek, ushbu bo‘g‘inning samarali faoliyati qishloq xo‘jaligi sohasida innovatsion texnologiyalarni keng tatbiq etish, “raqamli agrotexnika” tamoyillarini joriy etish hamda ekologik barqaror ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish imkonini beradi. Shu tariqa, ishlab chiqarish vositalarini yetkazib beruvchi tarmoqlar nafaqat agrar sektorning poydevorini mustahkamlaydi, balki butun agrosanoat tizimining barqaror rivojlanishiga zamin yaratad

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tarmoqlari.Agrosanoat majmuasining markaziy bo‘g‘ini — bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tarmoqlari bo‘lib, ular mamlakat oziq-ovqat xavfsizligi va xom ashyo ta’minotida hal qiluvchi o‘rinni egallaydi. Ushbu bo‘g‘in o‘z ichiga dehqonchilik va chorvachilik sohalarini oladi, ularning samaradorligi esa bir qator omillarga bog‘liqdir.

Xususan, agrotexnik xizmatlar sifati, suv resurslaridan oqilona foydalanish, texnika va energiya ta’minoti, mehnat unumdorligi hamda boshqaruv tizimining samaradorligi qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Fermer, dehqon va klaster tizimlari ushbu tarmoqning tayanch bo‘g‘inini tashkil etadi. Ular agrar ishlab chiqarishni ixtisoslashgan, integratsiyalashgan va innovatsion asosda tashkil etish orqali butun agrosanoat majmuasining barqarorligini ta’minlaydi. Ayniqsa, klaster tizimi ishlab chiqarish, qayta ishlash va logistika jarayonlarini yagona boshqaruv zanjiriga birlashtirgan holda, resurslardan samarali foydalanish va raqobatbardosh mahsulot yetishtirish imkonini beradi.

Natijada, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tarmoqlari mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, eksport salohiyatini oshirish va qishloq joylarda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

Qayta ishlash, saqlash va xizmat ko‘rsatish tarmoqlari.Agrosanoat majmuasining uchinchi funksional bo‘g‘ini — bu qayta ishlash, saqlash va xizmat ko‘rsatish tarmoqlaridir. Ushbu tizim agrar ishlab chiqarishning pirovard bosqichi bo‘lib, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash, tashish va iste’molchiga yetkazish jarayonlarini o‘z ichiga oladi.

Mazkur tarmoqqa paxta tozalash, go‘sht-sut sanoati, don va un mahsulotlari ishlab chiqarish, meva-sabzavot va vinochilik, yengil sanoat korxonalari, shuningdek transport, logistika va savdo tarmoqlari kiradi. Ularning asosiy vazifasi — ishlab chiqarilgan xom ashyoni qayta ishlash orqali yuqori qo‘shimcha qiymatli tayyor mahsulotlar yaratishdir.

Bu jarayon mahsulot qiymat zanjirining uzluksizligini ta’minlaydi hamda ishlab chiqarish hajmini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish va yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy logistika infratuzilmasi va raqamli ta’minot tizimlarini joriy etish mahsulotlarni iste’molchiga tezkor va sifatli yetkazib berish imkonini beradi.

Shunday qilib, qayta ishlash va xizmat ko‘rsatish tarmoqlari agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorligini oshirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligini ta’minlash hamda milliy oziq-ovqat tizimining barqarorligini mustahkamlashda muhim o‘rin tutadi.

Agrosanoat infratuzilmasining ahamiyati.ASM faoliyati samaradorligini oshirishda agroinfratuzilma tizimlari muhim o‘rin tutadi:

- suv xo‘jaligi — yerlarning melorativ holatini yaxshilash;
- agroservis — texnika ta’miri va xizmat ko‘rsatish;
- zooveterinariya va fitosanitar xizmatlar — chorva va o‘simliklar salomatligini muhofaza qilish;

- agrokimyo va energiya ta’minoti — ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlaydi.

Bu infratuzilmalar qishloq joylarda yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratib, mehnat resurslarining samarador faoliyatini rag‘batlantiradi.

Rivojlanishning zamonaviy yo‘nalishlari. So‘nggi yillarda agrosanoat tizimida raqamli texnologiyalar faol joriy etilmoqda. Xususan:

- “Agroplatforma.uz”, “Fermerlar reyestri” va “Raqamli agroxarita” orqali ma’lumotlar boshqaruvi avtomatlashtirildi;
- 2021–2024 yillarda “Agrotexnika modernizatsiyasi dasturi” doirasida 10 mingdan ortiq yangi texnika yetkazildi[21]
- FAO va IFAD bilan hamkorlikda “Yashil agroinnovatsiyalar markazi” tashkil etildi[22].

Bu islohotlar qishloq xo‘jaligini “yashil iqtisodiyot” tamoyillari asosida rivojlantirishga xizmat qilmoqda.Agrosanoat majmuasi — milliy iqtisodiyotning strategik ustuni bo‘lib, u nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlaydi, balki eksport salohiyatini oshiradi va qishloq aholisi farovonligini ta’minlaydi. Uning barqaror faoliyati — ishlab chiqaruvchi, qayta ishlovchi va xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlar o‘rtasidagi muvozanat, innovatsiyalarni joriy etish hamda raqamli boshqaruv tizimini takomillashtirish orqali ta’minlanadi.Shuning uchun ham “Yangi O‘zbekiston – 2030” strategiyasida agrosanoat majmuasini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va ekologik barqarorlikni ta’minlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq: Mamlakatimizda agrosanoat majmuasi tarmoqlarining o‘zaro ishlab chiqarish munosabatlari. Agrosanoat majmuasini mamlakatni oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashdagi o‘rni. O‘zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasini boshqarish tizimini chuqur o‘rganib, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda kengaytirishlari.

[21] Stat.uz, 2024
[22] FAO Uzbekistan Report, 2023

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Agrosanoat majmuasini boshqarish tizimining mohiyati nimadan iborat va u mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda qanday o‘rin tutadi?
2. 2019–2024 yillarda qabul qilingan islohotlar (PF–5853, PQ–4576, PQ–4955 va boshqalar) O‘zbekistonning agrosanoat boshqaruv tizimini qanday yangilanish bosqichiga olib chiqdi?
3. Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish strategiyasi (2022–2026) asosida joriy etilgan raqamli platformalar boshqaruv samaradorligini qanday oshirdi?
4. Hududiy differensial yondashuv prinsipi agrosanoat tarmoqlarida iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
5. Davlat va xususiy sektor hamkorligi modeli O‘zbekistonning agrosanoat siyosatida qanday institutsional mexanizmlar orqali namoyon bo‘lmoqda?
6. Agroklaster tizimi — paxta-to‘qimachilik, meva-sabzavotchilik va sut-go‘sht yo‘nalishlarida tarmoq integratsiyasini kuchaytirish orqali qanday natijalarga olib keldi?
7. Innovatsion boshqaruv va ilmiy-tadqiqot institutlari o‘rtasidagi hamkorlikning agrosanoat barqarorligiga ta’sirini qanday baholash mumkin?
8. Raqobatbardoshlik omillari sifatida innovatsion texnologiyalar, eksport salohiyati va xalqaro standartlar (HACCP, GlobalG.A.P.)ning ahamiyati nimada?
9. Agrosanoat majmuasining ko‘p darajali boshqaruv tuzilmasi (markaziy, hududiy, mahalliy) o‘rtasidagi integratsiyaning ustunlik va muammolari nimalardan iborat?
10. Kelgusida agrosanoat boshqaruv tizimini takomillashtirish uchun qanday ustuvor yo‘nalishlarni belgilash mumkin — raqamli boshqaruv, ekologik barqarorlik yoki inson kapitali rivoji nuqtai nazaridan?

IV BOB. QURILISH MAJMUINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

4.1. Qurilish ishlarini mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish bo‘yicha biznes- rejaning bajarilishi tahlili.

4.2. Qurilishni moddiy resurslar bilan ta’minlanishi va ulardan samarali foydalanish tahlili.

4.3. Qurilish montaj ishlari tannarxi tahlili.

4.1. Qurilish ishlarini mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili

Qurilish ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish — bu jarayon faqatgina ishlab chiqarish hajmlarining kengayishi bilan cheklanmaydi, balki mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish va mahsulot sifati ko‘rsatkichlarini yaxshilashni ham o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy nuqtayi nazardan, qurilish sohasida yuqori samaradorlikka erishishning eng muhim omillaridan biri ishlab chiqarish jarayonlarini **mexanizatsiyalash** hamda **sanoatlashtirish** darajasini chuqurlashtirishdir.

Mexanizatsiyalash — bu qurilishdagi og‘ir, jismoniy kuch talab etuvchi, an’anaviy ravishda qo‘lda bajariladigan ish jarayonlarini maxsus texnika va mexanizmlar yordamida amalga oshirishni anglatadi. Bunday yondashuv ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirib, vaqt sarfini kamaytiradi, mehnat unumdorligini sezilarli darajada ko‘paytiradi va inson omiliga bog‘liq xatolarni kamaytiradi. Shu tariqa, mexanizatsiyalash jarayonlari ishlab chiqarishning barqarorligi va iqtisodiy samaradorligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Sanoatlashtirish esa, o‘z navbatida, qurilish mahsulotining ayrim elementlarini korxona yoki zavod sharoitida tayyorlab, ularni qurilish maydonida mexanizatsiyalashgan usulda yig‘ish orqali jarayonni tezlashtirishni nazarda tutadi. Natijada ishlab chiqarish sikli qisqaradi, kapital aylanish tezlashadi va qurilish mahsulotlarining sifati yuqori standartlarga moslashadi.

Demak, qurilish ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish mexanizatsiya va sanoatlashtirish tamoyillarining uyg‘unlashuvi orqali,

ya’ni ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish hamda ishlab chiqarish jarayonlarini texnik modernizatsiyalash asosida amalga oshiriladi. Mexanizatsiyalash – bu texnika vositalari yordamida qo‘lda bajariladigan og‘ir va mehnat talab qiluvchi operatsiyalarni mashinalar orqali bajarishdir.

Mexanizatsiyalash – bu og‘ir va mehnat talab qiluvchi operatsiyalarni mashina va mexanizmlar yordamida bajarish jarayonidir. U ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirishning eng asosiy vositasi hisoblanadi. Mexanizatsiyalash jarayonining samaradorligi shundaki, u nafaqat ishlab chiqarish hajmini kengaytiradi, balki iqtisodiy natijalarni yaxshilaydi va mehnat sharoitlarini qulaylashtiradi.

4.1-Jadval

Mexanizatsiyalashning asosiy vazifalari, iqtisodiy mazmuni va amaliy misollari

Vazifa	Iqtisodiy mazmuni	Amaliy misol
Mehnat unumdorligini oshirish	Bir ishchi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini ko‘paytirish, vaqtni tejash	Bir ekskavator 1 kunda 500–600 m^3 tuproq qazishi mumkin, bu 50 ishchining mehnatiga teng
Ishlab chiqarish muddatini qisqartirish	Kapital aylanish tezligini oshirish, investitsiya samaradorligini kuchaytirish	Monolit beton ishlari 10–12 kunda bajarilsa, yig‘ma panellar yordamida 2–3 kunda tugaydi
Ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish	Mehnat xarajatlari va vaqt sarfini kamaytirish, energiya va material tejamkorligi	Bir ekskavatorning 1 m^3 tuproq qazish tannarxi ishchilar brigadasiga nisbatan 30–40 % arzon
Mehnat sharoitlarini yengillashtirish va xavfsizlikni ta’minlash	Inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytirish, xavfsizlik darajasini oshirish	Yuk ko‘tarish kranlari yordamida 5–10 tonnalik bloklar xavfsiz o‘rnatiladi, bu qo‘lda bajarish imkonsiz

4.1-Jadvalda ko‘rsatilgan mexanizatsiyalash vazifalari nafaqat ishlab chiqarish texnik jarayonlarini yengillashtiradi, balki ularning makroiqtisodiy ahamiyatini ham ochib beradi.Mexanizatsiyalashning

birinchi va eng muhim vazifasi – mehnat unumdorligini oshirishdir. Qo‘lda bajariladigan ishda insonning jismoniy kuchi va vaqt imkoniyatlari chegaralangan. Masalan, bir ishchi kuniga 5 m^3 tuproq qazishi mumkin bo‘lsa, ekskavator yordamida shu ish bir necha daqiqada bajariladi. Nazariy nuqtayi nazardan, ishlab chiqarish jarayonlariga ilg‘or texnika va texnologiyalarni joriy etish mehnat unumdorligini keskin oshirish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy mexanizatsiya vositalarini qo‘llash natijasida mehnat samaradorligi o‘rtacha 5–10 baravar, ayrim hollarda esa 20 baravargacha ortishi mumkin. Buning natijasida ishlab chiqarish jarayonlarining intensivligi kuchayadi, bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi ortadi va ishlab chiqarishning umumiy iqtisodiy samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Qurilishda vaqt eng muhim resurslardan biridir. Mexanizatsiyalash ishlarni qisqa muddatlarda bajarish imkonini beradi. Masalan, monolit beton ishlari qo‘lda bajarilganda 1–2 hafta vaqt talab etadi, lekin tayyor yig‘ma temir-beton panellardan foydalanilsa, shu hajmdagi ish atigi 2–3 kun ichida tugatiladi.

Bu omilning ahamiyati shundaki, qurilish muddatining qisqarishi – investitsiyalarning tezroq aylanishiga, kapital qo‘yilmalar samaradorligining oshishiga olib keladi. Shu bois, mexanizatsiyalash kapital aylanish tezligi va iqtisodiy samaradorlik bilan bevosita bog‘liqdir.

Mexanizatsiyalashning navbatdagi vazifasi – ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishdir. Qo‘lda bajariladigan ish ko‘proq ishchi kuchini, ko‘proq vaqtni va qo‘shimcha xarajatlarni talab qiladi. Mashina va mexanizmlar esa bir vaqtning o‘zida ko‘proq hajmdagi ishni bajaradi, natijada:

- mehnat xarajatlari kamayadi,
- vaqt tejaladi,
- materiallar isrof bo‘lishi oldi olinadi,
- energiya samaradorligi ortadi.

Misol uchun, bir ekskavatorning 1 m^3 tuproq qazish tannarxi ishchi kuchidan foydalanilganga qaraganda o‘rtacha 30–40 % arzonroq tushadi. Shunday qilib, mexanizatsiyalash – bu iqtisodiy tejamkorlik manbai.

Qurilish va sanoat sohalarida qo‘lda bajariladigan og‘ir ishlar ko‘pincha ishchilarning sog‘lig‘iga zarar yetkazadi. Masalan, beton qorish, yirik bloklarni ko‘tarish yoki chuqur qazish ishlari katta jismoniy kuch talab qiladi. Mexanizatsiyalash bu jarayonlarni mashinalar zimmasiga yuklab, ishchilarning mehnat sharoitini yengillashtiradi.

Bundan tashqari, mexanizatsiyalash xavfsizlik darajasini ham oshiradi:

- balandlikda bajariladigan ishlar maxsus lift va kranlar yordamida xavfsizroq bo‘ladi;
- yuk ko‘tarish ishlari mexanizmlar orqali amalga oshirilganda inson hayoti uchun xavf kamayadi;
- avtomatlashtirilgan texnika avariyalar va baxtsiz hodisalarni sezilarli kamaytiradi.

Shunday qilib, mexanizatsiyalash jarayoni nafaqat iqtisodiy samaradorlikni ta’minlovchi omil, balki ijtimoiy himoya va inson omilini muhofaza etishning muhim vositasi sifatida ham alohida ahamiyatga ega. Mexanizatsiyalashning asosiy maqsad va vazifalari — mehnat unumdorligini oshirish, qurilish ishlarining bajarilish muddatini qisqartirish, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish hamda mehnat xavfsizligini ta’minlashdan iborat. Ushbu jarayonlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ular nafaqat ishlab chiqarish tizimining ichki samaradorligini oshiradi, balki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Shu bois, mexanizatsiyalash darajasini oshirish – har bir mamlakatda iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Ilmiy adabiyotlarda mexanizatsiyalash ko‘pincha ishlab chiqarish samaradorligi, resurslardan foydalanish darajasi va intensiv rivojlanish bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Masalan, klassik iqtisodiy nazariyalarda ishlab chiqarish omillari – **mehnat, kapital, yer** – texnika taraqqiyoti orqali samaradorligi oshirilishi lozimligi ta’kidlangan. Neoklassik

modellarda esa ishlab chiqarishning **texnologik omili** asosiy drayver sifatida qaraladi.

Sanoatlashtirish – qurilish jarayonida mahsulotning alohida qismlarini zavod sharoitida ishlab chiqarish va qurilish maydonida mexanizatsiyalashgan usulda yig‘ishdan iborat.

Sanoatlashtirishning nazariy asoslari shundan iboratki, ishlab chiqarishning **modulli va yig‘ma tuzilishi** mehnat taqsimotini chuqurlashtiradi, ixtisoslashuvni kuchaytiradi va butun jarayonni tezlashtiradi.

Mexanizatsiyalash darajasini hisoblash metodikasi ishlab chiqarish tahlilida muhim ahamiyatga ega. Bu ko‘rsatkichlar ikki asosiy shaklda aniqlanadi:

Qisman mexanizatsiyalash darajasi (MID) – mashina va mexanizmlar yordamida bajarilgan ish hajmining umumiy hajmga nisbati;

Kompleks mexanizatsiyalash darajasi (KMD) – barcha asosiy va yordamchi operatsiyalar mashinalar yordamida bajarilgan ulush.

Formulalar:

$$MID = \frac{M_m}{M_{um}} \times 100\%$$

$$KMD = \frac{M_{km}}{M_{um}} \times 100\%$$

bu yerda:

M_m – mashinalar yordamida bajarilgan ish hajmi,

M_{km} – kompleks mashina ishlari hajmi,

M_{um} – umumiy ish hajmi.

Shuningdek, sanoatlashtirish darajasi quyidagicha aniqlanadi:

$$SD = \frac{Q_{yt}}{Q_{mx}} \times 100\%$$

bu yerda:

Q_{yt} – yig‘ma tuzilmalar qiymati,

Q_{mx} – umumiy moddiy xarajatlar.

Mazkur formulalar ishlab chiqarish samaradorligi, resurslardan foydalanish darajasi va iqtisodiy tejamkorlikni o‘lchash imkonini beradi.

Hisobot davrida qurilish ishlarida mexanizatsiyalash darajasining yuqori ko‘rsatkichlarga erishilgani kuzatildi. Masalan, yer ishlari umumiy hajmi 83 ming m³ni tashkil etib, shundan 80 ming m³ ekskavatorlar yordamida bajarilgan. Mexanizatsiyalash darajasi:

$$MID = \frac{80000}{83000} \times 100 = 96,5\%$$

Natija yuqori bo‘lsa-da, mashinalardan foydalanish samaradorligi masalasida ayrim muammolar mavjud. Jumladan, ekskavatorlar soni 25 tadan 28 taga oshirilgan, bu esa ish hajmining 4000 m³ ortiqcha bajarilishiga olib kelgan. Biroq bir ekskavator mahsuldorligi 3160 m³dan 2964 m³ga tushib ketgan.Bu shuni ko‘rsatadiki, ish hajmining oshishi ekstensiv omillar – texnika sonining ko‘payishi hisobiga ta’minlangan, lekin intensiv rivojlanish (mashinalar samaradorligi va texnologik yondashuvning oshishi) yetarli darajada bo‘lmagan.

4.2-Jadval

Mashinalardan foydalanish samaradorligi

T/r	Ko‘rsatkichlar	Biznes-reja	Hisobot bo‘yicha	Farq (+, –)
1	Yer ishlari hajmi, m³	79 000	83 000	+4 000
2	Ekskavatorlarning o‘rtacha soni	25	28	+3
3	Bir ekskavator mahsuloti, m³	3160	2964	–196

4.2-Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, hisobot davrida ekskavatorlar soni 25 tadan 28 taga oshirilgan. Bu 12 foizlik o‘sishni anglatadi. Mashinalar sonining ko‘payishi natijasida umumiy yer ishlari hajmi reja ko‘rsatkichidan 4000 m³ga ortiq bajarilgan. Matematik hisob-kitoblar

shuni ko‘rsatadiki, ushbu qo‘shimcha hajmning asosiy sababi — aynan mashinalar sonining ortishi bo‘lib, bu +9480 m^3ni tashkil etadi.

Bunday natija, iqtisodiy nazariyadagi ekstensiv rivojlanish tushunchasiga to‘liq mos keladi. Ya’ni, ishlab chiqarish hajmi mavjud resurslar samaradorligini oshirish hisobiga emas, balki ularni miqdoran ko‘paytirish evaziga ortmoqda. Ekstensiv rivojlanish qisqa muddatda natija berishi mumkin, ammo uzoq muddatli istiqbolda samaradorlikni oshirmaydi, chunki mashina va mexanizmlar sonini cheksiz ko‘paytirishning imkoni yo‘q.

Bir ekskavator mahsuldorligi 3160 m^3dan 2964 m^3ga tushib, 6,2 % kamaygan. Bu esa ishlab chiqarishda intensiv rivojlanish omillari yetarli darajada ishga solinmaganini ko‘rsatadi.

Kamayish sabablari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- mashinalardan foydalanish vaqti to‘liq ta’minlanmagan;
- texnik xizmat ko‘rsatish va ekspluatatsiya qoidalariga rioya qilinmagan;
- mashinistlar va texnik xodimlar malakasi yetarli emas;
- texnologik intizom va ishlab chiqarish sikli to‘g‘ri tashkil etilmagan.

Bu omillar birgalikda ishlab chiqarish samaradorligini pasaytirgan va mexanizatsiyalash darajasining yuqori ko‘rsatkichlariga qaramay, intensiv rivojlanish imkoniyatlari to‘liq ishga solinmaganini isbotlamoqda.

Hisob-kitoblar ko‘rsatadiki, ish hajmining ortig‘i bilan bajarilishi miqdoriy ko‘payish (ekstensiv omil) hisobiga erishilgan, sifat jihatidan esa pasayish (intensiv omil) yuzaga kelgan.

Iqtisodiy nuqtayi nazardan bu ikki tomonlama baholanishi mumkin:

- Ijobiy tomoni: reja ko‘rsatkichidan oshib bajarilgani biznes-rejaning bajarilganini ko‘rsatadi;
- Salbiy tomoni: mashinalar samaradorligining pasayishi texnik xizmat xarajatlarining oshishiga, tannarxning ko‘tarilishiga va uzoq muddatda raqobatbardoshlikning pasayishiga olib keladi.

Shu sababli, mexanizatsiyalash darajasi yuqori ko‘rsatkich bersada, uning ichki samaradorlik indikatorlari pasaygan.

Mazkur tahlil iqtisodiy nazariyada keng qo‘llaniladigan ekstensiv va intensiv rivojlanish konsepsiyalarining amaliy tasdig‘i sifatida namoyon bo‘ladi. Ekstensiv rivojlanish modeli ishlab chiqarish hajmini oshirishda asosan mehnat, kapital yoki texnika sonini ko‘paytirish kabi tashqi omillarga tayanadi. Bunday holatda ishlab chiqarishning kengayishi resurslardan yanada ko‘proq foydalanish hisobiga ta’minlanadi, biroq samaradorlikning o‘sishi cheklangan bo‘ladi.

Aksincha, intensiv rivojlanish konsepsiyasi ishlab chiqarishning sifat jihatdan takomillashuvini anglatadi. Bu yondashuvda asosiy e’tibor mavjud texnik vositalar va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, mehnatni ilmiy tashkil etish hamda ekspluatatsiya tizimini optimallashtirishga qaratiladi. Natijada ishlab chiqarish hajmi resurslar miqdorini oshirmasdan, balki ularni oqilona boshqarish orqali ko‘paytiriladi.

Shunday qilib, ekstensiv rivojlanish qisqa muddatli natijalar berishi mumkin bo‘lsa-da, uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sish faqat intensiv rivojlanish omillari — texnologik yangilanish, resurs tejamkorlik va ilmiy-innovatsion boshqaruv orqali ta’minlanadi. Shu bois, qurilish va sanoat sohalarida mexanizatsiyalash darajasini oshirish bilan bir qatorda, texnik samaradorlikni kuchaytirish ham ustuvor vazifa sifatida qaralishi lozim.

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, iqtisodiy o‘sishning barqaror va uzoq muddatli shakli faqat intensiv rivojlanish omillariga tayanadi. Shu sababli, mexanizatsiyalash samaradorligini oshirishda asosiy e’tibor texnika sonini ko‘paytirishga emas, balki uning mahsuldorligini ko‘tarishga qaratilishi lozim.

Mazkur muammolarni bartaraf etish va intensiv rivojlanishni ta’minlash uchun quyidagi choralar muhimdir:

1. Texnika parkining ekspluatatsiya samaradorligini oshirish – rejali-profilaktik xizmat tizimini joriy etish texnika nosozligi sababli to‘xtashlarni kamaytiradi, xizmat muddatini uzaytiradi.

2. Mashinistlar va texnik xodimlar malakasini oshirish – zamonaviy texnikadan samarali foydalanish uchun muntazam o‘quv kurslari, qayta tayyorlash dasturlari tashkil etilishi zarur.

3. Ish jarayonini texnologik optimallashtirish – mashina va mexanizmlarning bo‘sh turib qolishini kamaytirish, ish vaqtini to‘liq band qilish mehnat unumdorligini oshiradi.

4. Texnika parkini modernizatsiya qilish – bu ishlab chiqarish jarayonlarida qo‘llanilayotgan eskirgan, samaradorligi past texnika va mexanizmlarni zamonaviy, energiya tejamkor hamda yuqori unumli texnologik vositalar bilan almashtirish jarayonidir. Ushbu yo‘nalish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tannarxni pasaytirish va mahsulot sifatini yaxshilashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Modernizatsiya natijasida texnika parki yangilanadi, bu esa bir vaqtning o‘zida bir necha iqtisodiy va texnik afzalliklarni yuzaga keltiradi:

Energiya sarfi qisqaradi, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va korxona rentabelligini oshiradi;

Mashinalarning ishlab chiqarish quvvati ortadi, natijada mehnat unumdorligi yuqorilaydi;

Texnik nosozliklar kamayadi, ekspluatatsiya xarajatlari qisqaradi va ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi ta’minlanadi;

Mahsulot sifati yaxshilanadi, chunki zamonaviy texnika ishlab chiqarish aniqligi va texnologik standartlarga rioya etilishini ta’minlaydi.

Shuningdek, texnika parkini modernizatsiya qilish ishlab chiqarish jarayonlarining raqamlashtirilishi va avtomatlashtirilishi uchun zamin yaratadi. Bu esa nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki mehnat xavfsizligini ta’minlash, ekologik yuklamani kamaytirish va barqaror rivojlanish tamoyillarini amalga oshirish imkonini beradi.

Shu bois, texnika parkini bosqichma-bosqich yangilash — bu zamonaviy ishlab chiqarishning strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u sanoatlashtirish, raqamli transformatsiya va innovatsion rivojlanish siyosati bilan bevosita uzviy bog‘liqdir. Jadval 4.1 tahlili shuni ko‘rsatadiki, qurilish tashkilotida biznes-reja ko‘rsatkichlari ortig‘i bilan bajarilgan bo‘lsa-da, bu natija ekstensiv rivojlanish omillari hisobiga

erishilgan. Ilmiy nuqtayi nazardan, uzoq muddatli va barqaror natijalarga erishish uchun intensiv rivojlanish omillarini kuchaytirish zarur. Bunga texnika samaradorligini oshirish, xizmat koʻrsatish tizimini yaxshilash va ishlab chiqarish intizomini kuchaytirish orqali erishiladi.

Qurilish sohasida sanoatlashtirishning yuqori darajaga chiqishi ishlab chiqarish samaradorligi va iqtisodiy natijalarni keskin yaxshilashga xizmat qiladi. Bu jarayon qurilish mahsulotining yirik elementlarini zavod sharoitida tayyorlash va qurilish maydonida mexanizatsiyalashgan yigʻish orqali amalga oshiriladi. Natijada: Sanoatlashtirish jarayoni qurilish ishlab chiqarishida samaradorlikni oshirishning eng muhim omillaridan biri boʻlib, u ishlab chiqarish muddatlarini qisqartirish, tannarxni kamaytirish va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Birinchidan, qurilish muddatlari sezilarli darajada qisqaradi. Tajriba natijalari shuni koʻrsatadiki, sanoatlashtirish darajasi yuqori boʻlgan qurilish loyihalarida ob'ektni foydalanishga topshirish muddati oʻrtacha 15–20 foizga tezlashadi. Bu holat ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlab, investitsiya mablagʻlarining aylanish tezligini oshiradi hamda kapital qoʻyilmalar samaradorligini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, ishlab chiqarish tannarxi kamayadi. Zavod sharoitida tayyorlangan konstruksiyalarni qoʻllash natijasida materiallardan foydalanish darajasi ortadi, vaqt va mehnat sarfi kamayadi. Natijada qurilish ishlari boʻyicha mahsulot tannarxi oʻrtacha 10–12 foizgacha pasayadi. Bu esa nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi, balki qurilish tashkilotlarining raqobatbardoshligini oshiradi.

Sanoatlashtirish orqali ishlab chiqarishning texnologik sikli takomillashadi, inson omiliga bogʻliq xatoliklar kamayadi, jarayonlar aniqligi ortadi. Shu sababli, bu tizim qurilish sohasida barqaror rivojlanish, iqtisodiy tejamkorlik va mahsulot sifatini oshirishning strategik yoʻnalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Mehnat unumdorligi oshadi. Zavod sharoitida tayyorlangan yigʻma elementlarni qoʻllash orqali mehnat unumdorligi 2–3 baravar ortadi. Bu oʻz navbatida qurilish tashkilotlarining ishlab chiqarish hajmini kengaytirish imkonini beradi.

Mahsulot sifati yaxshilanadi. Standartlashtirilgan va zavodda sinovdan o‘tgan konstruksiyalardan foydalanish qurilishning sifatini kafolatlaydi, ekspluatatsiya muddatini uzaytiradi va texnik xavfsizlik darajasini oshiradi.

Xavfsizlik darajasi oshadi. Qurilish maydonida qo‘lda bajariladigan og‘ir mehnat ulushi kamayadi, xavfli operatsiyalar mexanizmlar orqali bajariladi. Bu mehnat muhofazasi va xavfsizlik talablariga rioya etilishiga yordam beradi.

Masalan, yig‘ma temir-beton panellar va bloklardan foydalanish monolit usulga nisbatan ancha tezroq, arzonroq va sifatliroq qurilish imkonini beradi. Zamonaviy rivojlangan davlatlarda — AQSH, Germaniya, Yaponiya kabi mamlakatlarda — sanoatlashtirish darajasi 80–90 % ni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich ularning qurilish tarmog‘ini yuqori samaradorlik va barqarorlikka olib kelayotgan asosiy omillardan biridir.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, qurilish majmuasida mexanizatsiyalash darajasi yuqori (96,5 %) bo‘lishiga qaramay, texnikadan foydalanish samaradorligi yetarli darajada emas. Bu holat asosan ekstensiv omillar — mashinalar sonini ko‘paytirish hisobiga ta’minlangan, intensiv rivojlanish imkoniyatlari esa to‘liq ishga solinmagan.

Kelgusida qurilish ishlab chiqarishining barqaror o‘sishini ta’minlash, mehnat unumdorligini oshirish hamda mahsulot sifatini jahon talablari darajasiga yetkazish uchun bir qator strategik yo‘nalishlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish zarur.

Birinchidan, texnika parkini modernizatsiya qilish — bu mavjud, eskirgan texnika vositalarini energiya tejamkor va yuqori samaradorlikka ega zamonaviy mashinalar bilan yangilashni nazarda tutadi. Mazkur chora ishlab chiqarish jarayonida resurslardan oqilona foydalanish, texnik nosozliklarni kamaytirish hamda ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, mashinalardan foydalanish intensivligini oshirish zarur. Bu yo‘nalish mavjud texnika va mexanizmlarning ishlash vaqtini to‘liq band qilish, ularning ekspluatatsiya samaradorligini oshirish va

texnik xizmat ko‘rsatish tizimini takomillashtirishni o‘z ichiga oladi. Natijada ishlab chiqarish unumdorligi barqaror o‘sadi, texnik quvvatlardan to‘liq foydalanish imkoniyati yaratiladi.

Uchinchidan, sanoatlashtirish jarayonini chuqurlashtirish muhim strategik vazifa sifatida qaraladi. Yig‘ma konstruksiyalar ulushini ko‘paytirish, qurilish jarayonini standartlashtirish va modulli texnologiyalarni joriy etish hisobiga qurilish muddatlari qisqaradi, mehnat sarfi kamayadi va mahsulot sifati oshadi.

To‘rtinchidan, avtomatlashtirish va raqamlashtirish tizimlariga o‘tish zarur. “Aqlli qurilish” (Smart Construction) texnologiyalarini keng joriy etish, loyihalashdan tortib nazoratgacha bo‘lgan barcha bosqichlarda raqamli boshqaruv tizimlarini tatbiq etish ishlab chiqarish jarayonlarining aniqligi va tezkorligini ta’minlaydi.

Mazkur chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi natijasida qurilish sanoatida ishlab chiqarish samaradorligi barqaror o‘sadi, tannarx pasayadi, mahsulot sifati esa xalqaro standartlarga mos darajaga ko‘tariladi. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiyotning real sektori raqobatbardoshligini kuchaytirib, mamlakatning industrial rivojlanish sur’atlarini jadallashtiradi.

4.2. Biznesning ijtimoiy javobgarligi va ziddiyatli sabablar

Qurilish tarmog‘ida biznesning muvaffaqiyati faqat moliyaviy natijalar bilan cheklanib qolmaydi. Zamonaviy iqtisodiy nazariyada biznesning ijtimoiy javobgarligi (CSR – Corporate Social Responsibility) korxonalarning jamiyat oldidagi keng qamrovli vazifalari sifatida talqin qilinadi. A. Smit klassik iqtisodiy maktabda korxonalarning asosiy maqsadi “foyda olish” ekanini ta’kidlagan bo‘lsa, neoinstitutsional maktab vakillari (D. Nort, O. Uilyamson) korxonalarning ijtimoiy va ekologik oqibatlarini ham hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Kerroll (1991)ning “piramidali modeli”ga ko‘ra, ijtimoiy javobgarlik to‘rt darajada namoyon bo‘ladi:

1. Iqtisodiy javobgarlik – foyda olish, resurslardan tejamli foydalanish, sifatli mahsulot ishlab chiqarish.
2. Huquqiy javobgarlik – qonun-qoidalarga rioya qilish.

3. Etik javobgarlik – insof, adolat va shaffoflik me'yorlariga amal qilish.

4. Ixtiyoriy javobgarlik – jamiyat uchun qo'shimcha foyda keltiradigan tashabbuslar.

Qurilish sohasida ushbu barcha vazifalar aholiga arzon va sifatli uy-joy taqdim etish, xavfsiz mehnat sharoitlarini yaratish, resurslardan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikni ta'minlashda namoyon bo'ladi.Qurilish tashkilotining ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish ko'p jihatdan moddiy-texnika ta'minoti (MTT) tizimining samaradorligiga bog'liq. Bu yerda materiallar, yig'ma konstruksiyalar, qismlar, texnika va mexanizmlarning o'z vaqtida yetkazilishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.MTT faqat texnik jarayon emas, balki keng qamrovli xo'jalik aloqalarini ham qamrab oladi. Masalan:

- buyurtmachilar, bosh pudratchilar va subpudratchilar o'rtasidagi majburiyatlar;
- qurilish tashkilotining o'z beton va temir-beton bazasiga ega bo'lishi;
- transport va logistika tizimining samaradorligi.

Agar moddiy resurslar kechiksa yoki samarasiz ishlatilsa, qurilish muddatlari buziladi, uy-joy narxi oshib ketadi va aholida norozilik kelib chiqadi. Demak, MTTning samaradorligi – bu ham iqtisodiy, ham ijtimoiy javobgarlik mezoni.

MTT samaradorligini baholash uchun quyidagi hisobot shakllari asos qilinadi:

M-29 shakl – "Qurilishda materiallar sarfi to'g'risida hisobot";

2-S shakl – "QMI tannarxi to'g'risida hisobot";

2-shakl – "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot".

4.3-jadval ma'lumotlariga ko'ra, hisobot yilida o'z kuchi bilan bajarilgan QMI hajmi 22180 ming so'm (–2,1 %)ga kamaygan. Bu natija ikki omil ta'sirida shakllangan:

- Ekstensiv omil – moddiy xarajatlarning ortishi hisobiga ish hajmi +6 475,6 ming so'mga oshgan (3450 × 1,8770).
- Intensiv omil – material samaradorligining pasayishi hisobiga ish hajmi –8 653,8 ming so'mga kamaygan (–0,1378 × 62 800).

4.3-jadval

Qurilish tashkilotida moddiy resurslardan foydalanish samaradorligi

T/r	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Biznes-reja bo‘yicha	Haqiqatda	Mutlaq farq (+/–)
1	O‘z kuchi bilan bajarilgan QMI hajmi	ming so‘m	111 400	109 220	–2 180
2	Moddiy xarajatlar	ming so‘m	59 350	62 800	+3 450
3	Material sig‘imi (2/1)	tiyin	53	57	+4
4	Material samarasi (1/2)	so‘m	1,8770	1,7392	–0,1378

Umumiy farq: –2 178,2 ming so‘m.Shuningdek, QMIning har bir so‘miga to‘g‘ri kelgan material xarajatlari 4 tiynga oshgan. Bu ortiqcha sarf natijasida QMI hajmi 4368,8 ming so‘mga kamayganini ko‘rsatadi.Qurilish jarayonida moddiy resurslardan oqilona foydalanilmasligi nafaqat iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga, balki keng ko‘lamli ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarning yuzaga kelishiga ham olib keladi. Bunday ziddiyatlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Iqtisodiy ziddiyat. Resurslarning ortiqcha sarflanishi ishlab chiqarish tannarxini oshiradi. Bu esa yakuniy mahsulot – uy-joy va ijtimoiy obyektlarning narxining ko‘tarilishiga olib keladi. Natijada aholining xarid qobiliyati pasayadi va qurilish bozorida talab qisqarishi mumkin.

Ijtimoiy ziddiyat. Qurilish jarayonlarida materiallarning kechikishi yoki sifatsiz ishlatilishi obyektlarning o‘z vaqtida topshirilmasligiga sabab bo‘ladi. Bu esa aholining noroziligini kuchaytiradi, ijtimoiy ishonchni pasaytiradi va pudratchilar hamda buyurtmachilar o‘rtasida ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltiradi.

Ekologik ziddiyat. Materiallarning oqilona ishlatilmasligi tabiiy resurslardan ortiqcha foydalanishga, chiqindilar hajmining ortishiga va atrof-muhitga zarar yetkazishga sabab bo‘ladi. Bu holat uzoq muddatda ekologik xavfsizlikka tahdid tug‘diradi.

Qurilish jarayonida moddiy-texnika ta’minotining yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagani ko‘pincha moliyaviy ziddiyatlarning yuzaga

kelishiga sabab bo‘ladi. Buyurtmachi va pudratchi o‘rtasida hisob-kitoblarning noaniqligi, smeta hujjatlaridagi nomuvofiqliklar yoki xarajatlarning noto‘g‘ri taqsimlanishi natijasida kelishmovchiliklar paydo bo‘ladi. Ayrim hollarda bu holat ortiqcha sarflarning yashirilishiga, moliyaviy oqimlarning nazoratsizligiga va resurslarning samarasiz ishlatilishiga olib keladi.

Moliyaviy nizolar faqat iqtisodiy yo‘qotishlar bilan cheklanmay, balki ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Natijada qurilish muddatlari cho‘ziladi, tannarx ortadi va umumiy loyihaning rentabelligi pasayadi.

Shu bois, moddiy resurslardan oqilona va shaffof foydalanish — bu nafaqat alohida korxona yoki loyiha manfaatlarini himoya qilish vositasi, balki kengroq ma’noda ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy manfaatlarning muvozanatini ta’minlovchi omil sifatida ham qaraladi. Resurslardan samarali foydalanish tizimi moliyaviy intizomni mustahkamlash, ishlab chiqarishdagi isrofgarchilikni kamaytirish va investitsion muhitni yaxshilashga xizmat qiladi.

Jahon amaliyoti qurilish sohasida ijtimoiy javobgarlikni ta’minlashning samarali yo‘llarini ko‘rsatib bermoqda. Masalan: Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida resurs tejamkorligi va ekologik barqarorlik BREEAM va LEED xalqaro standartlari asosida ta’minlanadi. Ushbu standartlar orqali qurilish ob’ektlari nafaqat iqtisodiy, balki ekologik jihatdan ham samarador hisoblanadi.Yaponiya tajribasida modulli qurilish va 3D-printer texnologiyalari keng qo‘llanilib, qurilish vaqti 30–40 foizga qisqartiriladi. Bu yo‘nalishda innovatsiyalar nafaqat vaqt, balki moddiy resurslarni tejash imkonini ham beradi.Germaniyada ijtimoiy javobgarlik uy-joy sifati bilan cheklanib qolmay, mahalliy aholini ish bilan ta’minlash orqali ham namoyon bo‘ladi. Bunda qurilish sohasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikning ham drayveriga aylanadi.O‘zbekiston uchun bu tajribalardan raqamli boshqaruv tizimini joriy etish, resurs tejash va ekologik xavfsizlikni ta’minlash kabi yo‘nalishlar dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Qurilish tashkilotlarida ijtimoiy javobgarlikni oshirish va moddiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash uchun quyidagi choralarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Material sarfini qat'iy nazorat qilish. Qurilish jarayonida resurslardan foydalanish bo'yicha raqamli monitoring tizimlarini joriy etish zarur.

2. BIM texnologiyalaridan foydalanish. Building Information Modeling asosida material va xarajatlar hisobi aniq yuritilib, resurslardan foydalanish samaradorligi oshiriladi.

3. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish. Modulli qurilish, energiya tejamkor mashinalar va 3D-printer texnologiyalaridan foydalanish qurilish samaradorligini keskin oshiradi.

4. Moliyaviy hisobotlarda shaffoflik. Xalqaro IFRS standartlariga mos hisob yuritish buyurtmachi va pudratchi o'rtasidagi moliyaviy nizolarni kamaytiradi.

5. Ekologik standartlarni joriy etish. Qurilish jarayonida chiqindilarni qayta ishlash, "yashil qurilish" konsepsiyalarini qo'llash ekologik xavfsizlikni ta'minlaydi.

Olib borilgan tahlil ko'rsatmoqdaki, qurilish tashkilotlari ko'p hollarda ekstensiv yo'lga – xarajatlarni ko'paytirishga suyanadi. Ammo intensiv omillar (texnologik samaradorlik, resurs tejash, boshqaruv intizomi) yetarlicha ishga solinmagan.

Uzoq muddatli barqaror rivojlanish uchun asosiy yo'nalishlar:

- resurslardan samarali foydalanish;
- QMI tannarxini pasaytirish;
- intensiv rivojlanish omillariga tayanish;
- ijtimoiy va ekologik javobgarlik tamoyillarini chuqur joriy etish.

Shu asosda qurilish tashkilotlari iqtisodiy samaradorlikka erishishi bilan birga, jamiyat oldidagi ijtimoiy ishonchni ham mustahkamlaydi.

4.3. Qurilish montaj ishlari tannarxi tahlili

Qurilish-montaj ishlari (QMI) tannarxi — bu qurilish tashkilotining ob'yektlarni barpo etish, ularni belgilangan me'yorlar asosida yakunlash hamda buyurtmachiga topshirish jarayonida sarflaydigan umumiy pul

mablag‘lari yig‘indisini anglatadi. Ushbu ko‘rsatkich ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

QMI tannarxining miqdori qurilishda qo‘llanilayotgan mehnat resurslari, mexanizatsiyalash vositalari, moddiy-texnika ta’minoti, sanoatlashtirish darajasi hamda texnologik intizomning qay darajada samarali tashkil etilganiga bevosita bog‘liqdir. Boshqacha aytganda, tannarxning pasayishi ishlab chiqarish jarayonida resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish sikllarini qisqartirish va yo‘qotishlarni kamaytirish orqali ta’minlanadi.

Qurilish-montaj ishlarining tannarxi nafaqat korxonaning rentabelligiga, balki butun tarmoq miqyosida raqobatbardoshlik darajasini oshirish, investitsiya loyihalarining iqtisodiy jozibadorligini ta’minlash va milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, tannarxni tahlil qilish va uni pasaytirish mexanizmlarini ishlab chiqish — qurilish iqtisodiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

QMI tannarxi uch ko‘rinishda aniqlanadi:

- Smeta qiymati bo‘yicha – loyiha hujjatlariga asoslangan xarajatlar yig‘indisi;
- Rejadagi tannarx bo‘yicha – smeta qiymatidan rejalashtirilgan jamg‘armalar ayrilgach shakllanadigan ko‘rsatkich;
- Haqiqiy tannarx bo‘yicha – hisobot yilida real ravishda sarflangan barcha xarajatlar yig‘indisi.

Qurilish mahsulotining narxi, odatda, smeta qiymati asosida belgilanadi. Agar smeta qiymatidan rejalashtirilgan jamg‘armalar ayrilsa, smeta tannarxi hosil bo‘ladi. Shu bois smeta qiymati nafaqat hisob-kitoblar uchun, balki shartnoma baholarini aniqlashda ham asosiy manba hisoblanadi.

Qurilish tashkilotlari xo‘jalik hisobi tamoyillari asosida faoliyat yuritib, barcha xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplaydi. Shu sababli ishlarning smeta qiymati tarkibida 7,41 % miqdorida rejalashtirilgan jamg‘armalar ham nazarda tutiladi.

4.4-jadval

QMI tannarxi darajasi tahlili

T/r	Ishlar turlari	Smeta qiymati (ming so‘m)	Rejadagi tannarx (ming so‘m)	Haqiqiy tannarx (ming so‘m)	Tovon va imtiyozlar (ming so‘m)
1	Qurilish ishlari (metall qurilmalarni o‘rnatish bilan)	108 220	105 980	106 400	1 010
2	Uskunalar o‘rnatilishi	–	–	–	–
3	Bino va inshootlarning kapital ta’miri	1 000	970	970	–
4	**Jami**	**109 220**	**106 950**	**107 370**	**1 010**

4.4-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, hisobot yilida jami ishlarda haqiqiy tannarx rejalashtirilganga nisbatan 420 ming so‘mga yuqori chiqqan (107 370 – 106 950). Ushbu oshish asosan metall qurilmalarni o‘rnatish bilan bog‘liq bo‘lgan qurilish ishlari hajmining ortishi natijasida yuzaga kelgan. Kapital ta’mir bo‘yicha esa reja va haqiqat natijalari bir xil bo‘lib qolgan.

Bunday tafovut shuni ko‘rsatadiki:

- ekstensiv omil (ish hajmining ko‘payishi) qo‘shimcha xarajatlarni yuzaga keltirgan;
- intensiv omillar (texnologik tejamkorlik, boshqaruv samaradorligi) esa yetarli darajada qo‘llanilmagan.

Natijada umumiy tannarx oshgan, ammo samaradorlikni oshiruvchi ichki imkoniyatlar to‘liq ishga solinmagan.

“Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi to‘g‘risida”gi Nizomga muvofiq, korxonaning ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq barcha xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuni va ishlab chiqarish jarayonidagi roliga qarab guruhlanadi. Ushbu tasnif ishlab chiqarish tannarxini aniqlashda, moliyaviy natijalarni baholashda hamda menejment qarorlarini qabul qilishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, barcha xarajatlar quyidagi asosiy toifalarga ajratiladi:

1. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar

Bu turdagi xarajatlar mahsulot (ish yoki xizmat) ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ular quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

Bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar – ishlab chiqarish jarayonida sarflanadigan xomashyo, materiallar, yoqilg‘i, energiya, ehtiyot qismlar, inventarlar hamda ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan boshqa moddiy resurslar qiymati. Bevosita moddiy xarajatlar aniq mahsulot turi bilan bog‘liq bo‘ladi, bilvosita xarajatlar esa bir necha mahsulot turlariga taalluqli bo‘lib, keyinchalik belgilangan mezonlar asosida taqsimlanadi.

Bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari – mahsulot ishlab chiqarishda ishtirok etayotgan xodimlarning asosiy va qo‘shimcha ish haqi, ustamalar, mukofotlar, ijtimoiy ajratmalar hamda mehnatga haq to‘lash bilan bog‘liq boshqa majburiy to‘lovlarni qamrab oladi.

Bevosita mehnat xarajatlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab chiqarish natijasiga ta’sir qiluvchi ishchilarning ish haqi bo‘lsa, bilvosita xarajatlar yordamchi bo‘limlar, nazorat va ta’minot xizmatlari xodimlari mehnatiga to‘lanadigan mablag‘larni o‘z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish tavsifidagi qo‘shimcha xarajatlar – bu ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish va texnik xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq xarajatlardir. Ular tarkibiga sex boshqaruv apparati xarajatlari, ishlab chiqarish binolari amortizatsiyasi, asbob-uskunalarni saqlash va ta’mirlash, elektr ta’minoti va kommunikatsiya xizmatlari kiradi.

Mazkur xarajatlar yig‘indisi korxona ishlab chiqarish tannarxining asosiy qismini tashkil etadi va iqtisodiy natijadorlikni aniqlashda muhim mezon hisoblanadi.

QMI tannarxiga kiritilmaydigan, ammo asosiy faoliyat foydasi hisobiga qoplanadigan davr xarajatlari:

- sotish xarajatlari;
- ma’muriy xarajatlar;

- boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

2. Moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar:

- foiz to‘lovlari;
- valyuta operatsiyalaridagi kurs farqlari;
- qimmatli qog‘ozlar qayta baholashdan keladigan farqlar.

3. Favqulodda zararlar – soliqqa qadar foyda yoki zarar hisobida inobatga olinadi.

4.4-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, 1 m^3 temir-beton qurilmalari bo‘yicha qurilish tashkilotida 6 500 so‘mlik ortiqcha xarajatga yo‘l qo‘yilgan. Bunda:

- me’yor bo‘yicha sarfning kamayishi hisobiga 3 700 so‘m iqtisod qilingan;
- ammo haqiqiy narxning rejalashtirilganga qaraganda oshib ketishi sababli xarajatlar 10 200 so‘mga ko‘paygan.

Ikki omilning umumiy ta’siri natijasida tannarx 6 500 so‘mga oshgan.

Bu holat quyidagilarni anglatadi:

1. Qurilish tashkilotida narx omili me’yor omilidan ustun kelgan, ya’ni resurslarning bozor narxlari oshishi tannarxga bevosita ta’sir qilgan.
2. Rejalashtirish bosqichida narx o‘zgarishlarini oldindan hisobga olish mexanizmlari kuchsiz bo‘lgan.
3. Iqtisodiy nazariya nuqtayi nazaridan, tannarxning pasayishi faqat intensiv omillar (innovatsiyalar, boshqaruv samaradorligi, materiallarni tejash) hisobiga barqaror natija beradi.

Qurilish-montaj ishlari (QMI) tannarxining iqtisodiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, hisobot davrida korxonaning ishlab chiqarish natijalari asosan ekstensiv rivojlanish omillari hisobiga ta’minlangan. Ya’ni, ishlab chiqarish hajmining o‘sishi texnika va mexanizmlar sonini ko‘paytirish, mavjud resurslarni miqdoran kengaytirish orqali erishilgan. Bunday yondashuv qisqa muddatli iqtisodiy samara berishi mumkin, biroq uzoq muddatli istiqbolda barqaror rivojlanish va resurslardan samarali foydalanishni kafolatlamaydi.

4.5-jadval

Moddiy xarajatlar tahlili temir-beton qurilmalar misolida

Materiallar	O‘lchov birligi	Rejadagi me’yor (miqdor)	Rejadagi narx (so‘m)	Qiymat (so‘m)	Haqiqiy me’yor (miqdor)	Haqiqiy narx (so‘m)	Qiymat (so‘m)	Umumiy farq (ming so‘m)	Me’yor bo‘yicha farq	Narx bo‘yicha farq
Temir-beton qurilmalar	m^3	3,5	37 000	129 500	3,4	40 000	136 000	+6 500	–3 700	+10 200

Shu bois, tannarxni pasaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi vazifalarni amalga oshirish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi:

Intensiv rivojlanish omillarini kuchaytirish.

Ishlab chiqarish jarayonlarida texnika samaradorligini oshirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshiruvchi innovatsion usullarni qo‘llash orqali tannarxni pasaytirish mumkin. Bunda resurslarning sifat jihatidan yangilanishi asosiy e’tiborda bo‘lishi lozim.

Moddiy resurslardan oqilona foydalanish va narx dinamikasini prognozlash.

Qurilish materiallari, yoqilg‘i, energiya va boshqa resurslar sarfini me’yorlashtirish, ularning tannarxga ta’sirini tahlil qilish hamda bozor narxlari o‘zgarishini oldindan prognozlash iqtisodiy xavflarni kamaytiradi.

Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va sifat nazoratini kuchaytirish.“Aqlli qurilish” texnologiyalari, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari va raqamli boshqaruv dasturlarini joriy etish ishlab chiqarish jarayonlarining shaffofligini ta’minlaydi, resurslardan foydalanishni optimallashtiradi hamda mahsulot sifatini oshiradi.

Tejamkorlik siyosatini shakllantirish va korxonaning raqobatbardoshligini mustahkamlash.

Energiya tejamkor texnologiyalardan foydalanish, xarajatlarni normativ asosda rejalashtirish va ishlab chiqarishdagi isrofgarchilikni kamaytirish orqali korxonaning iqtisodiy barqarorligi mustahkamlanadi.

Umuman olganda, tannarxni kamaytirish va intensiv rivojlanishni ta’minlash — bu nafaqat korxona daromadliligini oshirish, balki milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishiga xizmat qiluvchi strategik yo‘nalishdir.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq: Qurilishda moliyaviy natijalar va rentabellik ko‘rsatkichlarining tahlili. Iqtisod, moliya va menejment sohasidagi muhim tushunchalarni amaliyotga qo‘llashni, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasidagi qurilish industriyasiga oid real ma’lumotlarni tahlil etishni nazarda tutgan holda o‘z xulosalaringizni asoslang.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirishning qurilish ishlari samaradorligiga qanday ta’siri bor va uni baholashda qaysi ko‘rsatkichlar asosiy hisoblanadi?
2. Qurilish tashkilotlarida biznes-rejaning bajarilish darajasini baholash uchun qaysi hisobotlar va iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi?
3. Qurilish jarayonida moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun qanday ilmiy-amaliy choralar zarur?
4. Qurilish montaj ishlari tannarxini shakllantiruvchi asosiy omillar va xarajatlar tarkibi qay tarzda guruhlanadi?
5. 2022–2023 yillardagi hisobotlar asosida qurilish montaj ishlari tannarxi va rejadagi tannarx o‘rtasida qaysi farqlar kuzatildi va ularning sabablari nimada?
6. Qurilish tashkilotining moliyaviy natijalarida yalpi foyda va sof foydaning farqi nimada va ularning har biri qaysi omillarga bog‘liq?
7. Qurilishda rentabellik ko‘rsatkichlari (ROA, ROE, RAk, Rqarz, Rsf) dan qaysi biri eng ishonchli indikator hisoblanadi va nega?
8. Qurilish tashkilotlarida smetadan tejalgan mablag‘lar qanday hisoblanadi va ularning moliyaviy natijalarga ta’siri qanday?

V BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA KOMMUNIKATSIYA MAJMUI

5.1. Iqtisodiyotda kommunikatsiya va uning ta'siri.
5.2. Rivojlantirishda boshqaruv texnikasi va uning turlari.
5.3. Iqtisodiyotni rivojlantirishda axborotlar tizimi.

5.1. Iqtisodiyotda kommunikatsiya va uning ta'siri

Zamonaviy iqtisodiyotda kommunikatsiya — bu boshqaruv tizimining ajralmas elementi bo‘lib, u axborotlarning uzluksiz almashinuvi orqali rahbar va ijrochilar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlikni ta'minlaydi. Kommunikatsiya jarayoni orqali rahbarlar tashkiliy qarorlarni ishlab chiqadi, ularni ishlab chiqarish subyektlariga yetkazadi va bajarilishini nazorat qiladi. Shunday qilib, samarali kommunikatsiya tizimi boshqaruvning barcha bosqichlarida iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish, tashkilot ichidagi axborot oqimini boshqarish va qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kommunikatsiya mohiyatan axborot almashinuvi jarayoni bo‘lib, u o‘zaro bog‘langan elementlardan tashkil topgan murakkab boshqaruv tizimini ifodalaydi. Ushbu jarayon iqtisodiy faoliyatda rahbar va ijrochilar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni, qarorlar almashinuvi va ijro intizomini ta'minlaydi. Kommunikatsiyaning samarali ishlashi boshqaruvning barcha bo‘g‘inlarida aniqlik, tezkorlik va o‘zaro tushunishni kafolatlaydi. Shu sababli, iqtisodiy jarayonlarda kommunikatsiya — bu nafaqat axborot uzatish vositasi, balki boshqaruvning asosiy funksional mexanizmi sifatida qaraladi.

Kommunikatsiya tizimi quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat:

1. Jo‘natuvchi (manba) — axborot yoki g‘oyani shakllantiruvchi, uni tizimlashtiruvchi va uzatuvchi shaxs yoki boshqaruv subyekti. Rahbar yoki menejer bu bosqichda maqsadga yo‘naltirilgan ma'lumotni tayyorlab, uni tegishli manzilga yuboradi.
2. Xabar (kontent) — uzatilayotgan axborotning mazmuni bo‘lib, unda iqtisodiy qarorlar, boshqaruv ko‘rsatmalari yoki strategik ma'lumotlar mujassam bo‘ladi. Xabar aniq, tushunarli va tahliliy asoslangan shaklda ifodalanishi lozim.

3. Kanal (vosita) — axborotni uzatish yo‘li yoki texnik vositasi bo‘lib, bu jarayonni amalga oshirishda turli muloqot shakllari (yig‘ilishlar, yozma buyruqlar, elektron pochta, telefon aloqa tizimlari, avtomatlashtirilgan ma’lumot tizimlari va raqamli platformalar) qo‘llaniladi. Kanalning to‘g‘ri tanlanishi xabar samaradorligining muhim shartidir.

4. Oluvchi (qabul qiluvchi) — axborotni qabul qilib, uni tahlil qiluvchi, tushunuvchi va unga asosan amaliy choralarni amalga oshiruvchi shaxs yoki tizimdir. Qabul qiluvchi xabarni to‘g‘ri talqin qilishi, uni o‘z faoliyatida samarali qo‘llashi kommunikatsiya jarayonining yakuniy muvaffaqiyatini belgilaydi.

Demak, bu to‘rt elementning o‘zaro uzviy aloqasi kommunikatsiya jarayonining yaxlitligini ta’minlaydi. Agar ushbu zanjirning istalgan bo‘g‘inida uzilish yoki noto‘g‘ri tushunish yuz bersa, butun boshqaruv tizimining samaradorligi pasayadi. Shu bois, har bir tashkilotda kommunikatsiyani strategik resurs sifatida rivojlantirish, uni zamonaviy texnologiyalar asosida takomillashtirish iqtisodiy barqarorlikning muhim omili hisoblanadi.

Bu jarayonda jo‘natuvchi va oluvchi o‘rtasida uzluksiz muloqot va teskari aloqa mavjud bo‘lishi zarur. Chunki har bir bosqichda axborotning mazmuni, maqsadi yoki talqini o‘zgarib ketish xavfi mavjud. Axborotning noto‘g‘ri yetkazilishi yoki tushunilmasligi boshqaruv samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli kommunikatsiya tizimi aniqlik, uzluksizlik va o‘zaro tushunish tamoyillariga asoslanishi kerak.

Iqtisodiy boshqaruv amaliyotida rahbarlar ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy, texnik va texnologik ko‘rsatkichlarga oid turli axborot oqimlarini doimiy ravishda qabul qilib boradi. Ushbu axborotlar tahlil qilinib, ularning asosida tegishli boshqaruv qarorlari ishlab chiqiladi va ijro uchun yuboriladi. Bunda axborot oqimlarining sifatli tashkil etilishi boshqaruv tizimining umumiy samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Zamonaviy korxona faoliyatida, ayniqsa yirik ishlab chiqarish subyektlarida, axborot hajmi nihoyatda katta bo‘ladi. Bunday sharoitda

menejerlar statistik, buxgalterlik, reja-iqtisodiy, moliyaviy, moddiy-texnik ta’minot, texnologik va konstruktorlik axborotlari bilan ishlashlari kerak bo‘ladi. Bu axborotlar qaror qabul qilish jarayonining asosiy resursi sifatida iqtisodiy tizimda “axborot kapitali” tushunchasini shakllantiradi.

Bugungi kunda jamiyatning rivojlanish bosqichi “axborot jamiyati” deb nomlanadi. Chunki boshqaruvning barcha yo‘nalishlari axborot oqimlarining tezligi, aniqligi va ishonchliligiga bevosita bog‘liqdir. Hatto kichik korxonalarning o‘zi ham har kuni katta hajmdagi rasmiy va norasmiy axborotni qayta ishlaydi. Masalan, 200–300 nafar xodim faoliyat yuritayotgan o‘rta hajmli tashkilotda har bir bo‘lim o‘ziga xos axborot tarmog‘iga ega bo‘lib, ular o‘rtasidagi ma’lumot almashinuvi butun korxona faoliyatining barqarorligini belgilaydi.

Korxona boshqaruvida axborot — moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar qatorida asosiy ishlab chiqarish omili sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa ilmiy-texnik axborot yangi texnologiyalar, innovatsion mahsulotlar va ishlab chiqarish vositalarining rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu sababli, har bir menejer va iqtisodchi kommunikatsiya madaniyatini egallashi, axborotni to‘g‘ri yig‘ish, qayta ishlash va uzatish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zarur.

Shunday qilib, iqtisodiyotda kommunikatsiya tizimi — bu nafaqat boshqaruv jarayonini axborot bilan ta’minlash mexanizmi, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va tashkilot ichidagi muvofiqlikni ta’minlashning strategik omilidir.

5.2. Rivojlantirishda boshqaruv texnikasi va uning turlari

Boshqaruv texnikasi — bu boshqaruv tizimida axborotni yig‘ish, qayta ishlash, uzatish va tahlil qilishni ta’minlaydigan vositalar majmuasi bo‘lib, u aqliy mehnat samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Ilmiy yondashuvda boshqaruv texnikasi boshqaruv jarayonlarini mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish va raqamlashtirish orqali qaror qabul qilish sifatini, tezkorligini hamda aniqligini ta’minlovchi texnologik baza sifatida talqin etiladi. Zamonaviy boshqaruvda texnik vositalar tizimi qanchalik takomillashgan bo‘lsa,

boshqaruv texnologiyasi, axborot aylanishi va mehnat unumdorligi ham shunchalik samarali bo‘ladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiyotning murakkab boshqaruv tizimini optimal tarzda yuritish uchun minglab axborot elementlarini qayta ishlash zarur bo‘ladi. Biroq inson omilining chegaralanganligi sababli, bunday hajmdagi ma’lumotlarni qo‘lda yoki an’anaviy usullarda tahlil qilish imkoniyati juda past. Shu bois, boshqaruv mehnatini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalash hozirgi davrda iqtisodiy samaradorlikni oshirishning zarur shartiga aylangan.

Boshqaruv texnikasini faqat hisoblash mashinalari yoki kompyuterlar bilan bog‘lash to‘g‘ri emas, chunki u tarixiy jihatdan oddiy mehnat qurollaridan boshlab, murakkab avtomatlashtirilgan tizimlargacha bo‘lgan evolyutsion jarayonni o‘z ichiga oladi. Dastlabki davrlarda boshqaruv texnikasi oddiy vositalar — ruchka, qalam, chizg‘ich, yozuv mashinkalari va arxiv tizimlari orqali amalga oshirilgan. Vaqt o‘tishi bilan ular o‘rnini elektron hisoblash mashinalari (EHM), kompyuter tizimlari, avtomatlashtirilgan boshqaruv komplekslari (ABK), raqamli ma’lumotlar bazalari va sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari egalladi. Shu tariqa, boshqaruv texnikasi inson tafakkuri va texnologiya o‘rtasidagi samarali o‘zaro ta’sirni ta’minlovchi vosita sifatida rivojlandi. Klassik boshqaruv nazariyalarida (F. Teylor, A. Fayol, M. Veber, G. Simon, P. Druker) boshqaruv texnikasi mehnatni tashkil etish, vaqtni tejash va samaradorlikni oshirish vositasi sifatida e’tirof etilgan. Texnika — bu mehnat vositalari majmui, texnologiya esa ularni qo‘llash usullari tizimi sifatida qaraladi. Shunday qilib, boshqaruv texnikasi va texnologiyasi o‘zaro uzviy bog‘langan, ammo mazmunan farqli tushunchalardir.

Zamonaviy sharoitda boshqaruv texnikasi kiberfizik tizimlar, sun’iy intellekt (AI), katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash (Cloud Computing) va raqamli kommunikatsiyalar bilan integratsiyalashmoqda.

Boshqaruv texnikasining amaliy jihatdan ikki asosiy turi mavjud. Birinchisi — tashkiliy texnika vositalari bo‘lib, ular boshqaruv jarayonini tashkil etish va axborot bilan ta’minlashga xizmat qiluvchi

barcha turdagi qurol va uskunalarni o‘z ichiga oladi. Ularga axborotni yig‘ish va qayta ishlash vositalari (skanerlar, printerlar, raqamli arxiv tizimlari), nusxa ko‘paytirish texnikasi (kopir apparatlari, printerlar, plotterlar), aloqa va axborot uzatish vositalari (telefon, faks, internet, korporativ tarmoqlar) hamda xizmat xonalari uchun zarur bo‘lgan ofis jihozlari (yozuv stollari, arxiv javonlari, loyihalash panellari) kiradi. Bunday vositalar axborot almashinuvini tezlashtiradi, ma’lumotlarni tizimli saqlash imkonini beradi va boshqaruv faoliyatini tartibli tashkil etishga yordam beradi.

Ikkinchi tur — hisoblash texnikasi vositalari bo‘lib, ular kompyuterlar, server tizimlari, dasturiy ta’minotlar, axborot tizimlari va algoritmik modellarni o‘z ichiga oladi. Hisoblash texnikasi boshqaruvning analitik imkoniyatlarini kengaytiradi, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish, prognozlash hamda qaror qabul qilishni ilmiy asosda amalga oshirish imkonini beradi. Hozirgi raqamli iqtisodiyot davrida boshqaruv texnikasi “Big Data”, “Cloud Computing”, “Blockchain” va sun’iy intellekt texnologiyalari bilan boyitilib, boshqaruv tizimlarining intellektual salohiyatini sezilarli darajada oshirmoqda. Bu jarayon inson omilining subyektiv ta’sirini kamaytiradi, qaror qabul qilish tezligini oshiradi va iqtisodiy jarayonlarning barqarorligini ta’minlaydi.

Bugungi kunda boshqaruv texnikasining ahamiyati iqtisodiy jarayonlarning barcha bosqichlarida ortib bormoqda. Korxona faoliyatining rejalashtirish, nazorat, tahlil va prognozlash bosqichlarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari (ABT) hamda kompyuterlashtirilgan axborot tarmoqlari muhim o‘rin egallamoqda. Shu nuqtayi nazardan, boshqaruv texnikasining rivojlanish istiqbollari quyidagicha belgilanishi mumkin: boshqaruv axborot tizimlarini integratsiyalash va bulut texnologiyalariga o‘tish, sun’iy intellekt asosida avtomatik qaror qabul qilish mexanizmlarini joriy etish, real vaqt rejimida monitoring va nazorat tizimlarini kengaytirish hamda ekologik va energiya tejamkor texnologiyalarni boshqaruv jarayonlariga tatbiq etish.

Xulosa qilib aytganda, boshqaruv texnikasi nafaqat texnik vositalar

majmui, balki boshqaruv faoliyatining samaradorligini belgilovchi ilmiy-amaliy tizimdir. U boshqaruv subyektining axborot bilan ishlash, qaror qabul qilish va resurslarni boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Zamonaviy boshqaruv texnikasi iqtisodiyotda raqamli transformatsiyaning asosi sifatida inson mehnatini yengillashtiradi, jarayonlarni tezlashtiradi va boshqaruvning sifat darajasini yangi bosqichga olib chiqadi. Shu bois, boshqaruv texnikasi — bu inson tafakkuri va texnologiya uyg‘unligining samarali ifodasi bo‘lib, u iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy poydevorini tashkil etadi. O‘zbekiston iqtisodiyotida boshqaruv texnikasining roli tobora ortib bormoqda. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida elektron hukumat, soliq va bojxona tizimlarida avtomatlashtirilgan axborot tizimlari joriy etildi. Masalan, “E-qaror”, “AgroGIS”, “E-statistika” kabi platformalar boshqaruv qarorlarini tezlashtirdi, inson omilini kamaytirdi va axborot shaffofligini ta’minladi. Shuningdek, bank-moliya tizimida “FinTech” texnologiyalari, ishlab chiqarishda esa “aqlli zavod” konsepsiyasi boshqaruv texnikasining yangi bosqichiga o‘tish imkonini berdi. Kelgusida boshqaruv texnikasi quyidagi yo‘nalishlarda rivojlanadi:- boshqaruv axborot tizimlarini integratsiyalash va bulut texnologiyalariga o‘tish;- sun’iy intellekt asosida avtomatik qaror qabul qilish mexanizmlarini joriy etish;- real vaqt rejimida monitoring tizimlarini kengaytirish;- ekologik va energiya tejamkor texnologiyalarni boshqaruv jarayonlariga tatbiq etish.

Boshqaruv texnikasi – bu nafaqat texnik vositalar majmui, balki boshqaruv faoliyatining ilmiy-amaliy tizimi bo‘lib, u resurslardan oqilona foydalanishni, qaror qabul qilishni tezlashtirishni va mehnat samaradorligini oshirishni ta’minlaydi. Zamonaviy sharoitda u raqamli iqtisodiyotning ajralmas qismi bo‘lib, inson mehnatini yengillashtiradi, axborot oqimini optimallashtiradi va boshqaruvning sifatini yangi bosqichga ko‘taradi.

5.3. Iqtisodiyotni rivojlantirishda axborotlar tizimi

Zamonaviy iqtisodiyotda axborot resurslari moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar qatori iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi omiliga

aylangan. Korxona va tashkilotlarda menejment faoliyatini samarali tashkil etish uchun zarur bo‘lgan barcha turdagi ma’lumotlar majmuasi **axborot tizimi** deb ataladi. Bu tizim ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarida yagona axborot maydonini shakllantiradi hamda boshqaruvning uzluksiz va muvofiqlashtirilgan ishlashini ta’minlaydi.

Axborot tizimlari boshqaruvning barcha bosqichlarida – rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat va tahlil jarayonlarida – yagona mexanizm sifatida faoliyat yuritadi. Ularning tarkibi va funksional vazifasi korxonaning hajmi, texnologik darajasi, soha xususiyati va boshqaruv usullariga qarab farqlanadi. Shu boisdan axborot tizimi nafaqat texnik vositalar majmui, balki boshqaruvning strategik resursi sifatida ham talqin etiladi.

Korxonalarda boshqaruv axborot tizimi — bu turli jarayonlarning o‘zaro uyg‘unlashgan majmuasidir. U axborotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash, tahlil qilish hamda qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni foydalanuvchiga yetkazish funksiyalarini bajaradi. Axborot tizimi quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

1. **Axborot manbalari** – buxgalteriya, reja-iqtisodiy, marketing, ishlab chiqarish, moliyaviy va boshqa bo‘limlardan olinadigan ma’lumotlar.
2. **Texnik vositalar** – kompyuter tizimlari, serverlar, sensorlar, tarmoq qurilmalari va boshqa raqamli texnologiyalar.
3. **Dasturiy ta’minot** – ma’lumotlar bazalarini boshqarish tizimlari, statistik va iqtisodiy tahlil dasturlari, raqamli platformalar.
4. **Axborot almashish kanallari** – ichki korporativ tarmoqlar, elektron pochta, onlayn ma’lumot almashish platformalari.
5. **Inson resurslari** – axborot tizimlari bilan ishlovchi mutaxassislar, menejerlar, analitiklar va foydalanuvchilar.

Boshqaruv axborot tizimining samarali ishlashi uchun bu elementlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda faoliyat yuritishi lozim. Ayniqsa, axborot oqimining tezligi, ishonchliligi va aniqligi menejment qarorlarining sifatini belgilaydi.

Axborot tizimlarining asosiy maqsadi – boshqaruv jarayonini ilmiy asoslangan axborotlar bilan ta’minlashdir. Bu tizimlar yordamida:

- iqtisodiy rejalashtirishda ishonchli ma’lumotlar bazasi yaratiladi;
- tahliliy hisobotlar va prognoz modellarini shakllantirish imkoniyati kengayadi;
- boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligi oshadi;
- xatoliklar kamayadi va inson omili ta’siri minimallashtiriladi.

Amaliy jihatdan, axborot tizimlaridan foydalanish korxona faoliyatining barcha yo‘nalishlarida samaradorlikni oshiradi. Masalan, ishlab chiqarish hajmini rejalashtirishda, resurslardan foydalanishda, marketing strategiyasini shakllantirishda yoki moliyaviy nazoratni amalga oshirishda axborot tizimlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Axborot tizimlari quyidagi asosiy turlarga ajratiladi:

1. **Operativ axborot tizimlari (OAT)** – kundalik ishlab chiqarish jarayonlari bo‘yicha tezkor ma’lumotlarni yig‘adi va qayta ishlaydi.
2. **Boshqaruv axborot tizimlari (BAT)** – rahbariyat uchun hisobotlar, rejalashtirish va nazorat ko‘rsatkichlarini tayyorlaydi.
3. **Qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash tizimlari (QQQT)** – iqtisodiy modellashtirish va prognozlash asosida optimal yechimlarni tavsiya etadi.
4. **Strategik axborot tizimlari (SAT)** – korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish uchun tahliliy ma’lumotlar bilan ta’minlaydi.

Axborot tizimlarining samaradorligini oshirish yo‘llari

Axborot tizimlarining samaradorligini oshirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- **Axborot oqimini optimallashtirish** – takrorlanadigan ma’lumotlarni qisqartirish, yagona ma’lumotlar bazasini joriy etish;
- **Raqamli transformatsiya** – bulutli texnologiyalar, “Big Data” va sun’iy intellekt tizimlaridan foydalanish;
- **Axborot xavfsizligini ta’minlash** – maxfiy ma’lumotlarni himoya qilish, kibermuhofaza tizimlarini kuchaytirish;
- **Integratsiyalashgan boshqaruv tizimlari** – korxonaning barcha bo‘limlarini yagona elektron platformaga birlashtirish.

Amaliy ahamiyati va xalqaro tajriba

Iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, korxonalar faoliyatining 60–70 foizi axborotni qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlariga bog‘liq. Masalan, AQSh, Yaponiya va Germaniyada yirik kompaniyalar yalpi ichki mahsulotning qariyb 70 foizini axborot texnologiyalariga sarmoya sifatida yo‘naltirmoqda. Buning natijasida ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligi, bozor raqobatbardoshligi va innovatsion salohiyati oshmoqda.

O‘zbekiston sharoitida ham “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida barcha sohalarda, jumladan, sanoat, xizmat ko‘rsatish va qishloq xo‘jaligida boshqaruv axborot tizimlarini joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Bu tizimlar iqtisodiy axborotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish, nazoratni kuchaytirish va boshqaruv qarorlarini tezlashtirishga xizmat qilmoqda.

Axborot tizimlari iqtisodiyotni boshqarishning zamonaviy asosi bo‘lib, u korxona va tarmoqlar faoliyatining raqamli, ochiq va samarali shaklga o‘tishini ta’minlaydi. Axborot resurslaridan oqilona foydalanish boshqaruvning ilmiy asoslanishini kuchaytiradi, iqtisodiy xavflarni kamaytiradi va milliy raqobatbardoshlikni oshiradi. Shu sababli, har bir tashkilot o‘z axborot tizimini modernizatsiya qilish, uni raqamli muhitga moslashtirish va zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish orqali o‘zining iqtisodiy barqarorligini ta’minlashi zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Kommunikatsiya tushunchasi iqtisodiyotda qanday mazmun kasb etadi va uning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Iqtisodiy jarayonlarda kommunikatsiyaning samaradorligi qaysi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi?
3. Boshqaruv jarayonlarida kommunikatsiya tizimining zaifligi qanday muammolarga olib kelishi mumkin?
4. Iqtisodiyotni rivojlantirishda boshqaruv texnikasi deganda nimani tushunamiz va uning asosiy turlari qaysi?
5. Zamonaviy sharoitda raqamli kommunikatsiya vositalarining iqtisodiy qaror qabul qilishga ta’siri qanday namoyon bo‘lmoqda?

6. Iqtisodiyotda axborot tizimlarining o‘rni qanday va ular resurslardan samarali foydalanishni qanday ta’minlaydi?

7. Boshqaruv texnikasini joriy etishda inson omillari (ijtimoiy-psixologik munosabatlar) qaysi jihatlarda muhim hisoblanadi?

8. Iqtisodiyotni rivojlantirishda kommunikatsiya va axborot tizimlari integratsiyasi qanday natijalarga olib keladi?

9. Xorijiy tajribada iqtisodiy tizimlarni boshqarishda kommunikatsiya va axborot texnologiyalaridan qanday foydalanilmoqda?

10. O‘zbekiston sharoitida iqtisodiy islohotlarni samarali amalga oshirish uchun kommunikatsiya majmuini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari qanday bo‘lishi kerak?

VI BOB. IQTISODIYOTNING TARMOQ TUZILMASI VA TARKIBIY SILJISHLARI

6.1. Tarkibiy siyosat, uning mohiyati va ahamiyati.

6.2. Barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning o‘rni.

6.3. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog‘ining shakllanishi.

6.4. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar.

6.1. Tarkibiy siyosat, uning mohiyati va ahamiyati

Tarkibiy (yoki tuzilmaviy) siyosat — bu milliy iqtisodiyotning ichki tuzilmasini takomillashtirish, tarmoqlar, hududlar va ishlab chiqarish segmentlari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlashga yo‘naltirilgan davlat siyosatidir. “Tarkib” so‘zi lotincha structura atamasidan kelib chiqqan bo‘lib, u narsalar, jarayonlar va elementlarning o‘zaro bog‘liqligi hamda ularning joylashuv tartibini anglatadi.

Iqtisodiyotda tarkibiy siyosat — bu iqtisodiy tizimning tarmoq, texnologik va hududiy tuzilmasini optimallashtirish orqali iqtisodiy o‘sishni barqarorlashtirishni nazarda tutadi. Uning asosiy maqsadi — ishlab chiqarishning sifat jihatdan yangilanishini ta’minlash, resurslardan oqilona foydalanish, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushini ko‘paytirish hamda xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishdir.

Rus iqtisodchisi **S.D.Alekseevich** ta’kidlaganidek, iqtisodiyot tarkibi mamlakatning uzoq muddatli o‘sish istiqbollari uchun tayanch bo‘lib xizmat qiladi. U milliy iqtisodiyotdagi miqdoriy va sifat o‘zgarishlarni ifodalaydi hamda iqtisodiy xavfsizlikning muhim ko‘rsatkichidir. Shu bois, tarkibiy o‘zgarishlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish davlat iqtisodiy siyosatining strategik vazifasiga aylanadi.

A.A. Kushnarev esa iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarni samaradorlikni oshiruvchi yoki pasaytiruvchi omillar tizimi sifatida talqin etadi. Uning fikricha, tarmoqlar, sektorlar, hududlar va texnologik sohalar o‘rtasidagi nisbatlarning to‘g‘ri shakllantirilishi iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi.

Ch.K. Karenovich nazariyasiga koʻra, tub tarkibiy oʻzgarishlar amalga oshirilayotgan davrlarda milliy iqtisodiyot yuqori oʻsish sur'atlariga erishadi, ammo tarmoqlar oʻrtasida muvozanat vaqtincha buzilishi mumkin. Bu oʻzgarishlar yangi tarmoqlarning paydo boʻlishiga, eski ishlab chiqarishlar esa tabiiy ravishda qisqarishiga olib keladi. Tarkibiy siyosat iqtisodiyotning faqat miqdoriy oʻsishiga emas, balki uning sifat jihatdan yangilanishi va takomillashuviga ham qaratilgan murakkab jarayonni anglatadi. Bunday siyosat nafaqat ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, balki butun iqtisodiy tizimning samaradorligini oshirishni, raqobatbardoshligini mustahkamlashni va innovatsion rivojlanish yoʻliga oʻtishni koʻzda tutadi.

Avvalo, tarkibiy siyosatning mazmuni ishlab chiqarish jarayonlarini **texnologik yangilash**, ya'ni zamonaviy texnika va texnologiyalarni keng joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan chambarchas bogʻliq. Shu bilan birga, iqtisodiyotning asosiy omillaridan biri — **eskirgan ishlab chiqarish vositalarini modernizatsiya qilish** jarayonidir. Bu yoʻl bilan ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi, mahsulot sifati yaxshilanadi va xalqaro standartlarga mos yangi texnologik sikl shakllanadi.

Tarkibiy siyosatning yana bir muhim yoʻnalishi — **korxonalarni samarali qayta tashkil etish** hisoblanadi. Bu esa ishlab chiqarishning keraksiz, zarar keltiruvchi yoki past samarali boʻgʻinlarini qisqartirish, ularni iqtisodiy jihatdan maqbul boʻlgan yangi tuzilmalar bilan almashtirishni nazarda tutadi. Natijada ishlab chiqarishning ichki tuzilmasi soddalashadi, resurslardan foydalanish darajasi oshadi va korxonalarning boshqaruv tizimi zamonaviy talablarga moslashadi.

Bularning barchasi bilan bir qatorda, tarkibiy siyosatning eng muhim vazifalaridan biri **innovatsion mahsulot turlarini joriy etish orqali iqtisodiy tizimni dinamik rivojlantirish**dir. Bu yoʻnalish fan va texnika yutuqlariga asoslangan yangi ishlab chiqarish turlarini tashkil etish, yuqori qoʻshimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport salohiyatini kengaytirish imkonini beradi.

Shunday qilib, tarkibiy siyosatning mazmuni iqtisodiy tizimni yangilash va uni zamonaviy rivojlanish bosqichiga olib chiqishga xizmat

qiladi. U iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni oshirish, resurslardan oqilona foydalanish, yangi texnologiyalarni joriy etish va fan-texnika taraqqiyotini rag‘batlantirish orqali milliy iqtisodiy o‘sishning barqaror poydevorini yaratadi.

Natijada tarmoqlararo, hududiy, institutsional va texnologik siljishlar yuz beradi, bu esa iqtisodiyotning umumiy barqarorligini mustahkamlaydi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish milliy siyosatning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Davlat tomonidan ishlab chiqarishning zamonaviy tarmoqlarini rivojlantirish, texnologik yangilanishni jadallashtirish, tarmoqlararo mutanosiblikni ta’minlash va fan-texnika taraqqiyotiga asoslangan iqtisodiy modelni shakllantirishga katta e’tibor qaratildi. Ayniqsa, 2017–2021 yillarga mo‘ljallangan **“Harakatlar strategiyasi”** doirasida tarkibiy islohotlar chuqurlashtirilib, iqtisodiyotning modernizatsiyasi, innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va sanoat tarmoqlarining diversifikatsiyasiga yo‘naltirilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Mazkur islohotlarning mantiqiy davomi sifatida **O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-sonli Farmoni — “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”** qabul qilindi. Farmon 2022-yil 29-yanvardan kuchga kirib, mamlakatni yangi bosqichda barqaror iqtisodiy o‘sish, tarkibiy o‘zgarishlar va ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish sari yo‘naltiruvchi ustuvor dasturiy hujjat sifatida ahamiyat kasb etdi.

Taraqqiyot strategiyasi doirasida tarkibiy siyosatning asosiy yo‘nalishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- **Iqtisodiyotning texnologik bazasini yangilash** — ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish, ilg‘or texnika va texnologiyalarni joriy etish orqali samaradorlikni oshirish;
- **Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va diversifikatsiya qilish** — tarmoqlarni yangilash, eksportga yo‘naltirilgan va import o‘rnini bosuvchi mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish;

- **Sanoat tarmoqlari o‘rtasida resurs taqsimotini optimallashtirish** — energetika, transport, logistika va xomashyo tarmoqlarida o‘zaro muvozanatni ta’minlash;
- **Ilmiy-tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etish** — innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqarish bilan integratsiyalash, ilm-fan va texnologiyalarni iqtisodiyotning har bir tarmog‘iga tatbiq etish;
- **Aholi farovonligini oshirish bilan bevosita bog‘liq iqtisodiy sohalarni ustuvor rivojlantirish** — ijtimoiy yo‘naltirilgan tarmoqlar, xususan, sog‘liqni saqlash, ta’lim, ekologiya va raqamli xizmatlar infratuzilmasini kengaytirish.

Shu tariqa, **PF–60-sonli Farmon** mamlakatda yangi bosqichdagi tarkibiy siyosatning asosiy konseptual yo‘nalishlarini belgilab berdi. U iqtisodiyotni chuqur diversifikatsiya qilish, innovatsion rivojlanishni jadallashtirish va inson kapitaliga tayanadigan barqaror o‘sish modelini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, O‘zbekistonni “raqobatbardosh, innovatsion va ijtimoiy adolatli iqtisodiyot” sari olib boruvchi strategik yo‘l xaritasi sifatida xizmat

O‘zbekistonning iqtisodiy strategiyasida tarkibiy siyosat quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda amalga oshirilmoqda:

1. **Sanoatni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash** – yuqori texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.
2. **Diversifikatsiya** – iqtisodiy faoliyatni tarmoqlararo kengaytirish, eksportga yo‘naltirilgan va import o‘rnini bosuvchi mahsulot ishlab chiqarish.
3. **Fan va texnika taraqqiyotini rag‘batlantirish** – ilmiy-innovatsion markazlarni rivojlantirish, nanotexnologiyalar va biotexnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etish.
4. **Hududiy muvozanatni ta’minlash** – mintaqaviy iqtisodiyotda sanoat, xizmat va qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining proporsional o‘sishini ta’minlash.
5. **Ijtimoiy yo‘naltirilgan rivojlanish** – yangi ish o‘rinlarini yaratish, aholi daromadlarini oshirish, barqaror yashash sharoitlarini shakllantirish.

Tarkibiy o‘zgarishlarning ahamiyati va oqibatlari

Tarkibiy o‘zgarishlar natijasida iqtisodiyot yanada moslashuvchan, innovatsion va raqobatbardosh bo‘ladi. Shu bilan birga, bunday o‘zgarishlar ayrim tarmoqlarda qisqa muddatli nomutanosibliklarni keltirib chiqaradi, biroq uzoq muddatda milliy iqtisodiy o‘sishni barqarorlashtiradi.

Masalan, yoqilg‘i-energetika, elektronika, kimyo va mashinasozlik tarmoqlarida texnologik yangilanish jarayoni iqtisodiy o‘sish sur’atlarini umumiy sanoat o‘sishidan yuqoriroq darajaga ko‘taradi. Shu bois, ushbu tarmoqlarda tarkibiy islohotlarni jadallashtirish mamlakatning global iqtisodiy tizimdagi o‘rnini mustahkamlaydi.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar nafaqat ishlab chiqarishning hajmini, balki uning sifatini ham belgilaydi. Zamonaviy sharoitda iqtisodiy o‘sish darajasi ishlab chiqarishning miqdoriy ko‘rsatkichlari bilan emas, balki tarkibiy o‘zgarishlar samaradorligi bilan belgilanadi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy rivojlanishning har bir bosqichi ma’lum strukturaviy siljishlar bilan kechadi:

- dastlabki bosqichda qishloq xo‘jaligi ustunlik qiladi;
- sanoatlashuv bosqichida og‘ir va qayta ishlovchi sanoat yetakchilikni egallaydi;
- postindustrial bosqichda esa xizmatlar sohasi iqtisodiyotning asosiy drayveriga aylanadi.

O‘zbekiston ham ayni damda iqtisodiyotning ushbu uchinchi bosqichiga o‘tish jarayonini boshdan kechirmoqda — bunda xizmatlar sektorining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 50 foizdan oshgan, bu esa iqtisodiy tarkibiy transformatsiyaning samarali yo‘lga qo‘yilganidan dalolat beradi.

Tarkibiy siyosat milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va barqaror rivojlantirishning strategik vositasidir. U ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, fan-texnika yutuqlarini iqtisodiyotga tatbiq etadi va mamlakatning raqobatbardoshligini mustahkamlaydi. Shu bois, O‘zbekiston sharoitida tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish, tarmoqlararo mutanosiblikni ta’minlash, yangi texnologiyalarni keng

joriy etish hamda innovatsion iqtisodiy modelga o‘tish — milliy taraqqiyotning eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

6.2. Barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning o‘rni

Barqaror iqtisodiy o‘sish har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida hal qiluvchi omil bo‘lib, u nafaqat ishlab chiqarish hajmining o‘sishi, balki iqtisodiyot tuzilmasining sifat jihatdan yangilanishi, tarmoqlararo muvozanatning ta’minlanishi va resurslardan oqilona foydalanish orqali ro‘yobga chiqadi. Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlari, odatda, mamlakat iqtisodiyotida chuqur tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirilayotgan davrlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida iqtisodiy islohotlarning markazida aynan tarkibiy o‘zgarishlarni chuqurlashtirish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish turdi. 2017–2021 yillarda “Harakatlar strategiyasi”, 2022–2026 yillarda esa “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” doirasida tarkibiy o‘zgarishlarni jadallashtirish, ishlab chiqarishning texnologik bazasini yangilash, eksport salohiyatini oshirish hamda xizmatlar sektorini rivojlantirish davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Iqtisodiyot tarkibidagi siljishlarning asosiy yo‘nalishlari va statistik natijalari

O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2016–2023 yillar mobaynida yalpi ichki mahsulot (YaIM) tarkibida sezilarli tarkibiy o‘zgarishlar yuz berdi. 2016 yilda YaIM tarkibida qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligining ulushi 18,1 foizni, sanoatning ulushi 32,9 foizni, xizmatlar sektorining ulushi esa 49,0 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2017 yilga kelib bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 19,2 foiz, 33,5 foiz va 47,3 foizni tashkil etdi.

Bu davrda qishloq xo‘jaligida o‘sish sur’ati 2,0 foiz, sanoatda esa 4,6 foiz bo‘lib, xizmatlar sohasining o‘sish sur’ati 6,9 foiz darajasida qayd etilgan. 2017 yilda xizmatlar sohasi YaIM o‘sishining 3,2 foiz punktini ta’minlagan bo‘lsa, sanoat 1,1 foiz, qishloq xo‘jaligi esa 0,4 foiz

punkt hissa qo‘shgan. Bu tarmoqlararo nisbatlar milliy iqtisodiyotda xizmatlar sohasining yetakchi o‘rnini mustahkamlaganini ko‘rsatadi.

2020–2023 yillar kesimida O‘zbekiston iqtisodiyotining tarmoqlararo tuzilmasi quyidagicha shakllandi:

- xizmatlar sohasi — 52–54 foiz atrofida;
- sanoat — 33–34 foiz;
- qishloq xo‘jaligi — 17–18 foiz[23].

Bu o‘zgarishlar mamlakat iqtisodiyotining postindustrial bosqichga o‘tish tendensiyasini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, 2023 yilda O‘zbekiston YaIM o‘sish sur’ati 5,6 foizni, sanoat ishlab chiqarish o‘sishi 5,9 foizni, xizmatlar sohasida 6,7 foizni, qishloq xo‘jaligida esa 4,1 foizni tashkil etgan[24].

Tarkibiy o‘zgarishlar iqtisodiyot samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Ular, avvalo, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish va mahsulotlar raqobatbardoshligini ta’minlash orqali o‘z ifodasini topadi.

Masalan, 2017–2023 yillar davomida sanoat ishlab chiqarishining hajmi 1,4 baravar oshgan, qayta ishlash sanoatining ulushi 66,0 foizdan 71,5 foizgacha ko‘tarilgan. Shu davrda energetika tarmog‘ida ishlab chiqarish hajmi 1,2 baravar, kimyo va farmatsevtika sanoatida esa 1,5 baravar oshgan.[25] Bu jarayonlar iqtisodiy o‘sishning intensiv modeliga o‘tishning amaliy ifodasidir.

Tarkibiy islohotlarning natijasi o‘laroq, 2022 yilda O‘zbekiston iqtisodiyotining eksport hajmi 19,3 milliard AQSH dollarini tashkil etib, 2017 yilga nisbatan qariyb 2,2 baravar oshgan. Shu bilan birga, import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishning kengayishi hisobiga ichki bozor barqarorlashgan va inflyatsiya darajasi 2021 yildagi 10,3 foizdan 2023 yilda 8,8 foizga pasaygan[26].

Xalqaro tajribada ham iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar o‘sishning muhim manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, Janubiy

[23] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr
[24] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr
[25] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr
[26] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr

Koreyada tarkibiy qayta qurish davrida YAIM o‘sishi 8,0 foiz, Xitoyda 10,8 foiz, AQShda 4,3 foiz, Buyuk Britaniyada 3,5 foiz, Germaniyada esa 2,4 foiz darajasida kuzatilgan. Bu mamlakatlarda sanoatni modernizatsiya qilish, innovatsion ishlab chiqarishni kengaytirish va xizmatlar sohasini rivojlantirish natijasida iqtisodiyot yuqori darajadagi barqarorlikka erishgan.

Shu jihatdan, O‘zbekiston ham tarkibiy o‘zgarishlarning sifat jihatdan chuqurlashuvi orqali barqaror iqtisodiy o‘sish modeliga o‘tmoqda. Xususan, 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” da belgilanganidek, iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi, energiya samaradorligini oshirish, eksportni diversifikatsiya qilish va xizmatlar sohasini rivojlantirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022-yil 28-yanvarda qabul qilingan PF–60-sonli Farmon — “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” mamlakatning barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlashda yangi bosqichni boshlab berdi. Mazkur hujjatga muvofiq, milliy iqtisodiyotning zamonaviy modelini shakllantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va xalq farovonligini yuksaltirishga qaratilgan ustuvor yo‘nalishlar belgilab berilgan. Eng avvalo, iqtisodiyot tarmoqlari o‘rtasidagi mutanosiblik va muvofiqlikni ta’minlash hamda tarmoqlararo integratsiyani mustahkamlash strategiyaning markaziy maqsadlaridan biridir. Bu yondashuv resurslarning oqilona taqsimlanishini, ishlab chiqarish zanjirlarining uzluksizligini hamda tarmoqlar o‘rtasidagi qo‘shilgan qiymat oqimini kuchaytirishni ko‘zda tutadi.

Shuningdek, energiya tejamkor va ekologik toza texnologiyalarni keng joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va “yashil iqtisodiyot” tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish orqali resurslardan samarali foydalanish ko‘zda tutilgan. Strategiyaning yana bir muhim yo‘nalishi — yuqori qo‘shimcha qiymatli ishlab chiqarish zanjirlarini rivojlantirish, ya’ni mahalliy xom ashyoni chuqur qayta ishlash va eksportga yo‘naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirishdan iborat.

Sanoatni diversifikatsiya qilish va innovatsion mahsulotlar ulushini oshirish orqali iqtisodiyotni texnologik yangilash jarayoni jadallashtirilmoqda. Ayniqsa, zamonaviy fan-texnika yutuqlariga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish, startaplarni qo‘llab-quvvatlash va raqamli innovatsiyalarni joriy etish orqali milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi oshirilmoqda.

Bundan tashqari, xizmatlar sohasi, xususan, raqamli va moliyaviy xizmatlar ulushining ortishi iqtisodiyotning uchinchi sektorini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu yo‘nalish aholining bandligini ta’minlash, iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilish hamda aholining ijtimoiy farovonligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, eksport geografiyasini kengaytirish, tashqi savdo balansini yaxshilash, yangi bozorlarni egallash hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish orqali O‘zbekistonning jahon xo‘jaligidagi o‘rni mustahkamlanmoqda. Natijada, PF–60-sonli Farmon asosida olib borilayotgan siyosat barqaror iqtisodiy o‘sishning institutsional poydevorini mustahkamlab, milliy iqtisodiyotning raqobatbardosh, innovatsion va eksportga yo‘naltirilgan modelini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy o‘zgarishlar barqaror iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveriga aylanmoqda. Bu o‘zgarishlar nafaqat milliy ishlab chiqarish samaradorligini oshirmoqda, balki eksport salohiyatini mustahkamlamoqda, iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlamoqda hamda xalqaro bozorda raqobatbardoshlikni kuchaytirmoqda.

Natijada, 2030-yilgacha O‘zbekiston barqaror, diversifikatsiyalashgan va innovatsion iqtisodiyot modeliga o‘tish orqali Markaziy Osiyoda yetakchi iqtisodiy markazlardan biriga aylanish istiqboliga ega.

6.3. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog‘ining shakllanishi

Ijtimoiy mehnat taqsimoti — bu jamiyat ishlab chiqarish tizimining tarixiy rivojlanish jarayonida shakllanib, mehnat faoliyatining sohalar, tarmoqlar va kasblar bo‘yicha ajralib borishini ifodalovchi murakkab

iqtisodiy jarayondir. U ishlab chiqarish hajmining o‘sishi, fan-texnika taraqqiyoti, mehnat unumdorligining oshishi va resurslardan oqilona foydalanish natijasida yuzaga keladi. Mehnat taqsimoti iqtisodiy tizimning samaradorligini ta’minlaydi, ishlab chiqarish jarayonini ixtisoslashuv asosida tashkil etishga imkon yaratadi.

Nazariy jihatdan, ijtimoiy mehnat taqsimoti uch asosiy shaklda namoyon bo‘ladi:

1. **Umumiy mehnat taqsimoti** — iqtisodiyotning yirik tarmoqlarini, ya’ni sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, aloqa, qurilish va xizmat ko‘rsatish sohalarini shakllantirish jarayonidir.

2. **Xususiy mehnat taqsimoti** — har bir tarmoq ichida mustaqil sohalarning ajralib chiqishidir, masalan, sanoatda metallurgiya, kimyo, oziq-ovqat yoki mashinasozlik tarmoqlarining shakllanishi.

3. **Birlamchi mehnat taqsimoti** — korxona ichida sexlar, uchastkalar va alohida ish joylari bo‘yicha mehnatni tashkil etish jarayonidir. Bu shakl ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, mehnat unumdorligini oshirish hamda boshqaruvni soddalashtirish imkonini beradi.

Mehnat taqsimotining chuqurlashuvi sanoat tarmoqlarining mustaqil sohalar sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. Bu esa iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va milliy daromadni oshirish imkonini beradi.

Sanoat tarmog‘i — bu ishlab chiqarish uyushmalari, zavodlar, fabrikalar va kombinatlar majmuasi bo‘lib, ular o‘zaro texnologik, tashkiliy va iqtisodiy aloqalar orqali yagona ishlab chiqarish tizimini tashkil etadi. Ushbu tarmoq milliy iqtisodiyotning tayanch poydevori bo‘lib, mamlakatning ishlab chiqarish salohiyati, eksport imkoniyatlari va texnologik mustaqilligini belgilab beradi.

Sanoat tarmog‘ining shakllanishi — bu korxonalar o‘rtasida iqtisodiy, texnologik va tashkiliy uyg‘unlikning vujudga kelish jarayoni bo‘lib, u milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish tizimining ichki mutanosibligini ta’minlaydi. Har bir tarmoqning samarali faoliyat yuritishi unga kiruvchi korxonalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar, ishlab

chiqarish texnologiyalari, resurslardan foydalanish darajasi va boshqaruv mexanizmlarining birligi bilan belgilanadi.

Sanoat tarmog‘ining shakllanishi uchun korxonalar bir qator umumiy belgilarga ega bo‘lishi zarur. Bular quyidagilar:

1. **Mahsulotlarning iqtisodiy mazmuni va funksional o‘xshashligi.**

Bu belgi tarmoq korxonalarini yagona iqtisodiy yo‘nalishda birlashtiradi. Masalan, metallurgiya sanoatida faoliyat yurituvchi korxonalar turli mahsulot turlarini ishlab chiqarsalar ham, ularning asosiy vazifasi metallni qayta ishlash va undan tayyor mahsulot olish bilan bog‘liq. Shu bois, ular yagona ishlab chiqarish zanjirining tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

2. **Xom ashyo va materiallarning o‘xshashligi yoki bir xilligi.** Tarmoq korxonalari o‘z faoliyatida bir xil tabiiy resurslardan (masalan, neft, gaz, paxta, rudalar) foydalanadi. Bu esa texnologik uyg‘unlikni ta’minlab, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishga xizmat qiladi. Natijada, xom ashyo yetkazib berish, qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarish bosqichlari o‘rtasida uzluksiz bog‘liqlik shakllanadi.

3. **Texnologik jarayonlarning umumiyligi.** Sanoat tarmoqlarida avtomatlashtirilgan, raqamlashtirilgan va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish usullari qo‘llaniladi. Bu esa ishlab chiqarishning standartlashuvi, mehnat unumdorligining ortishi va tannarxning pasayishiga olib keladi. Hozirgi sharoitda bunday jarayonlar “raqamli sanoat” konsepsiyasi asosida amalga oshirilmoqda.

4. **Kadrlar salohiyatining mosligi.** Har bir tarmoq o‘ziga xos texnik bilim va amaliy ko‘nikmalarni talab etadi. Shu bilan birga, tarmoq ichidagi korxonalar o‘rtasida mutaxassislarning kasbiy darajasi, malakasi va tajribasi o‘xshash bo‘lgani sababli kadrlar almashinuvi, o‘qitish va qayta tayyorlash jarayonlarini tashkil etish osonlashadi. Bu esa tarmoqning barqaror mehnat bozori infratuzilmasini shakllantiradi.

5. **Ijtimoiy mehnatni tashkil etish darajasining yaqinligi.** Mehnatni tashkil etish, boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish rejimi va ishlab chiqarish madaniyati o‘xshash bo‘lgan korxonalar o‘zaro

integratsiyalashuvga moyil bo‘ladi. Bu holat tarmoq ichida yagona boshqaruv mexanizmini yaratish, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish va ishlab chiqarish jarayonlarining sinxronligini ta’minlaydi.

Mazkur omillar tarmoqlararo integratsiyani kuchaytiradi, ishlab chiqarish zanjirlarini birlashtiradi va mahsulot tannarxini pasaytirish bilan birga **qo‘shimcha qiymat yaratish jarayonini rag‘batlantiradi**. Shu asosda milliy iqtisodiyotda **vertikal va gorizontal integratsiya mexanizmlari** shakllanib, sanoatning raqobatbardoshligi va eksport salohiyati ortadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda ushbu tamoyillar asosida tarmoqlarni modernizatsiya qilish, **“sanoat klasterlari”**, **texnoparklar**, hamda **erkin iqtisodiy zonalar**ni shakllantirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar olib borilmoqda. Bu esa sanoatning texnologik darajasini oshirib, innovatsion ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga xizmat qilmoqda.

Sanoat tarmoqlari mehnat vositalarining mehnat buyumlariga ta’siri, ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlari va iqtisodiy natijalariga qarab turli guruhlarga ajratiladi. Eng keng tarqalgan tasnif — **qazib oluvchi** va **qayta ishlovchi** tarmoqlarga bo‘lishdir. Bu yondashuv ishlab chiqarishning texnologik zanjiri va iqtisodiy samaradorligini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1. **Qazib oluvchi tarmoqlar.** Qazib oluvchi tarmoqlar iqtisodiyotning birlamchi bosqichini tashkil etadi va tabiiy resurslarni (ko‘mir, neft, gaz, metall rudalari, uran, marmar, fosforit, tuz va boshqa foydali qazilmalar) qazib olishga ixtisoslashgan. Ushbu tarmoqlar milliy iqtisodiyotning **xomashyo bazasini** shakllantiradi, ya’ni boshqa tarmoqlar faoliyati uchun zarur bo‘lgan asosiy resurslarni ta’minlaydi.

2. Qazib oluvchi sanoat tarmoqlarining rivojlanishi mamlakatning **energetik xavfsizligi**, **sanoat mustaqilligi** va **valyuta tushumlari**ni ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Masalan, O‘zbekistonda neft-gaz sanoati, uran qazib olish va oltin konlari respublika eksport salohiyatining muhim qismini tashkil etadi. Shu bilan birga, qazib oluvchi tarmoqlarning faoliyati **tabiiy resurslardan**

oqilona foydalanish, **atmosfera va suv havzalarini muhofaza qilish** kabi ekologik omillar bilan uzviy bog‘liqdir.

Zamonaviy iqtisodiyotda qazib oluvchi sanoat tarmoqlari “yashil texnologiyalar”ni joriy etish, chiqindisiz qazib olish usullarini qo‘llash, hamda **energiya tejovchi texnologiyalar**ni kengaytirish orqali barqaror rivojlanish yo‘liga o‘tmoqda.

3. **Qayta ishlovchi tarmoqlar.** Qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari qazib olingan yoki ishlab chiqarilgan xom ashyoni qayta ishlab, **yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlar** yaratadi. Bu guruhga metallurgiya, kimyo, farmatsevtika, oziq-ovqat, to‘qimachilik, qurilish materiallari, elektrotexnika va mashinasozlik tarmoqlari kiradi.

Ushbu tarmoqlarning iqtisodiyotdagi o‘rni beqiyosdir, chunki ular **milliy ishlab chiqarish zanjirining markaziy bo‘g‘in**ini tashkil etadi, **ishlab chiqarish samaradorligini** oshiradi va **aholi bandligini** kengaytiradi. Masalan, 2023-yilda O‘zbekiston sanoat ishlab chiqarishining 70 foizdan ortig‘i qayta ishlovchi tarmoqlar hissasiga to‘g‘ri kelgan, ularning o‘sish sur’ati esa 6,1 foizni tashkil etgan.

Qayta ishlovchi sanoatning rivojlanishi nafaqat ichki ehtiyojlarni qondiradi, balki **eksport salohiyatini kengaytirish**, **import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish** va **raqobatbardosh milliy brendlar**ni yaratish imkonini beradi. Shuningdek, yuqori texnologiyalarni qo‘llash natijasida bu tarmoqlarda mehnat unumdorligi keskin oshmoqda. Masalan, elektrotexnika, farmatsevtika va kimyo tarmoqlarida 2022–2023 yillarda ishlab chiqarish samaradorligi o‘rtacha 1,5–1,7 baravar ko‘paygan.

Shunday qilib, qazib oluvchi tarmoqlar iqtisodiyotning **resurs ta’minoti bazasini**, qayta ishlovchi tarmoqlar esa **qo‘shimcha qiymat yaratish tizimini** shakllantiradi. Ularning o‘zaro uyg‘un rivojlanishi milliy iqtisodiyotda **barqaror sanoat zanjirini**, **ichki bozor mustahkamligini** va **eksport raqobatbardoshligini** ta’minlaydi.

Bugungi kunda O‘zbekiston sanoat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri — **resurslardan samarali foydalanish**, **qayta ishlovchi tarmoqlar ulushini oshirish**, hamda **innovatsion ishlab chiqarish**ni kengaytirishdan iboratdir. Bu yo‘nalish mamlakatni

xomashyo eksportchisidan yuqori texnologiyali mahsulot ishlab chiqaruvchi davlatga aylantirish sari muhim qadam hisoblanadi.

Sanoat tarmoqlarining tarkibiy o‘zgarishlari mamlakat iqtisodiyotining modernizatsiya jarayonida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston Respublikasi statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, so‘nggi yillarda sanoat ishlab chiqarishida qayta ishlovchi tarmoqlarning ulushi barqaror ortib bormoqda, bu esa milliy iqtisodiyotda yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlar ulushining kengayishini anglatadi.

6.3.1-jadval[27]

O‘zbekiston sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlar bo‘yicha ulushi 2020–2023 yillar, %

Tarmoqlar nomi	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
Qazib oluvchi sanoat	24,3	22,7	21,5	20,8
Qayta ishlovchi sanoat	63,1	65,9	68,4	70,2
Elektr, gaz va suv ta’minoti	7,8	7,2	6,9	6,5
Qurilish materiallari ishlab chiqarish	4,8	4,2	3,2	2,5

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2020–2023 yillar davomida qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarining ulushi 63,1 foizdan 70,2 foizga oshgan bo‘lsa, qazib oluvchi tarmoqlarning hissasi 24,3 foizdan 20,8 foizgacha kamaygan. Bu tendensiya ishlab chiqarishning yuqori texnologik bosqichga o‘tganini, xomashyo eksportidan tayyor mahsulot eksportiga o‘tish jarayoni boshlanganini ko‘rsatadi.

Bu jarayon O‘zbekistonning “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” (PF-60, 2022-yil 28-yanvar)da belgilangan maqsadlar bilan to‘liq hamohangdir. Strategiyada sanoatni diversifikatsiya qilish, mahalliylashtirish darajasini oshirish, energiya tejamkor texnologiyalarni keng joriy etish, va eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni rag‘batlantirish asosiy yo‘nalish sifatida belgilangan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki:

[27] O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi (stat.uz), sanoat ishlab chiqarish bo‘yicha yillik hisobotlar, 2020–2023.

• Qayta ishlovchi sanoatning o‘sishi iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarning chuqurlashayotganini, ya’ni xomashyo bosqichidan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o‘tish jarayonini anglatadi.

• Sanoat ishlab chiqarish hajmining o‘sishi bilan bir qatorda, energiya resurslari sarfining kamayishi (2023-yilda 1,7 % ga) iqtisodiy samaradorlikni oshirgan.

• Elektrotexnika, farmatsevtika, avtomobilsozlik va kimyo sanoati tarmoqlari o‘sishning yangi drayverlari sifatida shakllanmoqda. Masalan, 2023-yilda elektrotexnika mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 18 % ga, farmatsevtika tarmog‘i esa 12,4 % ga oshgan.

• Sanoat eksporti tarkibida qayta ishlovchi mahsulotlar ulushi 2020-yildagi 48 % dan 2023-yilda 63 % gacha oshdi. Bu milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini kuchaytirish bilan birga, tashqi savdo balansini ham yaxshiladi.

Demak, O‘zbekiston sanoatining tarmoq tuzilmasi bosqichma-bosqich takomillashib bormoqda. Qazib oluvchi tarmoqlarning nisbiy qisqarishi va qayta ishlovchi tarmoqlarning o‘sishi — bu mamlakat iqtisodiyotining industrial bosqichdan postindustrial bosqichga o‘tish tendensiyasini ifodalaydi.

Tarkibiy jihatdan qayta qurilgan sanoat:

• yuqori texnologik ishlab chiqarishni rivojlantiradi;

• mehnat unumdorligini oshiradi;

• eksportni kengaytiradi;

• ekologik barqaror rivojlanishni ta’minlaydi.

Shunday qilib, ijtimoiy mehnat taqsimoti va tarmoq tuzilmasining takomillashuvi O‘zbekistonning raqobatbardosh, innovatsion va barqaror sanoat iqtisodiyotiga o‘tishini kafolatlovchi asosiy omillardan biridir.

Tarmoq tuzilmasi — bu sanoatning ichki nisbatlari, tarmoqlar o‘rtasidagi bog‘liqlik va ulushlarning mutanosibligini ifodalovchi tizimdir. U ishlab chiqarishning texnologik darajasi, innovatsion salohiyati va iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini aks ettiradi.

Tarmoq tuzilmasini o‘rganish orqali aniqlanadi:

1. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va kooperatsiya darajasi;
2. Mamlakatning iqtisodiy mustaqilligi;
3. Ilmiy-texnika salohiyatining rivojlanish darajasi;
4. Hududiy iqtisodiy muvozanat;
5. Aholi bandligi va turmush darajasi.

Masalan, 2023-yilda O‘zbekiston sanoatida qayta ishlovchi tarmoqlarning ulushi 70 foizdan oshdi, bu esa yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlarga o‘tish jarayonining jadallashganini ko‘rsatadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, metallurgiya tarmog‘i 17,5%, kimyo va farmatsevtika 9,8%, to‘qimachilik va tayyor kiyim-kechak 12,6 %, elektrotexnika va mashinasozlik esa 10,2% ulushni tashkil etdi.

Bundan tashqari, 2022–2023 yillarda sanoat ishlab chiqarish hajmi o‘rtacha 5,2–6,0% ga oshgan, “yashil sanoat” yo‘nalishida energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish esa ishlab chiqarish samaradorligini 1,5 baravar oshirishga imkon bergan. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmoqlarining shakllanishi — iqtisodiyotning barqaror o‘sishi, fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion yangilanishining tayanchi hisoblanadi. Sanoatning to‘g‘ri tuzilmasi nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, balki mamlakatning eksport salohiyatini kengaytiradi, yangi ish o‘rinlarini yaratadi va xalqaro raqobatbardoshligini mustahkamlaydi.

Shu bois, “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” (PF-60, 2022-yil 28-yanvar) doirasida belgilanganidek, sanoat tarmoqlarini diversifikatsiya qilish, yuqori texnologiyalarni keng joriy etish va ekologik barqaror ishlab chiqarishni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq : Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar haqida, sanoatning tarmoq tuzilmasini (ishlab chiqarish tarmoqlarining bo‘linishi va o‘zaro bog‘lanishi) va uni shakllantiruvchi omillarni (iqtisodiy, tabiiy, siyosiy va texnologik faktorlar) chuqur o‘rganib, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda kengaytirishlari davomida talabalar adabiyotlardan foydalanib, o‘z xulosalarini faktlar bilan asoslab bering.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tarkibiy siyosat milliy iqtisodiyot barqarorligi uchun nega ustuvor yo‘nalish hisoblanadi?
2. Barqaror iqtisodiy o‘sishda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning asosiy mexanizmlari va vositalarini sanang.
3. Iqtisodiyotda tarkibiy siljishlar va texnologik yangilanish o‘rtasida qanday bog‘liqlik mavjud?
4. Ijtimoiy mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni qanday kechadi?
5. Mehnat taqsimoti asosida sanoat tarmoqlarining ixtisoslashuvi va kooperatsiyasi qanday amalga oshadi?
6. Sanoatning tarmoq tuzilmasi deganda nimani tushunamiz va uni belgilaydigan omillar qaysilar?
7. Xalqaro tajriba asosida tarkibiy siljishlarning ijobiy va salbiy ta’sirlarini izohlang.
8. O‘zbekiston iqtisodiyotida so‘nggi yillardagi tarkibiy o‘zgarishlar qanday natijalar berdi?
9. Yaqin istiqbolda iqtisodiyot tarmoq tuzilmasining diversifikatsiyasi qaysi yo‘nalishlar orqali amalga oshiriladi?
10. Mehnat taqsimoti asosida sanoat tarmoqlarining ixtisoslashuvi va kooperatsiya jarayonlari qanday tarzda amalga oshadi?
11. Sanoatning tarmoq tuzilmasi deganda nimani tushunamiz va uni belgilaydigan asosiy omillar qaysilar?
12. Xalqaro tajribadan kelib chiqib, sanoat tarmoqlaridagi tarkibiy siljishlarning ijobiy va salbiy ta’sirlarini misollar bilan izohlang.
13. O‘zbekiston iqtisodiyotida oxirgi yillarda qaysi tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirildi va ularning samarasi qanday namoyon bo‘ldi?
14. Yaqin istiqbolda mamlakat iqtisodiyotida tarmoq tuzilmasini diversifikatsiya qilish qaysi sohalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin?

VII BOB. TARMOQLARDA ZAMONAVIY BOSHQARUV TIZIMI

7.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida.

7.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari.

7.3. Sanoat korxonalari tuzilmasini belgilovchi omillar.

7.1. Boshqaruv ob'yektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

Har qanday iqtisodiy tizim yoki ishlab chiqarish jarayoni samarali boshqaruvsiz rivojlana olmaydi. Boshqaruv — bu jamiyatning ishlab chiqarish kuchlari, mehnat taqsimoti va iqtisodiy munosabatlari rivojlanishining ob'yektiv zaruriyati bo'lib, u ijtimoiy jarayonlarni tartibga soluvchi, yo'naltiruvchi va muvofiqlashtiruvchi faoliyatdir. Insoniyat taraqqiyoti davomida boshqaruv inson faoliyatining ajralmas qismiga aylangan va sivilizatsiyaning barcha bosqichlarida iqtisodiy muvaffaqiyatlarning asosi bo'lib kelgan.

Boshqaruvning tarixiy shakllanishi va ilmiy asoslanishi

"Boshqaruv" tushunchasi qadimiy jamiyatlarda ham mavjud bo'lib, u dastlab tabiiy mehnat jarayonlarini tashkil etish va resurslarni taqsimlash shaklida namoyon bo'lgan. Keyinchalik ishlab chiqarish hajmining kengayishi, texnika va texnologiyalarning murakkablashuvi, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi natijasida boshqaruv faoliyati maxsus ixtisoslashgan sohaga aylandi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida boshqaruv alohida fan sifatida shakllandi. F.U. Teylor boshqaruvni "ish jarayonini eng samarali tarzda tashkil etish va inson mehnatini ilmiy asosda boshqarish san'ati" sifatida izohlagan bo'lsa, Anri Fayol uni "resurslardan eng yuqori darajada foydalangan holda korxonani maqsad sari yetaklovchi faoliyat" deb ta'riflagan. Bu ta'riflar boshqaruvning markazida inson omili, resurslardan oqilona foydalanish va natijadorlik yotishini ko'rsatadi.

Bugungi kunda boshqaruv nafaqat ishlab chiqarish yoki iqtisodiyot bilan bog'liq, balki siyosiy, ijtimoiy, ekologik va raqamli sohalarda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki,

samarali boshqaruv modeli mavjud bo‘lmagan mamlakatlarda hatto boy tabiiy resurslar ham barqaror o‘sish uchun yetarli bo‘lmaydi.

Rivojlangan davlatlar tajribasida boshqaruv tizimining sifat darajasi bevosita yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘sish sur’atlariga ta’sir etuvchi muhim omil sifatida e’tirof etiladi. Masalan, Jahon banki va BMT ma’lumotlariga ko‘ra, boshqaruv samaradorligi indeksi 2023 yilda Germaniyada 1,8, Janubiy Koreyada 1,2, O‘zbekistonda esa 0,3 darajasida qayd etilgan. Bu ko‘rsatkich mamlakatlarda boshqaruv tizimining institutsional salohiyatini va iqtisodiy barqarorlikni ifodalaydi

O‘zbekiston sharoitida ham so‘nggi yillarda boshqaruv tizimining modernizatsiyasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” (PF–60, 2022-yil 28-yanvar) doirasida davlat boshqaruvini soddalashtirish, raqamli transformatsiyani jadallashtirish va samaradorlikni oshirishga qaratilgan islohotlar tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligining tashkil etilishi (2020-yil) milliy boshqaruv tizimida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu vazirlikning faoliyati iqtisodiy rejalashtirish, tarkibiy o‘zgarishlar va ijtimoiy himoya mexanizmlarini uyg‘unlashtirishga xizmat qilmoqda.

Zamonaviy menejment nazariyasida boshqaruv jarayoni ikki asosiy tarkibiy element — sub’ekt va ob’ekt o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik orqali namoyon bo‘ladi. Ular o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, iqtisodiy tizimning harakatlanuvchi mexanizmini tashkil etadi.

Sub’ekt — bu qaror qabul qiluvchi va ta’sir ko‘rsatuvchi tomon, ya’ni boshqaruvchi kuchni ifodalaydi. U individual rahbar, tashkilot, davlat organi yoki menejerlar jamoasi bo‘lishi mumkin.

Ob’ekt esa — sub’ektning boshqaruv ta’siri yo‘naltiriladigan tizim, masalan, ishlab chiqarish jarayoni, mehnat jamoasi, bo‘linma yoki umuman olganda iqtisodiy tizimdir.

Tizimli yondashuv nuqtai nazaridan boshqaruv sub’ekti va ob’ekti o‘rtasidagi munosabat kirish–chiqish–aloqa (input–output–feedback) modeli orqali tushuntiriladi. Bunda sub’ekt ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun resurslarni (mehnat, kapital, axborot, energiya) ob’ektga yo‘naltiradi, ob’ekt esa ushbu resurslardan foydalangan holda

natija (mahsulot, xizmat, foyda, sifat) hosil qiladi.

Natijalar tahlil qilinib, qayta aloqa (feedback) orqali sub'ektga yetkaziladi, natijada farqlar aniqlanadi va tuzatish choralari belgilanadi. Shu tarzda boshqaruvning uzluksiz kibernetik konturi (maqsad → ijro → monitoring → tahlil → tuzatish) shakllanadi. Bu jarayon har qanday zamonaviy korxona yoki tashkilot faoliyatining asosi hisoblanadi.

Boshqaruv sub'ektlari tarkibiga davlat idoralari, kuzatuv kengashlari, direktorlar kengashi, bosh muhandislar, funksional menejerlar, loyiha ofislari va ishlab chiqarish rahbarlari kiradi. Ularning har biri boshqaruv iyerarxiyasida ma'lum vakolatga ega bo'lib, qaror qabul qilish, strategiya belgilash va resurslarni taqsimlash jarayonida muhim o'rin tutadi.

Sub'ektning faoliyati bir necha asosiy yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

Maqsad qo'yish va strategiyani shakllantirish — tashkilot missiyasi, rivojlanish strategiyasi, asosiy ko'rsatkichlar (KPI), risk darajasi va resurs taqsimotini belgilash.

Qaror va vakolatlarni aniqlash — boshqaruv pog'onalarida kim, qachon va qanday qarorlar qabul qilishi lozimligini ko'rsatuvchi "Decision rights" tamoyili asosida amalga oshiriladi.

Tashkiliy dizaynni ishlab chiqish — boshqaruvning markazlashgan yoki de-markazlashgan shaklini tanlash, nazorat chegarasi (span of control), ierarxik va matrisa tuzilmani moslashtirish.

Resurslarni safarbar etish — byudjet, kadrlar, texnologik vositalar va IT infratuzilmasini maqsadga muvofiq taqsimlash.

Nazorat va hisobdorlikni ta'minlash — ichki audit, monitoring va baholash (M&E), PDCA (Plan–Do–Check–Act) sikli orqali jarayonlarning uzluksiz takomillashtirilishini kafolatlash.

Sub'ekt faoliyatining samaradorligi quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

- Samaradorlik (efficiency) — resurslardan foydalanish darajasi, ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxni kamaytirish bilan ifodalanadi.
- Natijadorlik (effectiveness) — belgilangan maqsadlarga erishish darajasi.
- Moslashuvchanlik (adaptability) — o'zgaruvchan bozor va

texnologik sharoitlarga tezkor javob qaytarish qobiliyati.

• Shaffoflik va qonuniylik — boshqaruv jarayonida etik me'yorlarga rioya etish, manfaatlar to'qnashuvini oldini olish.

Boshqaruv ob'ekti: tarkib, jarayon va o'lchovlar. Ob'ekt — bu boshqaruv ta'siri yo'naltiriladigan ishlab chiqarish tizimi yoki bo'linmadir. U quyidagi tarkibiy elementlarni o'z ichiga oladi:

Asosiy jarayonlar (core processes) — mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, logistika.

Yordamchi jarayonlar (support processes) — ta'minot, texnik xizmat, kadrlar siyosati, axborot texnologiyalari.

Boshqaruv jarayonlari (management processes) — rejalashtirish, nazorat, tahlil, qaror qabul qilish.

Samarali boshqaruv uchun ob'ekt faoliyati mezon va standartlar bilan tartibga solinadi. Masalan:

• ISO 9001 (Sifat menejmenti tizimi);
• ISO 14001 (Ekologik menejment);
• ISO 45001 (Mehnat xavfsizligi);
• ISO 50001 (Energiya samaradorligi);
• HACCP (Oziq-ovqat xavfsizligi).

Ob'ekt faoliyatini baholash uchun asosiy ko'rsatkichlar tizimi (Key Performance Indicators) qo'llaniladi. Ular orasida:

• ishlab chiqarish quvvati va hajmi;
• OEE (Overall Equipment Effectiveness) ko'rsatkichi;
• nosozliklar chastotasi (MTBF, MTTR);
• mehnat unumdorligi va tannarx;
• SLA (Service Level Agreement) va OTIF (On-Time-In-Full) kabi xizmat darajasi indikatorlari mavjud.

Zamonaviy korxonalarda ob'ektni boshqarish raqamli iz (digital footprint) asosida amalga oshiriladi. ERP, MES, SCADA tizimlari orqali real vaqt rejimida monitoring o'tkazilib, BI (Business Intelligence) panellari va IoT sensorlari yordamida ishlab chiqarish samaradorligi nazorat qilinadi.

Axborot oqimlari va boshqaruv konturi

Sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi aloqalar ikki yo'nalishda harakatlanadi:

1. Yuqoridan pastga (top-down) — strategik maqsadlar, siyosatlar, byudjet va ko‘rsatmalar yuboriladi.

2. Pastdan yuqoriga (bottom-up) — hisobotlar, ko‘rsatkichlar, muammolar, takliflar va audit natijalari uzatiladi.

Bu o‘zaro harakat boshqaruv konturi deb ataladi. U quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- Maqsad va me’yorni belgilash (target & threshold);
- Ko‘rsatkichlarni o‘lchash (KPI, KRI);
- Tahlil (farq tahlili, 5 Why, Ishikawa diagrammasi);
- Tuzatish (CAPA — Corrective and Preventive Actions);
- O‘rganish va standartni yangilash (lessons learned).

Sanoat misolida ko‘p pog‘onali boshqaruv tizimi

Sanoat korxonalarida boshqaruv tizimi odatda uch pog‘onali iyerarxiyaga ega:

Strategik daraja — vazirliklar, holdinglar, konsernlar (sub’ekt);

Taktik daraja — zavod direktorati, bosh muhandislik (sub’ekt-ob’ekt o‘tish nuqtasi);

Operatsion daraja — tsexlar, uchastkalar, ishlab chiqarish brigadalari (ob’ekt).

Qarorlar yuqoridan pastga oqadi (strategiya, byudjet, ishlab chiqarish topshiriqlari), natijalar va muammolar esa pastdan yuqoriga qaytadi (KPI, muvofiqlik, xavf signalari). Shu orqali boshqaruvning vertikal integratsiyasi shakllanadi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish yo‘lida muhim qadamlar qo‘yildi. 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan PF–60-sonli Farmonda davlat boshqaruvini soddalashtirish, raqamli xizmatlarni kengaytirish va sanoatni modernizatsiya qilish strategik ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

Bundan tashqari, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligining tashkil etilishi (2020-yil) boshqaruv sub’ekti sifatida makroiqtisodiy rejalashtirish, ijtimoiy siyosat va innovatsion boshqaruvni yagona tizimda integratsiya qildi. Shu bilan birga, korporativ sektor darajasida ERP, BI, IoT tizimlari joriy etilishi sanoat korxonalarida real vaqtli boshqaruvni ta’minlamoqda.

Shunday qilib, boshqaruvning sub'ekti va ob'ekti o‘rtasidagi munosabat boshqaruv jarayonining asosiy o‘qi hisoblanadi. Sub'ekt — maqsad, siyosat va resurslarni belgilaydi; ob'ekt esa — ularni amalga oshiradi va natijalarni shakllantiradi.

Ularning o‘zaro aloqasi, axborot oqimlarining shaffofligi va tahliliy qayta aloqa tizimi boshqaruv samaradorligini belgilovchi asosiy omildir.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida ushbu interfeysni ilmiy asosda tashkil etish sanoat korxonalarining raqobatbardoshligi, resurslardan samarali foydalanish va innovatsion rivojlanishni ta'minlaydigan poydevor sifatida qaraladi.

Boshqaruvning pirovard maqsadi — mavjud iqtisodiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligini ta'minlash hamda bozorda raqobatbardosh tizim yaratishdan iborat. Mazkur maqsad ilmiy asoslangan bo‘lishi, aniq o‘lchov ko‘rsatkichlari bilan ifodalanishi, real sharoitlarda bajarilishi mumkin bo‘lishi va ijtimoiy hamda iqtisodiy natijadorlikni kafolatlash talablariga javob berishi zarur. Shu mezonlar boshqaruv faoliyatining mazmunini belgilab, uning funksiyalarini yagona siklga birlashtiradi.

Avvalo, rejalashtirish bosqichida rivojlanish strategiyasi tanlanadi, resurslar taqsimoti aniqlanadi va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari belgilab olinadi. Strategik va operatsion rejalarning uyg‘unligi natijadorlikka to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta'sir ko‘rsatadi: masalan, 2023-yilda O‘zbekistonda sanoat ishlab chiqarishining 6,0 foizga o‘sishi aynan maqsadli rejalashtirish va resurslardan oqilona foydalanish natijasi sifatida namoyon bo‘ldi. Rejadan kelib chiqib, tashkil etish funksiyasi moddiy, mehnat va axborot resurslarini texnologik zanjir bo‘ylab uyg‘unlashtiradi; ishlab chiqarish jarayonlarining muvozanati, rol va vakolatlarning aniq taqsimlanishi hamda reglament va standartlarning joriy etilishi shu bosqichda ta'minlanadi.

Keyingi halqa — motivatsiya: xodimlarni umumiy maqsad sari yo‘naltirish, rag‘batlantirish va ularning mehnat unumdorligini oshirish. Rag‘bat tizimlari (moliyaviy va nomoliyaviy), malaka oshirish hamda ish joyida qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari boshqaruv samaradorligini kuchaytiradi. Amaliy jihatdan, 2023-yilda mamlakat bo‘yicha mehnat

unumdorligining 4,8 foizga o‘sishi korxonalarda motivatsiya, ish jarayonlarini soddalashtirish va texnologik intizomni mustahkamlash kabi choralarning natijasidir. Shu bilan birga, murakkab qiymat zanjirlarida bo‘linmalararo uzviylikni saqlash uchun muvofiqlashtirish zarur: bu funksiya ishlab chiqarish, ta’minot, logistika, savdo va servis bo‘g‘inlari o‘rtasida axborot almashuvini tezkor qiladi, jarayonlar kesimida “tiqinlar” va ortiqcha yo‘qotishlarni kamaytiradi, standart operatsion tartiblar (SOP) va xizmat ko‘rsatish darajasi shartnomalari (SLA/OTIF) orqali integratsiyani mustahkamlaydi.Yakuniy, lekin uzluksiz ishlaydigan funksiya — nazorat: u rejalar ijrosi va natijalarni baholash, og‘ishlarning sabablarini aniqlash hamda tuzatish va oldini olish choralarini (CAPA) joriy etishni qamrab oladi. Nazoratning raqamli vositalar bilan qo‘llab-quvvatlanishi (KPI paneli, BI-dashbordlar, real vaqt monitoring) qarorlar sifatini oshiradi va PDCA (Plan–Do–Check–Act) siklining izchil ishlashini ta’minlaydi. Natijada, rejalashtirishdan nazoratgacha bo‘lgan funksiyalar yagona boshqaruv konturiga birlashib, maqsadlarning ilmiy asoslanganligi, o‘lchanishi va amaliy bajarilishini ta’minlaydi; ishlab chiqarish barqarorligi va raqobatbardoshlik esa ushbu konturdagi funksiyalarning uyg‘unligi va intizomli ijrosiga bevosita bog‘liq bo‘ladi

Boshqaruvda oldindan ko‘ra bilish (prognozlash) va rejalashtirish strategik ahamiyatga ega. Mamlakat iqtisodiyotida rejalashtirishning zamonaviy usullari — szenariyli modellashtirish, indikativ rejalashtirish va prognozli balanslash keng qo‘llanilmoqda. 2024-yil uchun O‘zbekistonning o‘rta muddatli iqtisodiy rivojlanish prognozida sanoat o‘sishi 6,5–7 %, xizmatlar sohasi esa 8 % atrofida bo‘lishi kutilmoqda. Bu maqsadli rejalashtirishning ilmiy asoslanganligini ko‘rsatadi.

Boshqaruv tizimida tashkilotchilik — ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini, resurslarning oqilona taqsimlanishini ta’minlovchi mexanizm hisoblanadi. Muvofiqlashtirish esa korxonaning barcha bo‘limlari va bo‘g‘inlari o‘rtasida aloqadorlikni mustahkamlaydi. Nazorat esa boshqaruvning yakuniy funksiyasi bo‘lib, belgilangan maqsad va natijalar o‘rtasidagi farqni aniqlaydi.

Zamonaviy nazorat tizimlari raqamli texnologiyalar asosida shakllanmoqda. Masalan, O‘zbekistonning “Elektron hukumat” tizimi

(2022-yil ma’lumotlariga ko‘ra 320 dan ortiq xizmat raqamlashtirilgan) davlat boshqaruvida shaffoflik va tezkorlikni ta’minlamoqda.

Xulosa qilib aytganda, boshqaruv — bu iqtisodiy tizimning samaradorligini oshiruvchi, resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlovchi va inson omiliga tayanadigan murakkab, ilmiy asoslangan jarayondir. U ob’yektiv zaruriyat bo‘lish bilan birga, jamiyatni barqaror rivojlantirish, innovatsiyalarni tatbiq etish va ijtimoiy farovonlikni oshirishning bosh omilidir.Zamonaviy O‘zbekiston sharoitida boshqaruv tizimi tobora raqamli, integratsiyalashgan va natijadorlikka yo‘naltirilgan shaklga ega bo‘lib bormoqda. Bu esa milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini, sanoat tarmoqlarining raqobatbardoshligini va ijtimoiy sohalarning uzluksiz rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

7.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari

Boshqaruv tamoyillari — bu rahbarlik faoliyatining ilmiy asoslari, iqtisodiy qonunlarning amaliy harakatini aks ettiruvchi fundamental qoidalar majmuasidir. Ular boshqaruv tizimining maqsadga yo‘naltirilganligini, ichki uyg‘unlikni va tashkiliy barqarorlikni ta’minlaydi. Tamoyillar nazariy yo‘nalishni belgilasa, boshqaruv usullari ularni hayotga tatbiq etuvchi mexanizmlardir. Shu sababli, samarali boshqaruv tamoyillar va usullar uyg‘unligiga asoslanadi.

Boshqaruv mexanizmi va qonun ustuvorligi.Boshqaruv mexanizmi deganda, maqsad, qonun, tamoyil, usul va vositalar bir-biri bilan bog‘liq holda ishlaydigan tizim tushuniladi. Uning markazida qonun tushunchasi turadi. Chunki qonun — bu ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar orasidagi zaruriy, kishining irodasidan mustaqil bo‘lgan aloqadir. Qonuniy asoslar boshqaruv faoliyatida barqarorlik va intizomni ta’minlaydi. Shu bois davlat boshqaruvida Konstitusiya, iqtisodiy qonunlar va me’yoriy hujjatlar boshqaruv mexanizmining tayanchini tashkil etadi.

Qonunning ustuvorligi boshqaruv tizimining barcha bosqichlarida amal qilishi zarur. Ayniqsa, sanoat ishlab chiqarishida normativ-huquqiy hujjatlar asosida faoliyat yuritish, mehnat intizomi va javobgarlikni ta’minlaydi. Bu esa boshqaruvning barqarorligini ta’minlaydigan

institutsional sharoitni yaratadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekistonda davlatni boshqarish tamoyillari.Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida O‘zbekiston o‘ziga xos milliy modelni shakllantirdi. Ushbu modelning asosiy tamoyillari mamlakatning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qildi.

Quyidagi jadvalda davlat boshqaruvidagi tamoyillar tizimli tarzda ifodalangan:

7.1-jadval.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekistonda davlatni boshqarish tamoyillari

№	Tamoyil	Mazmuni va izoh
1	**Demokratiya tamoyili**	Insonning o‘z fikrini erkin bildirish, tanlov asosida ishtirok etish va o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini kafolatlaydi. Barcha fuqarolarning teng huquqliligi, qonun ustuvorligi va davlat organlarining jamoatchilik oldidagi javobgarligini ta’minlaydi.
2	**Iqtisodiy munosabatlarni demokratiyalashtirish**	Markazlashgan iqtisodiyotdan raqobatga asoslangan bozor tizimiga o‘tish, narxlar erkinligi va mulk shakllarining xilma-xilligiga asoslanish.
3	**Yuksak ma’naviyat tamoyili**	Mustaqillik tafakkurini shakllantirish, milliy qadriyatlar va vatanparvarlik tuyg‘usini mustahkamlash orqali inson omilining yetakchi rolini ta’minlaydi.
4	**Milliy xavfsizlikni ta’minlash**	O‘zbekistonning xalqaro maydondagi barqaror o‘rnini mustahkamlash, ichki va tashqi xavfsizlikni ta’minlash, iqtisodiy barqarorlikni muhofaza qilish.

Ushbu tamoyillar davlat boshqaruvida demokratiya va iqtisodiy erkinlik uyg‘unligini ta’minlaydi. Jumladan, demokratiya tamoyili boshqaruv tizimiga jamoatchilik ishtirokini olib kirsa, iqtisodiy demokratiyalash raqobatbardosh muhitni shakllantiradi. Ma’naviyat tamoyili boshqaruvda inson qadriyatini markazga qo‘yadi, milliy xavfsizlik esa siyosiy-iqtisodiy mustaqillikni kafolatlaydi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tishning besh asosiy tamoyili. O‘zbekistonning mustaqillik yillaridagi islohotlar nazariy asosini “bozor

iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o‘tishning besh tamoyili” tashkil etadi. Bu tamoyillar islohotlarning izchilligini, ijtimoiy muvozanatni va milliy modelning barqarorligini belgilaydi.

7.2-jadval.

O‘zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o‘tishdagi besh asosiy tamoyili

№	Asosiy tamoyil	Asosiy mazmuni
1	**Iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi**	Iqtisodiy islohotlar siyosiy manfaatlarga bo‘ysunmasligi kerak. Ularning maqsadi – xalq farovonligini ta’minlash.
2	**Davlat – bosh islohotchi**	Davlat islohotlarning tashabbuskori, strategik yo‘nalishlarini belgilovchi va ularni nazorat qiluvchi sub’ekt sifatida faoliyat yuritadi.
3	**Qonun ustuvorligi**	Har bir islohot huquqiy asosda amalga oshiriladi, Konstitusiya va qonunlarga qat’iy rioya qilinadi.
4	**Kuchli ijtimoiy siyosat**	Bozor islohotlari jarayonida aholining zaif qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish, tengsizlikni kamaytirish, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohasini rivojlantirish.
5	**Bosqichma-bosqichlik tamoyili**	Bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayoni keskin sakrashlarsiz, puxta o‘ylab, izchil evolyutsion yo‘l bilan amalga oshiriladi.

Bu tamoyillar “O‘zbekiston modeli”ning o‘zagini tashkil etadi. Iqtisodiyot siyosatdan ustun bo‘lish tamoyili iqtisodiy qarorlarning pragmatik asosda qabul qilinishiga yo‘l ochdi. Davlatning bosh islohotchi sifatidagi roli esa institutsional barqarorlikni ta’minladi. Bosqichma-bosqichlik esa ijtimoiy shoklarsiz modernizatsiyani amalga oshirishga imkon berdi.

Zamonaviy menejment tamoyillari.Global menejment nazariyasida zamonaviy boshqaruvning samaradorligi ilmiylik, demokratizm va mas’uliyatga asoslanishi ta’kidlanadi. Quyidagi jadval zamonaviy boshqaruv tamoyillarini jamlagan:

Zamonaviy menejment tamoyillari inson omiliga tayanadi. Demokratiyalash xodimlarni jarayonga jalb etib, motivatsiyani kuchaytiradi; ierarxiya tartib va intizomni ta’minlaydi; ilmiylik va qayta

aloqa tamoyillari esa boshqaruvni faktlarga asoslangan, natija yo‘nalishli tizimga aylantiradi.

7.3-jadval.

Menejmentning zamonaviy tamoyillari

Tamoyil	Mazmuni
Demokratiyalash	Qarorlar jamoaviy muhokama va maslahat asosida qabul qilinib, xodimlarni faol ishtirokchiga aylantiradi.
Ierarxiya	Pog‘onali boshqaruv tizimi, yuqori bosqichlarning pastki bo‘g‘inlar faoliyatini nazorat qilishi.
Rejalashtirish	Faoliyatni aniq rejalar asosida tashkil etish, resurslarni optimal taqsimlash va natijalarni baholash.
Yakka hokimlik	Mas’uliyat va hisobdorlikni shaxsiy darajada belgilash (“jamoa muhokamasi – yakka mas’uliyat” tamoyili).
Ilmiylik	Menejerlardan iqtisod, psixologiya, texnologiya va boshqa sohalar bo‘yicha bilimni talab qiladi.
Qayta aloqa	Topshiriqlar va ko‘rsatmalarni ijrochilar tomonidan to‘g‘ri tushunilganligini tekshirish, monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish.
Javobgarlik	Har bir rahbar va ijrochining o‘z faoliyati natijasi uchun huquqiy va ma’naviy javobgarligini mustahkamlash.

Boshqaruv tizimining samarali faoliyat yuritishi, eng avvalo, boshqaruv tamoyillarining amaliyotga to‘g‘ri tatbiq etilishiga bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, boshqaruv usullari — bu tamoyillarni hayotga tatbiq etuvchi, rahbarlik faoliyatining amaliy mexanizmini belgilovchi vositalar majmuasidir. Boshqaruv usullari ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va ijtimoiy tizimlarning ichki imkoniyatlarini to‘liq ishga solish, ularni umumiy maqsadlarga yo‘naltirish, hamda resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi.

Zamonaviy menejment nazariyasida boshqaruv usullari uchta asosiy guruhga bo‘linadi: tashkiliy-ma’muriy, iqtisodiy va ijtimoiy-ruhiy usullar. Ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bir-birini to‘ldiradi va boshqaruv tizimining yaxlit mexanizmini shakllantiradi.

Tashkiliy-ma’muriy usullar.Tashkiliy-ma’muriy usullar boshqaruv tizimining intizomiy va me’yoriy asosini tashkil etadi. Ular tartib,

reglament, buyruq, farmoyish va yo‘riqnomalar orqali boshqaruv jarayonini muvofiqlashtiradi. Ushbu usullar yordamida rahbarlik organlari faoliyatning ichki tuzilmasini belgilaydi, vakolatlarni taqsimlaydi, javobgarlik doirasini aniq belgilab beradi va korxona faoliyatida intizomni mustahkamlaydi. Masalan, sanoat korxonalarida ishlab chiqarish rejimiga rioya qilish, texnika xavfsizligi qoidalarini bajarish, hisobot topshirish tartibini saqlash kabi jarayonlar aynan tashkiliy-ma’muriy usullar orqali boshqariladi. Bu usullar huquqiy asosga ega bo‘lib, davlat me’yorlari, ichki reglamentlar, lavozim yo‘riqnomalari va buyruqlar orqali amalga oshiriladi.

Tashkiliy-ma’muriy usullarning ustunligi shundaki, ular boshqaruvning barcha bo‘g‘inlarida qat’iy tartib va mas’uliyatni ta’minlaydi, lekin haddan tashqari rasmiylashuv (byurokratizm)ga yo‘l qo‘yilmasligi kerak. Shu sababli, bugungi menejmentda ushbu usullar iqtisodiy va ruhiy rag‘batlantirish vositalari bilan uyg‘unlashtirib qo‘llanadi.

Iqtisodiy usullar.Boshqaruvning iqtisodiy usullari manfaat va rag‘bat mexanizmlariga asoslanadi. Chunki iqtisodiy tizimda inson faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi manfaatdir. Iqtisodiy usullar orqali korxona va tashkilotlarda mehnat unumdorligi, raqobatbardoshlik va foyda darajasi oshiriladi.

Bu usullarga quyidagilar kiradi: narx siyosatini takomillashtirish, soliq va kredit imtiyozlari joriy etish, mukofot va bonus tizimlarini shakllantirish, foyda taqsimotini adolatli tashkil etish, shuningdek, samarali iqtisodiy rejalashtirish va moliyaviy nazoratni kuchaytirish.

Masalan, 2023-yilda O‘zbekistonda ishlab chiqarish korxonalari uchun soliq yukining kamaytirilishi va energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etgan korxonalarni rag‘batlantirish — iqtisodiy usullarning amaliy namunasidir. Natijada, ko‘plab korxonalar yangi texnologiyalarni joriy etish orqali mahsulot tannarxini pasaytirish va eksport hajmini oshirishga erishdilar.

Iqtisodiy usullarning ustun jihati shundaki, ular xodimlarning tashabbusini kuchaytiradi, o‘z-o‘zini boshqarish elementlarini rivojlantiradi va rahbarlik tizimida nazoratdan ko‘ra rag‘batlantirishga

e’tiborni kuchaytiradi. Shu orqali boshqaruvning samaradorligi tabiiy ravishda oshadi.

Ijtimoiy-ruhiy usullar. Boshqaruv tizimining eng nozik, lekin eng barqaror komponenti — bu ijtimoiy-ruhiy usullardir. Ularning asosiy maqsadi jamoalarda sog‘lom ijtimoiy muhitni yaratish, xodimlar o‘rtasida hamkorlik va o‘zaro ishonchni mustahkamlash, shuningdek, ijobiy psixologik muvozanatni saqlashdir.

Bu usullarning zamirida inson omili yotadi. Har qanday texnik yoki iqtisodiy qaror oxir-oqibat insonlar tomonidan amalga oshiriladi, shuning uchun ruhiy muhit, motivatsiya va korporativ madaniyat boshqaruv samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy-ruhiy usullarga quyidagilar kiradi: jamoaviy ruhni shakllantirish, xodimlar o‘rtasida o‘zaro hurmat va adolat tamoyillarini qaror toptirish, rahbar bilan jamoa o‘rtasida ochiq muloqot o‘rnatish, mehnatni ma’naviy rag‘batlantirish (faxriy yorliq, e’tirof, ijtimoiy nufuzni oshirish).

Bugungi kunda ko‘plab yirik korxonalar “soft management” — ya’ni insoniy munosabatlarga asoslangan boshqaruv konsepsiyasini joriy etmoqda. Bu yondashuvda xodim faqat bajaruvchi emas, balki tashkilot rivojiga hissa qo‘shuvchi shaxs sifatida qaraladi. Shuning uchun ijtimoiy-ruhiy usullar ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish bilan birga, korxona ichki barqarorligini ham ta’minlaydi.

Usullar uyg‘unligi va tizimli qo‘llanilishi.Tashkiliy-ma’muriy, iqtisodiy va ijtimoiy-ruhiy usullar bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida ishlatilgandagina yuqori natija beradi. Masalan, korxonada rag‘batlantirish tizimi (iqtisodiy usul) qat’iy tartib (tashkiliy-ma’muriy usul) va ijobiy jamoaviy muhit (ijtimoiy-ruhiy usul) bilan uyg‘unlashgan holda samaradorlikni oshiradi.

Shu bois zamonaviy sanoat menejmentida kompleks yondashuv — ya’ni iqtisodiy, tashkiliy va psixologik omillar uyg‘unligi boshqaruv muvaffaqiyatining muhim omili sifatida qaraladi. Masalan, Yaponiyaning “kaizen” tizimi yoki G‘arb mamlakatlaridagi “lean management” yondashuvlari aynan shu integratsion tamoyillarga asoslanadi.

O‘zbekistonda ham 2020–2024-yillarda ishlab chiqarish va xizmat

ko‘rsatish sohalarida “raqamli boshqaruv tizimlari”, “insonga yo‘naltirilgan menejment” va “motivatsion mexanizmlar”ni joriy etish orqali aynan shu integratsion boshqaruv modeli shakllanmoqda.

Demak, boshqaruv usullari tizimi — bu rahbarlik faoliyatining amaliy mexanizmi bo‘lib, u tamoyillarni konkret harakatlarga aylantiradi. Tashkiliy-ma’muriy usullar tartib va intizomni, iqtisodiy usullar manfaat va raqobatni, ijtimoiy-ruhiy usullar esa insoniy munosabat va barqaror jamoaviy muhitni ta’minlaydi. Ularning uyg‘un holda qo‘llanilishi har qanday tashkilot yoki sanoat korxonasining uzoq muddatli muvaffaqiyatini kafolatlaydi.Shunday qilib, zamonaviy menejmentda boshqaruv usullarining kompleks qo‘llanishi — bu nafaqat samaradorlik omili, balki inson va texnologiya uyg‘unligiga asoslangan barqaror taraqqiyot konsepsiyasidir.

Kuzatish va tajriba — amaliyotni real vaqtda baholaydi.

Bu yondashuvlar ISO, ERP, QMS, Lean va Six Sigma tizimlari kabi standartlar orqali boshqaruvni raqamli asosga o‘tkazish imkonini beradi.

Boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari tizimi – bu nazariya va amaliyot uyg‘unligidan iborat mexanizmdir. Tamoyillar yo‘nalish beradi, usullar esa shu yo‘nalishni real natijaga aylantiradi. Ularning uyg‘unlashuvi resurslardan oqilona foydalanish, inson omilini faollashtirish va tashkilotni barqaror rivojlanish sari yetaklaydi.

7.3. Sanoat korxonalari tuzilmasini belgilovchi omillar

Sanoat korxonasining tuzilmasi — bu ishlab chiqarish jarayonining tashkiliy, texnologik, iqtisodiy va boshqaruv komponentlarining o‘zaro uyg‘unlikdagi majmuasidir. U korxona ichki faoliyatining tartibini, resurslardan foydalanish mexanizmini va ishlab chiqarish samaradorligini belgilaydi. Tuzilmaning mukammalligi — korxonaning raqobatbardoshligi, innovatsion salohiyati va iqtisodiy barqarorligining kafolatidir.

Sanoat korxonasining ishlab chiqarish tuzilmasi — bu ishlab chiqarish jarayonining qanday bosqichlarda tashkil etilgani, mehnat taqsimoti qanday amalga oshirilgani, texnologik liniyalar qanday

bog‘langanligi va resurslar qanday taqsimlanganini ko‘rsatadi. Zamonaviy sanoat boshqaruvida bu tizim korxonaning strategik boshqaruv modeli bilan uzviy bog‘liqdir.

An’anaviy sanoat korxonalari tuzilmasi XX asrda ierarxik shaklda bo‘lgan. Ammo XXI asrda global raqobat, raqamlashtirish va ishlab chiqarishning jahon zanjirlariga integratsiyalashuvi natijasida moslashuvchan (adaptiv) va raqamli (digital) tuzilmalar shakllanmoqda. Bugungi kunda ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish uchun quyidagi yondashuvlar qo‘llanilmoqda: raqamli tarmoq tuzilmasi, matritsali tuzilma va klaster asosidagi tuzilma. Misol sifatida, O‘zbekistonda 2020–2024 yillarda “Paxta-to‘qimachilik” klasterlari tashkil etildi. Ushbu klasterlar asosida 300 dan ortiq korxona yagona texnologik zanjir — “daladan tolaga, fabrikaga, eksportgacha” tamoyili asosida ishlab chiqarishni amalga oshirmoqda. Bu esa tuzilmaning modernizatsiyasi va integratsiyaning amaldagi ifodasidir.

7.4-jadval.

Sanoat korxonalarining ishlab chiqarish tuzilma turlari

Tuzilma turi	Mazmuni	Qo‘llanish sohasi	Afzalliklari	Kamchiliklari
Texnologik tuzilma	Jarayonlar ketma-ket bosqich asosida	Metallurgiya	Izchillik, sifat	Moslashuvchanlik past
Predmetli tuzilma	Sexlar mahsulot turiga ixtisoslashgan	Mashinasozlik	Mahsulot sifati yuqori	Resurs cheklangan
Aralash tuzilma	Texnologik va predmetli uyg‘unlashgan	Avtomobilsozlik	Moslashuvchan	Murakkab boshqaruv
Hududiy tuzilma	Quvvatlar geografik joylashuv asosida	Qurilish	Transport xarajati kamayadi	Tarmoqqa qaramlik

Mazkur jadvalda sanoat korxonalarining ishlab chiqarish tuzilma turlari ularning funksional yo‘nalishi, texnologik murakkabligi va boshqaruv shakllari nuqtayi nazaridan tasniflangan. Shuni ta’kidlash kerakki, texnologik tuzilma asosan yirik ishlab chiqarish korxonalariga xos bo‘lib, u yuqori darajadagi mehnat taqsimoti va ketma-ket jarayonlarni talab etadi. Masalan, metallurgiya tarmog‘ida bu model barqaror sifat nazoratini va mahsulot izchilligini ta’minlaydi, biroq innovatsion moslashuv imkoniyatlari cheklangan. Predmetli tuzilma esa, aksincha, kichik va o‘rta korxonalar uchun qulaydir, chunki u muayyan mahsulot turi bo‘yicha ixtisoslashuvga imkon beradi, lekin resurslardan kompleks foydalanish darajasi pastroq bo‘ladi. Aralash tuzilma bugungi sanoat tizimida eng samarali hisoblanadi. Chunki u texnologik izchillik bilan bir qatorda, moslashuvchanlikni ham saqlab qoladi. Shu bois, O‘zbekistonning avtomobilsozlik va mashinasozlik tarmoqlarida aralash tuzilma keng qo‘llanilmoqda. Shuningdek, hududiy tuzilmaning ustunligi — ishlab chiqarish quvvatlarining transport-logistika infratuzilmasiga yaqin joylashtirilishida namoyon bo‘ladi. Bu, ayniqsa, Navoiy, Buxoro, Toshkent viloyatlaridagi erkin iqtisodiy zonalarda samarali natija bermoqda.

7.5-jadval.

Sanoat korxonasining tuzilmasiga ta’sir etuvchi omillar

Omil nomi	Ta’siri	Iqtisodiy natija
Ishlab chiqarish hajmi	Katta hajmda ko‘p pog‘onali tuzilma	Korxona quvvati oshadi
Mahsulot turlari	Keng assortiment ko‘p sexli tizimni talab qiladi	Tannarx kamayadi
Texnologiya darajasi	Ilg‘or texnologiyalar tuzilmani soddalashtiradi	Unumdorlik 20% gacha oshadi
Xom ashyo manbalari	Resurs yaqinligi logistika xarajatlarini kamaytiradi	Transport xarajatlari qisqaradi
Boshqaruv tizimi	Markazlashgan yoki desentralizatsiyalashgan	Innovatsion qarorlar samaradorligi oshadi

7.5-jadvalda sanoat korxonasining tuzilmasiga bevosita ta’sir etuvchi asosiy omillar tizimli yondashuv asosida tahlil qilingan.

Bu omillar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ular orasida ishlab chiqarish hajmi va texnologiya darajasi yetakchi ahamiyat kasb etadi. Masalan, 2023-yil yakunlariga ko‘ra, O‘zbekistonda yirik sanoat korxonalarida avtomatlashtirilgan liniyalar ulushi 45 foizdan oshdi, bu esa ishlab chiqarish samaradorligini 18–20 foizga oshirgan. Mahsulot turlari va nomenklaturasi kengaygani sari, ishlab chiqarish tuzilmasi ham murakkablashadi. Shu sababli “Uzeltexsanoat”, “O‘zavtosanoat” va “O‘zneftgaz” tizimida ko‘p sexli, integratsiyalashgan ishlab chiqarish modeli shakllanmoqda. Xom ashyo manbalari va ularning transport-logistik joylashuvi ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlaridagi gaz-kimyo majmualari resurslarga yaqin joylashtirilgani tufayli ishlab chiqarish tannarxini 8–10 foizga kamaytirgan.

Boshqaruv tizimi esa butun strukturaning samaradorligini belgilovchi eng muhim boshqaruv omilidir. Markazlashgan boshqaruv yirik konsern va holdinglar uchun qulay bo‘lsa, desentralizatsiyalashgan model kichik va o‘rta biznesda tezkor qaror qabul qilish va raqobatbardoshlikni ta’minlashga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, sanoat korxonasi tuzilmasi nafaqat ishlab chiqarishning tashkiliy shakli, balki uning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi strategik omildir.

Tuzilma qanchalik ilmiy asoslangan bo‘lsa, ishlab chiqarishning samaradorligi shunchalik yuqori bo‘ladi. O‘zbekiston sanoatida so‘nggi yillarda avtomatlashtirish va raqamlashtirish jarayonlari natijasida ishlab chiqarish quvvati 20 foizgacha oshdi, bu esa ishlab chiqarish tuzilmasining takomillashayotganidan dalolat beradi.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq: Sanoat korxonalarida boshqaruv tuzilmalari shakllari va ularning xususiyatlari, boshqaruvning zamonaviy yangi organik tarkibiy shakllari va boshqarishning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari yuzasidan asosiy tushunchalarni amaliy qo‘llash, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasidagi sanoat sektoriga oid real ma’lumotlarga asosan o‘z xulosalaringizni asoslab bering

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Boshqaruvning mohiyati, ahamiyati, zaruriyati, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Boshqaruvning bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos va xos tamoyillari va usullari- chi?
3. Sanoat boshqaruvining hozir ahvoli qanday?
4. Boshqaruvning istiqboli hamda uni iqtisodiy o‘sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo‘naltirish nimalarni taqozo etadi?
5. Boshqaruvda xorijiy mamlakatlar tajribasi va undan keng foydalanish nima uchun zarur?
6. Boshqaruv ob’ektiv zaruriyat deganda nimani tushunasiz? Uning iqtisodiy jarayonlardagi o‘rni va ahamiyati nimada?
7. Boshqaruv jarayonining maqsadga yo‘naltirilganligi nima bilan izohlanadi va bu xususiyat iqtisodiy samaradorlikka qanday ta’sir qiladi?
8. Boshqarishning asosiy tamoyillari qaysilar va ularni amaliyotda to‘g‘ri qo‘llash qaysi natijalarga olib keladi?
9. Iqtisodiy jarayonlarda boshqaruv usullarining (iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy-psixologik) o‘zaro uyg‘unligi qanday ahamiyatga ega?
10. Sanoat korxonalari tuzilmasini belgilovchi omillar qaysilar va ulardan qaysi biri O‘zbekiston sharoitida ustuvor ahamiyat kasb etadi?
11. Sanoat korxonalarida boshqaruv tuzilmalarining turlari (chiziqli, funksional, matritsali, loyihaviy va h.k.)ni misollar bilan izohlang.
12. Boshqaruv tuzilmalari shakllarining asosiy afzalliklari va kamchiliklarini taqqoslang.
13. Sanoatda zamonaviy yangi organik tarkibiy shakllar (klasterlar, holdinglar, innovatsion markazlar)ning paydo bo‘lishi qanday iqtisodiy omillar bilan bog‘liq?
14. Boshqarishning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlarini izohlang va ularning milliy iqtisodiyotga ta’sirini baholang.
15. Xorijiy tajriba asosida sanoat tarmoqlarida zamonaviy boshqaruv tizimini takomillashtirish uchun qaysi model va yondashuvlarni O‘zbekiston sharoitiga tatbiq etish mumkin?

VIII BOB. ISHLAB CHIQARISHINI PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH

8.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari.

8.2. Rejalashtirishning metodologik asoslari.

8.3. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari.

8.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari

Rejalashtirish — bu xo‘jalik yuritishda belgilangan maqsadlarga erishish uchun vositalarni aniqlash, zarur harakat yo‘llarini belgilash hamda ularni amalga oshirishni tartibga soluvchi jarayondir. U nafaqat ishlab chiqarishni tashkil etish, balki resurslardan oqilona foydalanish, korxonaning kelajakdagi faoliyatini oldindan ko‘ra bilish va ularni aniq dastur asosida amalga oshirishni ham nazarda tutadi.

Prognozlash esa rejalashtirishning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, kelajakdagi iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning rivojlanish yo‘nalishini oldindan aniqlashga xizmat qiladi. Qisqacha aytganda, rejalashtirish “kelajakni ongli tashkil etish” bo‘lsa, prognozlash “kelajakni ilmiy asosda ko‘ra bilish”dir.

Reja va rejalashtirish farqi.

- Rejalashtirish – bu jarayon bo‘lib, unda indikativ reja, prognoz, strategik dastur kabi hujjatlar ishlab chiqiladi.
- Reja – bu korxonaning ma’lum vaqt oralig‘ida erishishi lozim bo‘lgan texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni aks ettiruvchi hujjatdir.

Shu boisdan reja rejalashtirish jarayonining moddiylashgan natijasi, ya’ni amaliy hujjat shaklidir.

Rejalashtirish mohiyatiga oid ilmiy ta’riflar

Turli ilmiy manbalarda rejalashtirish quyidagicha izohlanadi:

- “Rejalashtirish – bu xo‘jalik yuritishda ob’ektiv iqtisodiy qonuniyatlardan ongli ravishda foydalanishdir.”
- “Rejalashtirish – bu korxona faoliyati va taraqqiyotini belgilash, rejani ishlab chiqish va uni amalga oshirish ustidan nazorat qilishdir.”
- “Rejalashtirish – kelajakning ongli tafakkuri.”

- “Rejalashtirish – bu vazifani sifat va son jihatdan ifodalash, natijaviy imkoniyatlarni belgilash va ularga erishish yo‘llarini aniqlashdir.”

Bu ta’riflarning barchasi shuni ko‘rsatadiki, rejalashtirish — boshqaruvning markaziy bo‘g‘ini va iqtisodiy rivojlanishni tartibga soluvchi eng muhim vositadir.

Rejalashtirishning ahamiyati

1. Iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash – rejalashtirish orqali ishlab chiqarish jarayonida resurslar oqilona taqsimlanadi, tannarx nazorat qilinadi va foyda oshiriladi.

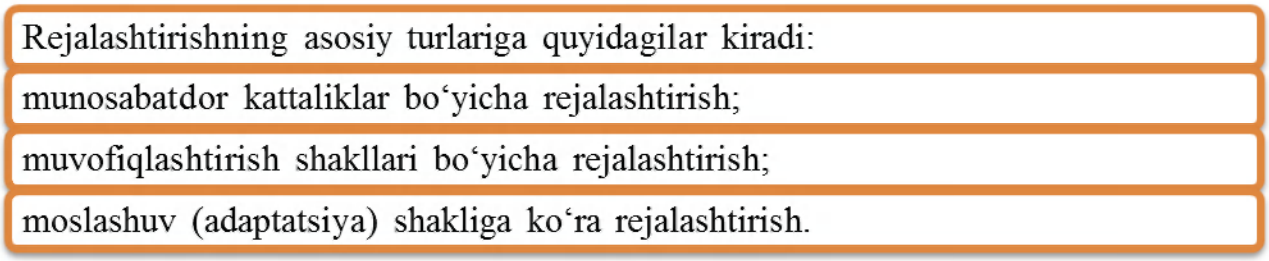
2. Ijtimoiy maqsadlarni amalga oshirish – yangi ish o‘rinlari yaratish, aholining turmush darajasini oshirish, infratuzilmani rivojlantirish kabi vazifalar rejalashtirish natijasida amalga oshiriladi.

3. Strategik yo‘nalishlarni belgilash – mamlakat, tarmoq yoki korxona miqyosida uzoq muddatli ustuvor vazifalarni aniqlash va ularga erishish mexanizmlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

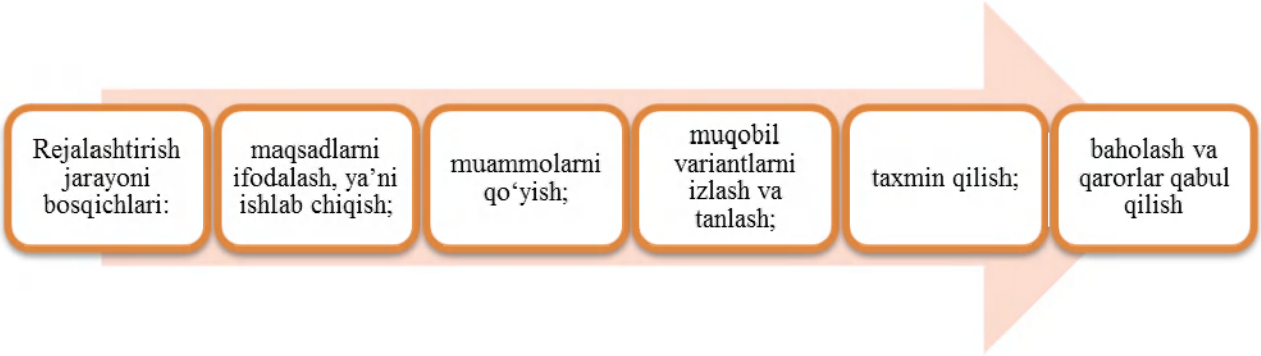
Rejalashtirishning vazifalari

- istiqboldagi maqsadlarni aniqlash va ularni amalga oshirish yo‘llarini belgilash;
- ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar va foyda ko‘rsatkichlarini oldindan hisoblash;
- tashqi muhitdagi o‘zgarishlarga moslashish uchun muqobil rejalarni ishlab chiqish;
- xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish;
- resurslardan samarali foydalanish va ichki imkoniyatlarni safarbar etish.

Rejalashtirish va prognozlash iqtisodiyotni boshqarishning ajralmas bo‘g‘ini hisoblanadi. Prognozlash – kelajakni ilmiy asosda ko‘ra bilish bo‘lsa, rejalashtirish – ushbu prognoz asosida maqsadlarga erishish yo‘llarini belgilash va ularni amalga oshirishni tashkil etishdir. Shu jihatdan, ular nafaqat korxona yoki tarmoq, balki butun mamlakat miqyosida iqtisodiy taraqqiyotning asosi bo‘lib xizmat qiladi.

8.1-rasm. Rejalashtirishning turlari.

8.2-rasm. Rejalashtirish jarayoni bosqichlari.

Sanoatni rejalashtirishdan ko‘zlangan oliy maqsad sanoat ishlab chiqarishining faoliyati asosida avvaldan fikran o‘ylangan bo‘lg‘usi natijani aniqlash va bu natijaga erishish uchun tegishli chora-tadbirlarni belgilashdan iborat bo‘ladi. Shu sababli rejalashtirish jarayonining birinchi bosqichi maqsadlarni ifodalashdan iborat bo‘ladi.

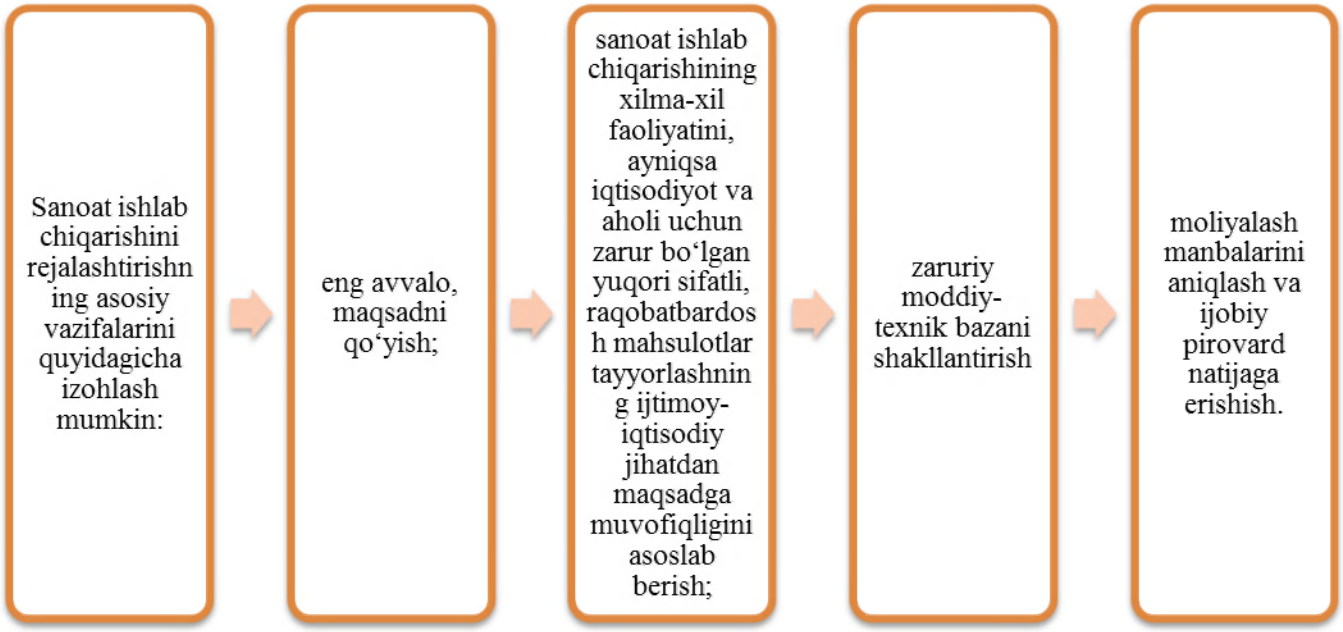
8.3-rasm.rejalashtirishning asosiy vazifalari[28].

Prognoz – bu real ob’ektning kelajakda qanday ahvolga kelishi mumkinligi haqidagi ilmiy asoslangan mulohazadir. Unda nafaqat asosiy yo‘nalish, balki muqobil (alternativ) rivojlanish ssenariylari ham ko‘rib chiqiladi. Oddiy qilib aytganda, prognoz – bu kelajakni ilmiy dalillar va hisob-kitoblar asosida oldindan ko‘ra bilishdir.

Prognozlash jarayoni oddiy taxmin yoki subyektiv mulohazadan farqli ravishda faqat aniq faktlar, statistik ko‘rsatkichlar va iqtisodiy modellar asosida amalga oshiriladi. Masalan, iqtisodiy prognozda ishlab

[28] B.A.Abdukarimov va boshqalar, “Korxona iqtisodiyoti”.: darslik – 2-qayta ishlangan va to`ldirilgan nashri. – T.: “Fan”, 2012 – 371-bet.

chiqarish hajmi, narxlar, investitsiyalar oqimi va eksport-import balansi kutilayotgan o‘zgarishlar asosida baholanadi.

8.4-rasm

Prognoz turlari.

1. Iqtisodiy prognoz – yalpi ichki mahsulot (YaIM), sanoat ishlab chiqarishi, inflyatsiya darajasi, bandlik va tashqi savdo ko‘rsatkichlarining istiqbolini belgilaydi.
2. Ijtimoiy prognoz – aholining turmush darajasi, bandlik, ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishini baholaydi.
3. Ekologik prognoz – tabiiy resurslardan foydalanish, ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.
4. Hududiy prognoz – ma’lum bir viloyat yoki tarmoqning kelajakdagi rivojlanish ko‘rsatkichlarini oldindan belgilaydi.

Prognozlashning asosiy maqsadi – kelajakdagi kutilayotgan natijalarni oldindan belgilash va qaror qabul qilish jarayoniga ilmiy asos yaratish.

Asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mavjud statistik ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish;
- matematik modellar yordamida turli ssenariylarni ishlab chiqish;
- intensiv va ekstensiv rivojlanish variantlarini solishtirish;
- eng maqbul strategik yo‘nalishni tanlash va tavsiyalar berish.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022-yilda qabul

qilingan “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” mamlakatni kompleks rivojlantirish uchun prognozlash yondashuvlaridan foydalangan.

Strategiyada keltirilgan asosiy prognoz ko‘rsatkichlari:[29]

- 2026-yilga borib yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmini 1,6 baravarga oshirish;
- sanoat ishlab chiqarishini 40 % dan ortiq ko‘paytirish;
- eksport hajmini 30 mlrd AQSh dollaridan ortiq darajaga yetkazish;
- kambag‘allik darajasini kamida 2 baravar qisqartirish;
- raqamli iqtisodiyot ulushini 28–30 % gacha oshirish.

Bu ko‘rsatkichlar aniq prognozlash modellariga asoslangan bo‘lib, unda:

- Makroiqtisodiy model – YaIM va sanoat o‘sishi bo‘yicha;
- Sotsial prognoz modeli – aholi daromadlari va kambag‘allikni kamaytirish bo‘yicha;
- Investitsion prognoz – ichki va tashqi sarmoya oqimini hisoblash orqali ishlab chiqilgan.

Prognozlash – iqtisodiy rivojlanishni belgilovchi muhim ilmiy-amaliy vosita. O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatadiki, strategik hujjatlarda keltirilgan prognozlar nafaqat yo‘nalishni belgilaydi, balki mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta’minlashda tayanch vazifasini bajaradi.

8.2. Rejalashtirishning metodologik asoslari

Tarixan insoniyat o‘z faoliyatini tashkil etishda doimo abstrakt fikrlashga asoslangan holda uni xayolan rejalashtirib, kelajakdagi oqibatlarni prognoz qilib kelgan. Ya’ni, insoniyat faoliyatida rejalashtirish dastlab noformal shaklda, keyinchalik esa ilmiy asoslangan tizim sifatida shakllangan. Bugungi kunda rejalashtirish metodologiyasi iqtisodiyotni boshqarishning markaziy tamoyillaridan biri bo‘lib, u nafaqat korxonalar, balki butun milliy iqtisodiyot uchun muhim nazariy

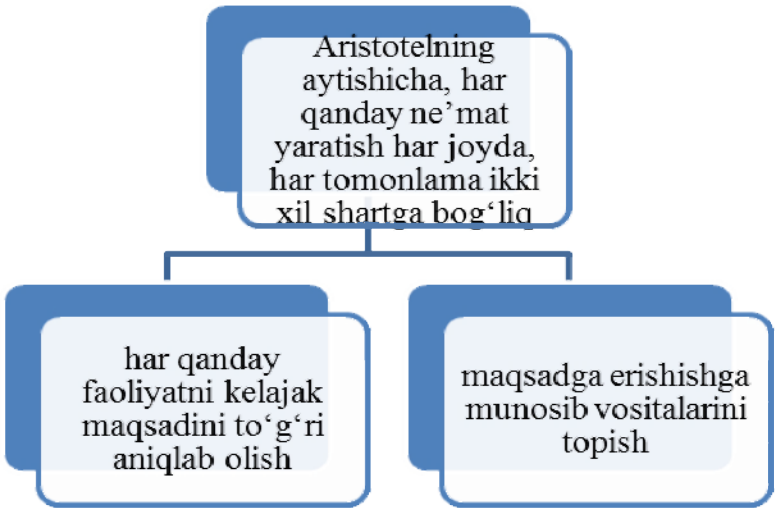
[29] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022-yilda qabul qilingan “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”

va amaliy asosni tashkil etadi.

Rejalashtirish metodologiyasi – bu rejalashtirish jarayonining ichki mantiqini yoritib beruvchi ilmiy yo‘nalish bo‘lib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- rejalashtirish tamoyillari;
- rejalashtirish usullari va uslubiyati;
- rejalashtirish bosqichlari;
- ko‘rsatkichlar tizimi va mezonlari;
- ishlab chiqish tartibi va amalga oshirish mexanizmlari.

Shunday qilib, rejalashtirish metodologiyasi butun jarayonni tartibga soluvchi **“ilmiy asoslangan mexanizm”** sifatida qaraladi.

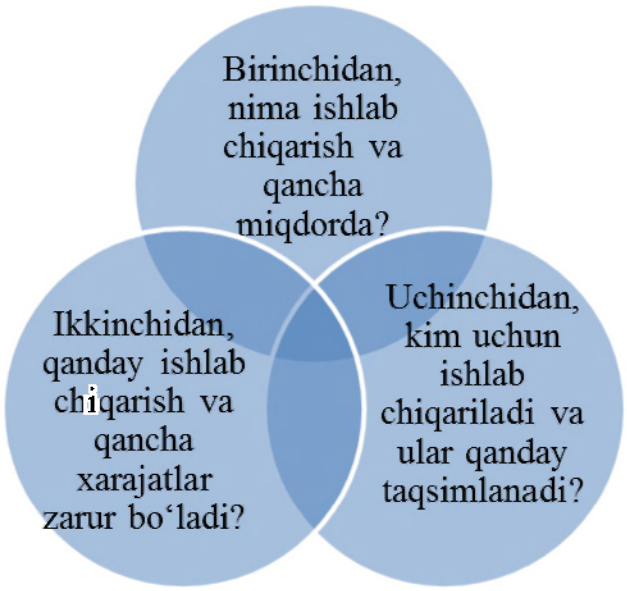
8.5-rasm. Rejalashtirishning zarurati[30].

Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonining ichki logikasini yoritib beradi. Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonini tashkil qilish, uni ishlab chiqish va joriy qilish tamoyillarini, usullarini, tarkibini, ishlab chiqish tartibini va bosqichlarini hamda ko‘rsatkichlari tizimini asoslab beradi. Rejalashtirishni tarixiy-iqtisodiy kategoriya sifatida ko‘rish mumkin. Chunki u jamiyat taraqqiyoti davomida doimiy ravishda takomillashib kelgan va turli davrlarda o‘zining shakl va usullarini o‘zgartirgan. Masalan:

[30] B.A.Abdukarimov va boshqalar, “Korxona iqtisodiyoti”.: darslik – 2-qayta ishlangan va to`ldirilgan nashri. – T.: “Fan”, 2012 – 371-bet.

- **Markazlashgan iqtisodiyot sharoitida** rejalashtirish qat'iy davlat nazorati va buyruqbozlik tizimi asosida olib borilgan.
- **Bozor iqtisodiyotida** esa rejalashtirish ko‘proq moslashuvchan, indikativ xarakter kasb etadi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mustaqilligi bilan uyg‘unlashadi.

Shu bois, rejalashtirishning zamonaviy metodologiyasi, bir tomondan, davlatning umumiy strategik yo‘nalishlarini belgilasa, ikkinchi tomondan, bozor mexanizmlariga mos ravishda korxonalar faoliyatini tartibga soladi.

8.6-rasm. Bozor iqtisodiyoti sharotida rejalashtirish muammolari[31].

Har qanday iqtisodiy tizimning samarali faoliyati uchta fundamental savolga javob topish bilan bog‘liq: nima ishlab chiqarish, qanday ishlab chiqarish va kim uchun ishlab chiqarish. Bu savollar iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini, ishlab chiqarish jarayonining texnologik asoslarini hamda taqsimot mexanizmlarining ijtimoiy yo‘nalishini belgilab beradi. Quyida ushbu savollar ilmiy tahlil asosida yoritiladi.

1. Nima ishlab chiqarish va qancha miqdorda?Iqtisodiy tizimda resurslarning cheklanganligi sharoitida ishlab chiqarishning yo‘nalishi va hajmini aniqlash dolzarb masaladir. Har bir mamlakat o‘zining

[3] B.A.Abdukarimov va boshqalar, “Korxona iqtisodiyoti”.: darslik – 2-qayta ishlangan va to’ldirilgan nashri. – T.: “Fan”, 2012 – 371-bet.

iqtisodiy ustuvorliklarini aniqlash orqali — masalan, sanoat, qishloq xo‘jaligi yoki xizmatlar sektoriga ustuvor e’tibor qaratish orqali — milliy rivojlanish strategiyasini shakllantiradi.

O‘zbekistonda bu borada “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi asosida ishlab chiqarish sohasining diversifikatsiyasi, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushini oshirish va ichki talabni qondirishga yo‘naltirilgan iqtisodiy siyosat olib borilmoqda. Shunday qilib, “nima ishlab chiqarish” savoliga javob mamlakatning iqtisodiy modelini aniqlaydi.

2. Qanday ishlab chiqarish va qancha xarajatlar zarur bo‘ladi?

Bu savol iqtisodiy samaradorlik, texnologik modernizatsiya va innovatsiyalar darajasini belgilaydi. Ishlab chiqarish jarayonida resurslardan oqilona foydalanish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish kabi omillar xarajatlarni kamaytirish bilan birga mahsulot sifatini ham yaxshilaydi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, raqamli iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish va sanoatda “yashil texnologiyalar”ni qo‘llash orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bo‘yicha sezilarli natijalarga erishilmoqda. Bu esa raqobatbardoshlikni oshirishning asosiy omillaridan biridir.

3. Kim uchun ishlab chiqariladi va ular qanday taqsimlanadi?

Bu savol ijtimoiy adolat tamoyillariga tayanadi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar jamiyat a’zolari o‘rtasida qanday taqsimlanishini belgilash iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu jarayon asosan narx mexanizmi orqali amalga oshiriladi, biroq davlat tomonidan ijtimoiy himoya siyosati orqali kam ta’minlangan qatlamlar manfaatlari ham himoya qilinadi.

O‘zbekistonda “Ijtimoiy himoya yagona reyestri” axborot tizimining joriy etilishi, mahalla institutining ijtimoiy taqsimotdagi roli va davlat subsidiyalarining manzilliligi – “kim uchun ishlab chiqariladi” savolining amaliy yechimini ifodalaydi.

Rasmda aks ettirilgan uch savol — iqtisodiyotning konseptual mohiyatini ochib beruvchi universal modeldir. U har qanday iqtisodiy tizimda qaror qabul qilishning poydevorini tashkil etadi. Birinchi savol

resurslardan samarali foydalanish yo‘nalishini, ikkinchisi texnologik va innovatsion yechimlarni, uchinchisi esa ijtimoiy adolat va farovonlikni ta’minlash mexanizmlarini ifodalaydi.

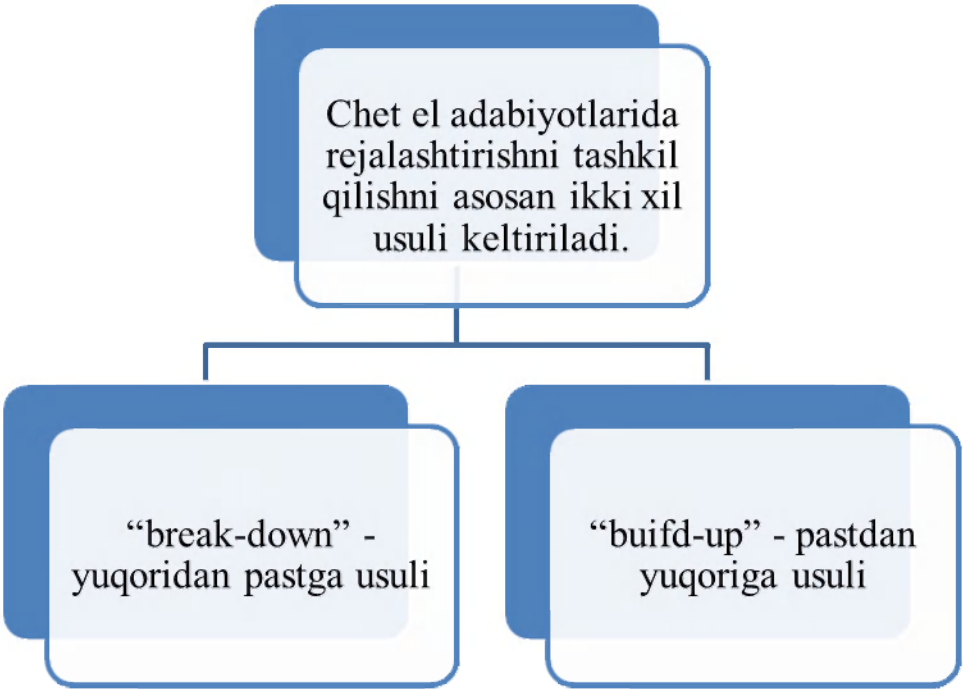
Bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotida ushbu uch savolning uyg‘un yechimlari barqaror rivojlanish, inson kapitalini oshirish va raqamli iqtisodiyotga o‘tish orqali o‘z ifodasini topmoqda. Shu tariqa, iqtisodiy siyosatning har bir yo‘nalishi ushbu uch tamoyil bilan uzviy bog‘liq holda shakllanmoqda.

Fredrix Uinslou Teylor (1886-1915 y.) hozirgi zamon menejmentini asoschisi deb hisoblangan, ishlab chiqarishni tashkillashtirish nazariyasini yaratgan. Uning “Menejmentni ilmiy prinsiplari” nomli asarida mehnatni tashkil qilish qonuniyatlari to‘g‘risidagi bilimlarni qat’iy ilmiy tizimi, mehnatni tashkil qilishni, vaqtni o‘rganish usullari (xronometraj), tannarxni hisoblashni matematik usullari, ish haqini differensiatsiya qilish, mehnat jarayonini tahlil qilish va uning asosida rejalashtirish, tashkil qilish masalalari asoslangan. F.Teylor nafaqat yuqoridagi qoidalarni nazariy asoslagan, ularni ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq qilgan.

Genri Lodrens Gamnt (1861-1919y.) korxona faoliyatini tezkor rejalashtirish va boshqarishga asos solgan. Uning “Grafigi Gamnta” nomi bilan mashhur bo‘lgan grafiklari ishlab chiqarish korxonalari faoliyatini rejalashtirish jarayonida keng foydalanilgan.

Gorrington Emirson (1853-1931y.) mehnat unumdorligini oshirishni 12 ta qoidasini ishlab chiqqan. Ularga boshqarishni boshlang‘ich nuqtasi sifatida maqsadni aniqlash; kamchiliklar va nuqsonlarni tan olish va sababini axtarish; xodimlar faoliyatini reglamentatsiya va nazorat qilish, hamda moddiy rag‘batlantirish; ishlab chiqarish jarayoni elementlarini normalashtirish, doimiy, to‘la, real va tezkor hisob-kitob qilish, rejalashtirish kabi masalalarni kiritgan.

Germaniya Federativ Respublikasi Kansleri Lyudvig Erxard (1950-1960y) iqtisodiy reformalar o‘tkazgan va reformaning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida indikativ rejalashtirishni joriy qilish bo‘lib hisoblangan. Indikativ rejalashtirish indikativ ko‘rsatkichlarni tasdiqlashdan iborat bo‘lib, ularni bajarilishini ta’minlash uchun qudratli iqtisodiy, huquqiy, ma’muriy dastaklar (instrumentlarni) ishlatishni ko‘zda tutgan. Jahon iqtisodiyot nazariyasi yutuqlari va tajribasini ishlatish asosida indikativ rejalar chuqur ilmiy asosda ishlab chiqilib, uni tayyorlashga yuqori kasbiy malakaga ega bo‘lgan iqtisodchilar, olimlar jalb qilingan.

8.7-rasm. Rejalashtirishni tashkil qilish usullari.

Yuqoridagilardan kelib chiqib rejalashtirishni tarixiy, iqtisodiy kategoriya deb hisoblash mumkin.

Xorij tajribasi

Rejalashtirish borasida jahonda 100 eng yirik deb tan olingan transnatsional kompaniyalardan biri, Amerika Qo‘shma SHtatlaridagi “Ay.M.-elektrik” firmasining tajribasi nazariy va amaliy jihatdan e’tiborga sazovor. Bu firma energetik jihozlar ishlab chiqarish, ularni ta’mirlash va ishlatish bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish bilan shug‘ullanadi.

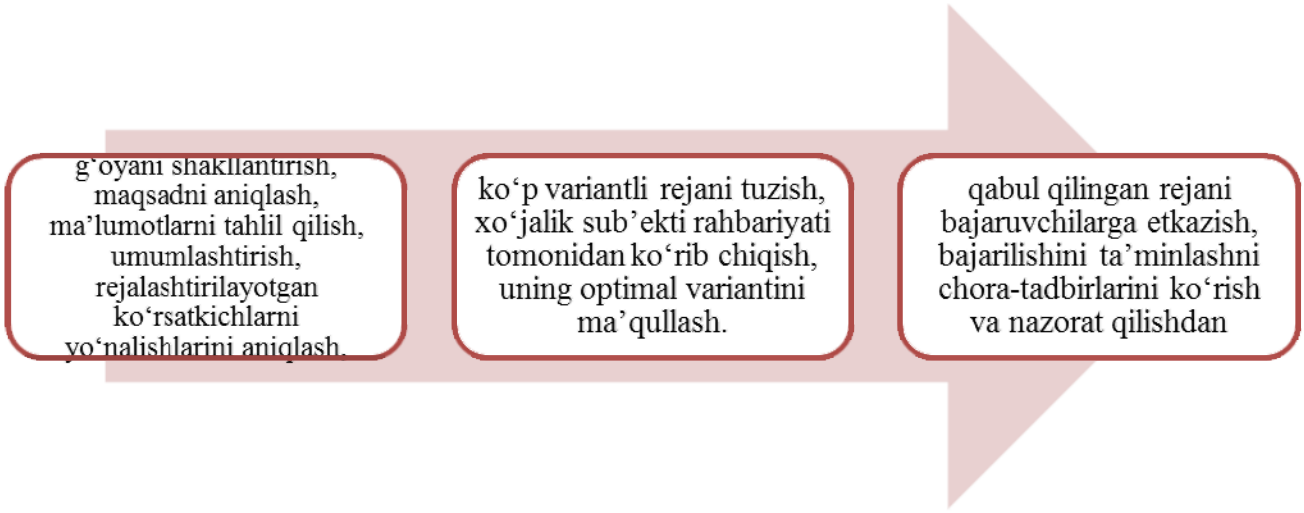
Ushbu firmada rejalashtirish har ikki yilga (har bir strategik xo‘jalik markazi (SXM) bo‘yicha) strategik reja ishlab chiqishdan

boshlanadi. Bu ishga 4 oy muhlat beriladi. Strategik yo‘nalish uch yilga mo‘ljallanib, 5 yilga ekstropolyasiya qilinadi. Bu tsikl yillik rejalarni asoslashni ham o‘z ichiga oladi.

Yillik (joriy) rejalashtirishni xo‘jalik faoliyatini, bozor kon’yunkturasini chuqur tahlil qilish asosida marketing bo‘limi bajaradi. Rejani bajarilishini ishlab chiqarish bosh boshqarma boshlig‘i har oyda o‘tkazadigan majlislarda zavodlar boshliqlari orqali amalga oshiradi.

Har qanday rejadan chetlashish marketing va moliya bo‘limlari bilan tanqidiy tahlil qilinadi, rejaga zaruriy korrektirovkalar kiritiladi. Rahbariyatning doimiy nazoratida turadigan ko‘rsatkichlarga - buyurtmalar soni, ishlab chiqarish vaqti, mehnat

Rejalashtirishning asosiy vazifasi maqsadni to‘g‘ri belgilash, unga erishish parametrlarini (indikatorlarini, ko‘rsatkichlarini) va yo‘llarini aniqlab berishdan iborat.

8.8-rasm. Rejalashtirishning umumlashtirilgan uch bosqichi.

Rejalashtirishning boshqa muhim tamoyili – “ilmiylik”. Bu tamoyil rejalar va rivojlantirish dasturlarini fan-texnika taraqqiyoti, bozor raqobati va iste’molchi talablariga asosan tuzishni nazarda tutadi. Ilmiy yondashuv mehnat xarajatlari – jonli mehnat (ishchi kuchi) va mahsulotga aylanadigan mehnatni kamaytirishga, yuqori natijalarga erishishga, shuningdek, korxona xodimlariining moddiy va ma’naviy manfaatdorligini oshirishga yordam beradi. Masalan, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektdan foydalanish bu tamoyilni amalda qo‘llash uchun katta imkoniyatlar beradi.

“Komplekslilik tamoyili” ishlab chiqarishni quyidagi jihatlar bo‘yicha bir butun holda ko‘rib chiqishni taqozo etadi:

- Vaqt (zamon) va joy (makon) jihatdan;
- Boshqarishning gorizontal (sexlararo) va vertikal (darajaviy) jihatda;
- Ishlab chiqarish resurslarini ta’minlashda;
- Ishlab chiqarishdagi “tor joylar”ni (muammoli nuqtalarni) aniqlash va hal qilishda;
- Xodimlarning mehnat natijalaridan moddiy-va ma’naviy qoniqishda;
- Korxonaning maqsadli daromad yoki foyda olishda.

Bu tamoyil korxonaning barcha jihetlarini bir-biri bilan bog‘lab, umumiy muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan.

“Proporsionallik tamoyili” rejalashtirish va boshqarishda juda kerak. U ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchining sexlar hamda ish joylarida to‘g‘ri taqsimlanishini ta’minlaydi, natijada resurslardan samarali foydalanish va muvozanatga erishiladi.

Uzluksizlik tamoyili” ishlab chiqarish va korxona faoliyatini tashkil etishning asosiy tamoyillaridan biridir. U joriy rejalar bilan istiqbol rejalarining, istiqbol rejalar bilan prognozlarning (bashoratlar) o‘zaro uzluksiz bog‘liqligini ko‘zda tutadi. Bu zamonaviy dunyoda o‘zgaruvchanlik ortib borayotganligi sababli, rejalar doimiy yangilanib turishi kerak.“Optimallik tamoyili” rejalar barcha ishlab chiqarish resurslaridan (shu jumladan, chiqitlar va yo‘ldosh mahsulotlar) keng foydalanishni inobatga olib, ratsional va unumli ishni ta’minlashi kerak. Rejalar yuqori natijalarga erishish uchun eng samarali yo‘llarni tanlashi lozim. Optimallikka iqtisodiy-matematik usullar va elektron hisoblash vositalaridan foydalanish orqali erishiladi. Ko‘p variantlarni hisob-kitob qilish (masalan, turli ssenariylarni solishtirish) eng tejamkor va samarali variantni tanlash imkonini beradi.

“Moslashuvchanlik tamoyili” bu tamoyillarning eng zamonaviyidir. U iste’molchi va xaridor talablariga tez moslashish, inqiroz va qiyinchiliklar davridagi o‘zgarishlarni inobatga olishga yordam beradi. Masalan, COVID-19 pandemiyasi kabi global

o‘zgarishlarda foslashuvchanlik korxona omon qolishini ta’minlaydi.

Rejalashtirish usullari (metodlari) har xil bo‘ladi va ular orasida eng ko‘p tarqalgani:

- “Balans usuli”: Bu usulning ahamiyati bugungi kunda yanada oshdi, chunki u o‘zaro bog‘liqlikdagi ko‘rsatkichlarni solishtirishga asoslanadi. Faqat balans usuli asosiy proporsiyalarni belgilash, resurslarning jamiyat ehtiyojlariga muvofiqligini aniqlash va rejalar real va natijali bajarilishini ta’minlaydi. U istiqbol va joriy rejalar barcha qismlarini ishlab chiqishda ishlatiladi.

Balans turlari: Korxona ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatiga bo‘lgan talablar hamda ularning manbalarini aniqlashda foydalaniladi.

Asosiy balanslar:

- «Moddiy balans»: Xom ashyo va materiallarning ehtiyoji va mavjudligi.

- «Ishlab chiqarish quvvatlari balansi»: Ishlab chiqarish hajmining resurslar bilan muvofiqligi.

- «Ishchi kuchi balansi»: Korxona ishchilariga ehtiyoj va ularning ta’minoti.

- «Ish vaqti balansi»: Ish vaqti samaradorligi va taqsimoti.

- «Qiymat balansi»: Moliyaviy ko‘rsatkichlar (xarajatlar va daromadlar) o‘rtasidagi muvozanat.

Balanslar odatda jadval shaklida tuziladi va ehtiyojlar bilan resurslarning mos kelishini ko‘rsatadi. Balans usuli ko‘proq normativ usul bilan birgalikda qo‘llaniladi, chunki normativ usul resurslarni sarflashning chegaralarini belgilaydi.

- «Normativ usul»: Ishlab chiqarishni rejalashtirishda norma va normativlardan foydalanish. “Norma (me’yor)” – bu mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun xom ashyo, material, energiya kabi resurslardan foydalanishning maksimal yoki minimal chegarasi. “Normativ” esa nisbiy ko‘rsatkich (foiz yoki koeffitsient), masalan, asosiy fondlarning qaytimi yoki mahsulotning sifati. Normativlar kelgusi yillarda yangilanish uchun iqtisodiy o‘zgarishlar (inflatsiya, narxlar)ni hisobga olishi kerak.

Norma va normativlarning asosiy guruhlari[1]:

- Jonli mehnat xarajati normatiVlari (masalan, mahsulot birligiga sarflanuvchi ish vaqti, ishlab chiqarish normasi).
- Moddiy xarajat normalari (xom ashyo, material, yoqilg‘i, energiya, butlovchi qismlar).
- Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish normativlari (ish sikli davomi, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi, zahiralar).
- Mehnat vositalaridan foydalanish normalari (mashinalar, uskunalar, mexanizmlar).
- Korxona va sexlarning quvvatiga chiqish vaqti normalari.
- “Iqtisodiy-matematik usul”: Matematik modellar va algoritmlar yordamida variantlarni tahlil qilish, masalan, optimallashtirish masalalari uchun.
- “Statistika usuli”: Tarixiy ma’lumotlarga asosan tendentsiyalarni aniqlash.
- “Omillar bo‘yicha usul”: Eng muhim omillarni (masalan, bozor talabi, xom ashyo narxlarini) tahlil qilish.
- «Ko‘p variantli hisob-kitob usuli»: Turli ssenariylarni ishlab chiqib, eng yaxshisini tanlash.

Zamonaviy rejalashtirishda usullar bir-biri bilan kombinatsiya qilinadi, masalan, balans + normativ usullarini qo‘llash orqali aniq va samarali natijaga erishiladi.

Demak, rejalashtirish jarayonining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan tashqi va ichki omillarning to‘g‘ri baholanishiga, ularning o‘zaro ta’siri hisobga olingan holda mos strategiyalar ishlab chiqilishiga bog‘liq. Korxona uchun eng muhim vazifa — mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish, risklarni boshqarish va zamonaviy yondashuvlar orqali rejalashtirishni takomillashtirishdir.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq: Sanoat ishlab chiqarishida rejalashtirish jarayonlari va rejalar tizimi, sanoat ishlab chiqarishida biznes-reja, uning mazmuni va ishlab chiqish tartibi, rejalashtirish jarayoniga ta’sir etuvchi omillar va rejalashtirishni takomillashtirishning yo‘nalishlari yuzasidan asosiy tushunchalarni amaliy qo‘llash va o‘z xulosalaringizni asoslab bering

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Reja va rejalashtirishning tavsifi, maqsadi va vazifalari qanday.
2. Rejalashtirishning bozor iqtisodiyotiga mos tamoyillari va usullari.
3. Rejalar tizimi va uning bozor munosabatlariga mosligi.
4. Sanoat ishlab chiqarish rejasining bo‘limlari va ko‘rsatkichlari.
5. Prognozlash va rejalashtirish tushunchalarining o‘xshash va farqli jihatlarini izohlang. Ular iqtisodiy boshqaruvda qanday ahamiyatga ega?
6. Rejalashtirishning mohiyati va vazifalari nimadan iborat? U sanoat ishlab chiqarishida qaysi vazifalarni hal qiladi?
7. Prognozlash jarayonida qaysi usullar ko‘proq ishlatiladi (ekstrapolyatsiya, modellash, ekspert bahosi va h.k.)?
8. Rejalashtirishning metodologik asoslari deganda nimani tushunasiz? Unda iqtisodiy qonunlar va tendensiyalar qanday ahamiyat kasb etadi?
9. Rejalashtirish tamoyillari qaysilar va ularni sanoat korxonalarida amaliyotga tatbiq etishda qaysi yo‘nalishlar ustuvor hisoblanadi?
10. Rejalashtirish usullari (balans, normativ, dasturiy-maqsadli, iqtisodiy-matematik modellar) qaysi hollarda samarali hisoblanadi?
11. Sanoat ishlab chiqarishida rejalashtirish jarayonlari qanday bosqichlarda amalga oshiriladi? Bu jarayonda korxona resurslari qanday taqsimlanadi?
12. Rejalar tizimi turlarini keltiring va ularning o‘zaro bog‘liqligini misollar bilan izohlang (strategik, taktik, joriy rejalar).
13. Biznes-rejaning asosiy tarkibiy qismlari qaysilar? Uning mazmuni va ishlab chiqish tartibini tushuntiring.
14. Rejalashtirish jarayoniga ta’sir etuvchi omillar (ichki va tashqi)ni sanab o‘ting. Ularni hisobga olgan holda rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlarini izohlang.

IX BOB. ISHLAB CHIQARISHINING IQTISODIY VA IJTIMOIY SAMARADORLIGI.

9.1. Iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini ta'minlashning ahamiyati.

9.2. Ishlab chiqarish samaradorlignning mohiyati, mezoni va ko'rsatkichlari.

9.3.Sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligi monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlari.

9.1. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini ta'minlashning ahamiyati

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish va iqtisodiy liberallashtirish jarayonida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalasi milliy iqtisodiyot barqarorligi, raqobatbardoshligi va aholi farovonligini ta'minlashning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Bugungi kunda iqtisodiy samaradorlik nafaqat ishlab chiqarishning rentabelligi yoki foyda miqdori bilan, balki korxona faoliyatining ijtimoiy, innovatsion va ekologik natijalari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Prezident Shavkat Mirziyoyev o'zining Oliy Majlisga murojaatnomasida ta'kidlaganidek[32]:"Iqtisodiyot – bu hisob-kitob demakdir. Eng yomoni, istiqbolli yirik loyihalarni belgilash va amalga oshirishda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yilgani, xorijiy kreditlar samarasiz ishlarga sarflangani iqtisodiyot rivojiga xalaqit bermoqda."

Mazkur fikrlar shundan dalolat beradiki, iqtisodiyotda samaradorlikni ta'minlash — bu faqat natijani o'lchash emas, balki barcha resurslardan oqilona va oqibatli foydalanish tizimini shakllantirishdir. Demak, samaradorlik tushunchasi iqtisodiy boshqaruv tizimining markaziy kategoriyasi bo'lib, u iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, ishlab chiqarishni optimallashtirish va inson kapitalidan to'laqonli foydalanishning negizini tashkil etadi. Samaradorlik

[32] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi

tushunchasining mohiyati.B.A. Abdukarimov va hammualliflarning “Korxona iqtisodiyoti” nomli darsligida qayd etilishicha, samaradorlikni tor doirada faqat ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi yoki foyda miqdori orqali baholash yetarli emas. Unga tizimli, kompleks va ko‘p qirrali yondashuv talab etiladi. Bu yondashuvga ko‘ra, samaradorlik resurslardan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar, ekologik xavfsizlik, ijtimoiy barqarorlik hamda inson kapitalining rivojlanish darajasi bilan o‘lchanadi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “samara” so‘zi “natija” yoki “oqibat”, “samarador” esa “kutilganidan ortiq natija beruvchi”, “samaradorlik” esa iqtisodiy natijani, mehnat unumdorligini oshirish jarayonini ifodalaydi. Shu bilan birga, “samarali” atamasi yuqori natijaga erishishga qaratilgan faoliyatni bildiradi.

Professor E.X. Maxmudovning fikricha:“Samara – bu ishlab chiqarilayotgan mahsulot, foyda va daromad hajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish, sifatni yaxshilash va ishlab chiqarishdagi isrofgarchiliklarni bartaraf etish orqali erishilgan ijobiy natijadir.”

Demak, samaradorlik ikki asosiy shaklda namoyon bo‘ladi:

1. Natural shaklda — ishlab chiqarish hajmi va mahsulot sifati orqali ifodalangan ishlab chiqarish samarasi;

2. Pul shaklida — foyda, rentabellik va moliyaviy natijalar orqali o‘lchanadigan iqtisodiy samara.

Iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik.Samaradorlik tushunchasi faqat iqtisodiy natijalar bilan cheklanmaydi. U korxona faoliyatining sifat darajalarini, inson omilining faolligini va ijtimoiy rivojlanish tendensiyalarini ham qamrab oladi. Iqtisodiy samaradorlik tor ma’noda — qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlarining maqsadga muvofiqligini ifodalaydi. Bunda asosiy mezon — erishilgan natijaning unga sarflangan xarajatlar (ishlab chiqarish resurslari)ga nisbati hisoblanadi. Xarajatlar kamaygan sari, mahsulot sifati saqlanib qolgan holda foyda hajmi ortadi, bu esa iqtisodiy samaradorlikning oshishiga olib keladi.

Formulada bu quyidagicha ifodalanadi:

Iqtisodiy samaradorlik = Erishilgan samara / Sarflangan xarajatlar.

Shunday qilib, iqtisodiy samaradorlik – bu foyda va xarajatlar nisbatida namoyon bo‘ladigan muvozanat ko‘rsatkichi bo‘lib, korxona raqobatbardoshligi va iqtisodiy barqarorligini belgilovchi asosiy mezondir.

Samaradorlikning kengroq tushunchasi — bu ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikdir. U iqtisodiy natijalarni inson kapitali, mehnat sharoitlari va ijtimoiy muhit bilan bog‘liq holda baholaydi. Ijtimoiy samaradorlik xodimlarning malakasi, kasbiy tajribasi, madaniyati, sog‘lig‘i, ijtimoiy barqarorligi va umr davomiyligining uzayishi kabi omillarda o‘z ifodasini topadi.

Shuningdek, bu tushuncha aqliy va jismoniy mehnat o‘rtasidagi tafovutni kamaytirish, ijodiy mehnatni rivojlantirish va insonning kasbiy salohiyatini to‘liq ishga solish orqali ishlab chiqarish jarayonini insonparvarlashtirishni ko‘zda tutadi. Natijada, mehnat unumdorligi ortadi, ijtimoiy tenglik ta’minlanadi, ekologik xavfsizlik mustahkamlanadi hamda aholi farovonligi yuksaladi.

Iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida samaradorlikni baholashda faqat moliyaviy natijalarga e’tibor qaratish yetarli emas. Hozirgi davrda korxonalarning faoliyatini baholashda quyidagi kompleks mezonlar qo‘llaniladi:

- ishlab chiqarish samaradorligi (mehnat unumdorligi, foyda, rentabellik);
- resurslardan foydalanish darajasi (energiya, xomashyo, mehnat, kapital);
- innovatsion faoliyat samarasi (yangi texnologiyalarni joriy etish, raqamli transformatsiya);
- ekologik samaradorlik (chiqindilarni kamaytirish, yashil texnologiyalarni joriy etish);
- ijtimoiy samaradorlik (bandlik, ish sharoiti, malaka oshirish, xodimlar motivatsiyasi).

Bu mezonlarning uyg‘unligi korxonaning iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta’minlaydi. Iqtisodiyotni liberallashtirish jarayonida samaradorlikni ta’minlash — bu faqat moliyaviy natijalarni yaxshilash emas, balki ijtimoiy farovonlikni oshirish, inson kapitalini rivojlantirish,

ekologik xavfsizlikni ta’minlash va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirishga qaratilgan kompleks jarayondir.

Samaradorlikning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari bir-birini to‘ldiradi: iqtisodiy samaradorlik barqaror o‘sishni ta’minlasa, ijtimoiy samaradorlik bu o‘sishning insonparvar va barqaror xarakterini shakllantiradi. Shunday qilib, hozirgi liberallashgan iqtisodiyot sharoitida samaradorlikni baholashda foyda, xarajat, ijtimoiy ta’sir va innovatsion yangilanishlar o‘rtasidagi muvozanat asosiy mezon sifatida qaralishi zarur

9.2. Ishlab chiqarish samaradorlignning mohiyati, mezoni va ko‘rsatkichlari

Samaradorlikni baholashda **“mezon”** tushunchasi markaziy o‘rinni egallaydi. Falsafiy jihatdan mezon — bu voqelikni, hodisani yoki jarayonni baholash uchun qo‘llaniladigan **asosiy o‘lchov, muhim belgi va ishonchlilik mezoni**dir. U yordamida inson faoliyati natijalari va ularning haqiqatga mosligi aniqlanadi.

“Mezon” so‘zi yunoncha **“kriterion”** atamasidan olingan bo‘lib, “baholash alomati” yoki “o‘lchov vositasi” ma’nolarini anglatadi. Shu sababli iqtisodiy samaradorlikni aniqlashda ham natijani unga erishish uchun sarflangan resurslar bilan taqqoslash zarur. Ya’ni samaradorlik — bu ishlab chiqarish faoliyatining yakuniy natijalari bilan ularga erishish jarayonida ishlatilgan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o‘zaro nisbatidir.

Ushbu bog‘liqlik umumiy tarzda quyidagi formula orqali ifodalanadi:

S = Natija / Xarajatlar = Natija / (Mehnat + Moddiy + Moliyaviy resurslar)

Shu tarzda ishlab chiqarish samaradorligi — bu resurslardan foydalanish natijasida olingan iqtisodiy va ijtimoiy foydaning o‘lchovidir. U faqat ishlab chiqarish hajmini emas, balki sarflangan resurslarning qanchalik oqilona ishlatilganini ham ko‘rsatadi.

Iqtisodiy samaradorlikning mohiyati va mezonlari. Iqtisodiy samaradorlikning mazmuni uning **mezonlari** va **ko‘rsatkichlar tizimi**

orqali namoyon bo‘ladi. Bunda asosiy maqsad — ishlab chiqarish natijasini maksimal darajada oshirib, xarajatlarni minimal darajaga tushirishdir. Samaradorlikning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish hajmining o‘sishi;
- resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish;
- mehnat unumdorligining ortishi;
- foyda va rentabellik darajasining yuqoriligi.

Har bir tarmoqda samaradorlik o‘ziga xos tarzda o‘lchanadi. Mehnat sarfi, fondlardan foydalanish darajasi va aylanma mablag‘larning aylanuvchanligi bu jarayonning asosiy ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Mehnat samaradorligini baholash ko‘rsatkichlari. Ishlab chiqarish samaradorligining eng muhim mezonlaridan biri — **mehnat unumdorligi**dir. U inson mehnatining ma’lum vaqt ichida qancha miqdorda mahsulot yaratish qobiliyatini bildiradi.

Mehnat sig‘imi esa, aksincha, mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan mehnat sarfini ifodalaydi. U quyidagi formulalar orqali aniqlanadi:

$$Ms = Mx / Tmx$$

bu yerda:

Ms — mehnat sig‘imi,
Mx — mahsulot hajmi,
Tmx — sarflangan mehnat miqdori.

Amaliyotda ko‘pincha **mehnat unumdorligi (Mu)** ko‘rsatkichi qo‘llaniladi. U mehnat sig‘imining teskarisi bo‘lib, quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$Mu = Tmx / Mx$$

Demak, mehnat unumdorligi ortgan sari korxonaning ishlab chiqarish samaradorligi ham oshadi. Mehnat samaradorligi o‘sishi ishlab chiqarish tannarxining kamayishiga, foydaning ortishiga va korxonaning raqobatbardoshligini kuchaytirishga olib keladi.

Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligi. Ishlab chiqarish samaradorligini baholashda **moddiy sig‘im** (material sig‘imi)

muhim o‘rin tutadi. U mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan xomashyo, yordamchi materiallar, butlovchi qismlar, energiya va yoqilg‘i sarflarini ifodalaydi.

Formulada bu quyidagicha ifodalanadi:

$$\mathbf{Ms = Mr / Tmx}$$

bu yerda:

Mr — sarflangan moddiy resurslar miqdori,

Tmx — ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi.

Material sig‘imi qancha past bo‘lsa, ishlab chiqarish shunchalik tejamkor va samarali hisoblanadi. Shu bilan birga, energiya samaradorligi, chiqindilarni kamaytirish va xomashyo isrofini minimallashtirish korxona iqtisodiy barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Fondlardan foydalanish samaradorligi. Ishlab chiqarishning yana bir muhim iqtisodiy ko‘rsatkichi — bu **fondtalablik** (fond sig‘imi)dir. U mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatini bildiradi.

$$\mathbf{Fs = F / Mx}$$

bu yerda:

Fs — fondtalablik,

F — asosiy ishlab chiqarish fondlarining o‘rtacha yillik qiymati,

Mx — ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi.

Ushbu ko‘rsatkichning teskarisi **fond qaytimi (Fk)** deb ataladi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathbf{Fk = Mx / F}$$

Fond qaytimi ko‘rsatkichi yuqori bo‘lsa, bu korxonaning mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanganini anglatadi.

Korxona iqtisodiy samaradorligini baholashda **moliyaviy barqarorlik** ko‘rsatkichlari ham muhim ahamiyatga ega. Ular nafaqat korxonaning ichki holatini, balki investorlar, kreditorlar va davlat

idoralari uchun ishonchlilik darajasini belgilaydi. Moliyaviy barqarorlik ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligi, qarz yukining maqbulligi, aylanma mablag‘larning aylanish tezligi va sof foyda miqdoriga asoslanadi.

9.1-jadval.

Asosiy vositalar va aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari tizimi

№	Ko‘rsatkich nomi	Iqtisodiy mazmuni	Hisoblash formulasi
1.	Asosiy vositalar rentabelligi	Asosiy vositalar o‘rtacha qiymatiga nisbatan sof foyda ulushi	**SF × 100 / AV**
2.	Asosiy vositalar daromadliligi	Asosiy vositalarning o‘rtacha qiymatiga nisbatan yalpi daromad foizi	**YAD × 100 / AV**
3.	Fond qaytimi	1 so‘m asosiy vositalar qiymatiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi	**YAM / AV**
4.	Aylanma mablag‘larning aylanuvchanligi (kunlarda)	Aylanma mablag‘larning bir aylanish davri necha kunga tengligini ko‘rsatadi	**Ks / Q**
5.	Aylanma mablag‘larning aylanuvchanlik koeffitsienti	Aylanma mablag‘ning yil davomida necha marta aylanishini bildiradi	**Q / AYM**
6.	Aylanma mablag‘larning rentabelligi	100 so‘m aylanma mablag‘ga to‘g‘ri keladigan foyda miqdori	**SF × 100 / AYM**
7.	Aylanma mablag‘larning daromadliligi	100 so‘m aylanma mablag‘ga to‘g‘ri keladigan yalpi daromad miqdori	**YAD × 100 / AYM**

Ushbu ko‘rsatkichlar kompleks tahlil qilinib, korxonaning iqtisodiy imkoniyatlari, investitsiya jozibadorligi hamda raqobatbardoshlik darajasi aniqlanadi.

Ishlab chiqarish samaradorligini baholashda mehnat, moddiy resurslar va asosiy fondlardan foydalanish darajasini tahlil qilish muhimdir. Bu jarayon korxonaning iqtisodiy barqarorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, foydani ko‘paytirish va resurslardan oqilona foydalanish uchun ilmiy asos yaratadi.

Samaradorlik ko‘rsatkichlari o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etadi: mehnat unumdorligi ishlab chiqarish hajmini oshiradi, material sig‘imi va fond qaytimi esa resurslardan tejamkor foydalanishni ta’minlaydi. Shu bois, samaradorlikni tahlil qilish faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy va innovatsion omillarni ham o‘z ichiga olgan kompleks baholash tizimi asosida olib borilishi lozim.

Korxonaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda moliyaviy holatni baholovchi ko‘rsatkichlar muhim o‘rin tutadi. Ular korxonaning umumiy kapital tuzilmasi, to‘lovga qobiliyati, moliyaviy barqarorligi, ish faolligi va rentabelligi haqida to‘liq tasavvur beradi. Ushbu ko‘rsatkichlar korxonaning resurslardan qay darajada oqilona foydalanganini, foyda olish imkoniyatlarini va investitsion jozibadorlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Moliyaviy holatni baholovchi asosiy ko‘rsatkichlar tizimi

Bu ko‘rsatkichlar quyidagi asosiy guruhlarni o‘z ichiga oladi:

- Kapital tarkibi ko‘rsatkichlari – korxonaning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan tashqi resurslar o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi.
- To‘lovga qobillik (likvidlik) ko‘rsatkichlari – korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarni o‘z vaqtida qoplash imkoniyatini tavsiflaydi.
- Ish faolligi ko‘rsatkichlari – aktivlar, debitor va kreditor qarzlar aylanuvchanligini ko‘rsatadi.
- Rentabellik ko‘rsatkichlari – korxonaning foyda olish qobiliyatini, aktivlar va mahsulotlarning daromadliligini o‘lchaydi.

II. To‘lovga qobillik (likvidlik) ko‘rsatkichlari

2.1. Joriy likvidlik | Qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash uchun korxonaning joriy aktivlari yetarliligini ko‘rsatadi: **(PM + D + TMZ) / Mq.m.**

2.2. Tezkor likvidlik | Qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash uchun yuqori likvidli aktivlar nisbatini bildiradi: **(PM + D) / Mq.m.**

2.3. Absolyut likvidlik | Absolyut likvid aktivlar orqali qisqa muddatli majburiyatlarni to‘lash imkoniyatini ifodalaydi: **PM / Mq.m.** |

2.4. Sof aylanma kapital | Qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan joriy aktivlar farqini ifodalaydi: **SAK = JA – Mq.m.**

9.2-Jadval.

Korxonaning moliyaviy holatini aniqlovchi ko‘rsatkichlar

Ko‘rsatkichlar	Mazmuni va aniqlanish tartibi
I. Kapital tarkibi ko‘rsatkichlari	
1.1. Mulk koeffitsienti	Korxonaning jami kapitalida xususiy kapital ulushini ko‘rsatadi. Formulasi: **O‘MM / JA(y.q.)**
1.2. Moliyaviy qaramlik koeffitsienti	Korxonaning tashqi qarzlarga bog‘liqlik darajasini ifodalaydi: **M / O‘MM**
1.3. Qarzdorlik koeffitsienti	Jami aktivlardan kreditorlarga to‘lanishi lozim bo‘lgan mablag‘lar ulushi: **M / JA(y.q.)**
1.4. Kreditorlarning himoyalanganligi koeffitsienti	Kreditlarning qaytarilmaslikdan sug‘urtalanganlik darajasini bildiradi: **STF / FT**

Ishlab chiqarish samaradorligining mazmuni shundaki, u korxona va butun iqtisodiyot miqyosida mavjud resurslardan qanchalik oqilona foydalanilayotganini ko‘rsatadi. Samaradorlik — bu faqat ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi emas, balki unga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy, moliyaviy va intellektual resurslarning natijaviy qaytimi hamdir.Samaradorlikning asosiy mezoni — natija va xarajatlar o‘rtasidagi nisbatdir. Ya’ni, kamroq resurs evaziga ko‘proq va sifatli mahsulot olish imkoniyati qanchalik yuqori bo‘lsa, ishlab chiqarish shunchalik samarali hisoblanadi. Bu nisbat foyda miqdori, mahsulot tannarxi, mehnat unumdorligi, fond qaytimi va resurslardan foydalanish darajasi orqali o‘lchanadi.

Samaradorlikni aniqlovchi ko‘rsatkichlar shartli ravishda ikki asosiy guruhga bo‘linadi:

1. Iqtisodiy ko‘rsatkichlar — foyda, rentabellik, ishlab chiqarish tannarxi, kapital aylanuvchanligi, mehnat unumdorligi va resurslardan foydalanish darajasi.

2. Ijtimoiy ko‘rsatkichlar — xodimlarning ish sharoiti, kasbiy malaka va bilim darajasi, ijtimoiy himoya, yashash sifati hamda farovonlik darajasi.

9.3-jadval.

Ish faolligi va rentabellik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Mazmuni va aniqlanish tartibi
III. Ish faolligi ko‘rsatkichlari	
3.1. Aktivlar aylanishi	Har bir so‘mlik aktiv qancha mahsulot qiymatini keltirganini ko‘rsatadi: **SST / JA(y.q.)**
3.2. Debitorlik qarzlari aylanishi	Debitor qarzlarning yil davomida necha marta pulga aylantirilganini ko‘rsatadi: **SST / D**
3.3. Debitor qarzlarning o‘rtacha undirish muddati	Debitor qarzlarni undirish uchun o‘rtacha necha kun zarurligini bildiradi: **365 × (D / SST)**
3.4. Kreditor qarzlarning aylanishi	Kreditorlik qarzlarini to‘lash uchun necha marta oborot amalga oshirilishini ifodalaydi: **SMT / Ky.q.**
3.5. Kreditorlik qarzlarining o‘rtacha to‘lash muddati	O‘rtacha kreditor qarzlarni to‘lash uchun necha kun kerakligini bildiradi: **365 × (Ky.q. / SMT)**
IV. Rentabellik ko‘rsatkichlari	
4.1. Aktivlar rentabelligi	Aktivlarga qo‘yilgan mablag‘larning har bir so‘miga to‘g‘ri keladigan sof foyda ulushi: **SF / JA(y.q.)**
4.2. Sotilgan mahsulot rentabelligi	Sotilgan mahsulotning har bir so‘mi qancha yalpi foyda keltirganini ko‘rsatadi: **YAF / SST**
4.3. Ishlab chiqarish xarajatlari rentabelligi	Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarining har bir so‘miga to‘g‘ri keladigan foyda miqdorini ifodalaydi: **YAF / SMT**

Bu ko‘rsatkichlarning uyg‘unligi ishlab chiqarish samaradorligini har tomonlama baholash imkonini beradi. Chunki iqtisodiy samaradorlik moddiy natijalarni ko‘rsatsa, ijtimoiy samaradorlik inson kapitalining rivojlanish darajasini ifodalaydi.

Umuman olganda, ishlab chiqarish samaradorligi korxonaning iqtisodiy salohiyati, mehnat unumdorligi va ijtimoiy barqarorlik darajasini belgilovchi asosiy mezondir. Samaradorlikning yuqori bo‘lishi resurslardan tejamkor foydalanish, innovatsiyalarni keng tatbiq etish, mehnat unumdorligini oshirish va boshqaruv tizimining samarali tashkil etilishi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardir:

- ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish;
- ilg‘or texnologiyalarni joriy etish;
- mehnat unumdorligini oshirish orqali resurs tejamkorligini ta’minlash;
- mahsulot sifatini yaxshilash hamda xarajatlarni optimallashtirish;
- xodimlarning bilim va malakasini doimiy oshirish.

Shunday qilib, ishlab chiqarish samaradorligi — bu iqtisodiy natijalarning yig‘indisi emas, balki inson omiliga tayanadigan, innovatsiyalar bilan boyitilgan va barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan kompleks iqtisodiy kategoriya hisoblanadi.

Korxonaning iqtisodiy faoliyatini baholashda moliyaviy holat ko‘rsatkichlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ular ishlab chiqarish samaradorligi darajasini aniqlash, moliyaviy resurslardan foydalanish natijadorligini baholash va korxonaning barqaror rivojlanish istiqbollarini belgilash imkonini beradi.

Mazkur ko‘rsatkichlar to‘rtta asosiy guruhdan iborat:

Kapital tarkibi ko‘rsatkichlari — korxonaning moliyaviy mustaqilligi, o‘z mablag‘lari ulushi va qarz majburiyatlari nisbatini aniqlaydi;

To‘lovga qobillik (likvidlik) ko‘rsatkichlari — korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarni o‘z vaqtida bajarish salohiyatini tavsiflaydi;

Ish faolligi ko‘rsatkichlari — aktivlar, debitor va kreditor qarzlarning aylanish tezligini ifodalaydi;

Rentabellik ko‘rsatkichlari — foyda miqdori va kapitaldan foydalanish samaradorligini o‘lchaydi.

Ishlab chiqarish samaradorligi — bu korxona faoliyatining asosiy natijaviy ko‘rsatkichidir. U mavjud resurslardan foydalanish darajasini, mehnat va kapitalning qaytuvchanligini, ishlab chiqarishning iqtisodiy hamda ijtimoiy natijalarini kompleks tarzda aks ettiradi.

9.4-jadval.

Korxonalarning moliyaviy holatini aniqlovchi asosiy ko‘rsatkichlar

Ko‘rsatkichlar	Mazmuni va aniqlanish tartibi
I. Kapital tarkibi ko‘rsatkichlari	
1.1. Mulk koeffitsienti	Korxona jami kapitalida xususiy kapitalning ulushini ko‘rsatadi. (O‘MM / JA(y.q.))
1.2. Moliyaviy qaramlik koeffitsienti	Korxonaning tashqi qarzlarga bog‘liqligini bildiradi. (M / O‘MM)
1.3. Qarzdorlik koeffitsienti	Jami aktivlardan kreditorlarga to‘lanadigan mablag‘ ulushi. (M / JA(y.q.))
1.4. Kreditorlarning himoyalanganligi koeffitsienti	Kreditlarning to‘lanmaslik xavfidan himoyalanganlik darajasini bildiradi. (STF / FT)

II. To‘lov qobiliyati (likvidlik) ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Mazmuni va aniqlanish tartibi
2.1. Joriy likvidlik koeffitsienti	(PM + D + TMZ) / Mq.m.
2.2. Tezkor likvidlik koeffitsienti	(PM + D) / Mq.m.
2.3. Absolyut likvidlik koeffitsienti	PM / Mq.m.
2.4. Sof aylanma kapital	SAK = JA – Mq.m.

Samaradorlikni aniqlashda asosiy tamoyil — natija va xarajatlar o‘rtasidagi nisbatdir. Ya’ni, kamroq xarajat bilan ko‘proq va sifatli mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati qanchalik yuqori bo‘lsa, ishlab chiqarish samaradorligi shunchalik kuchli bo‘ladi. Shu sababli, samaradorlik faqat foyda yoki rentabellik darajasi bilan emas, balki ishlab chiqarish jarayonida resurslardan tejamkor va oqilona foydalanish bilan ham belgilanadi.

9.5-jadval.

Korxonalarning ish faolligi va rentabelligini baholash ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Mazmuni va aniqlanish tartibi
III. Ish faolligi ko‘rsatkichlari	
3.1. Aktivlarning aylanish koeffitsienti	Aktivlarning har bir so‘miga to‘g‘ri keladigan sotilgan mahsulot hajmini ko‘rsatadi: **SST / JA(y.q.)**
3.2. Debitorlik qarzlarining aylanish tezligi	Yil davomida debitor qarzlar necha marta pulga aylantirilganini bildiradi: **SST / D**
3.3. Debitor qarzlarning o‘rtacha undirish muddati	Debitor qarzlarni undirish uchun o‘rtacha necha kun kerakligini ko‘rsatadi: **365 × (D / SST)**
3.4. Kreditor qarzlarning aylanish tezligi	Kreditorlik qarzlarini to‘lash uchun zarur oborotlar sonini ifodalaydi: **SMT / Ky.q.**
3.5. Kreditor qarzlarining o‘rtacha to‘lov muddati	Kreditorlarga qarzlarni uzish uchun o‘rtacha necha kun talab etilishini bildiradi: **365 × (Ky.q. / SMT)**
IV. Rentabellik ko‘rsatkichlari	
4.1. Aktivlar rentabelligi	Aktivlarga qo‘yilgan har bir so‘m kapitaldan olingan sof foyda ulushini bildiradi: **SF / JA(y.q.)**
4.2. Sotilgan mahsulot rentabelligi	Sotilgan mahsulotning har bir so‘miga to‘g‘ri keladigan yalpi foyda miqdorini ko‘rsatadi: **YAF / SST**
4.3. Ishlab chiqarish xarajatlari rentabelligi	Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarining bir so‘miga to‘g‘ri keladigan foyda miqdorini bildiradi: **YAF / SMT**

Formulada bu quyidagicha ifodalanadi:

Samaradorlik (S) = Natija / Xarajatlar

yoki S = Mahsulot hajmi / (Mehnat + Moddiy + Moliyaviy resurslar)

Samaradorlik ko‘rsatkichlarining tasnifi

Ishlab chiqarish samaradorligini aniqlovchi ko‘rsatkichlar ikki asosiy guruhga ajratiladi:

Iqtisodiy ko‘rsatkichlar, jumladan:

foyda va sof foyda miqdori;

ishlab chiqarish tannarxi;

mehnat unumdorligi;

fond qaytimi va kapital aylanuvchanligi;

investitsion rentabellik darajasi.

Ijtimoiy koʻrsatkichlar, jumladan:

xodimlarning ish sharoitlari va malaka darajasi;

ijtimoiy himoya tizimi va ish haqi oʻsishi;

bandlik darajasi va mehnat madaniyati;

yashash sifati va aholi farovonligi koʻrsatkichlari.

Shu bois, samaradorlikni baholash faqat iqtisodiy natijalar bilan cheklanmay, balki inson omili, ijtimoiy barqarorlik va ishlab chiqarishning ijtimoiy yoʻnaltirilganligini ham oʻz ichiga oladi.

Yuqori samaradorlikka erishish omillari

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yoʻllari quyidagilardan iborat:

ishlab chiqarish texnologiyalarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish;

innovatsion yondashuvlar asosida ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish;

resurs tejamkorlik va energiya samaradorligini oshirish;

mehnat unumdorligini koʻtarish orqali mahsulot tannarxini kamaytirish;

xodimlar malakasini oshirish va ragʻbatlantirish tizimini takomillashtirish;

sifat menejmenti tizimlarini joriy etish va xalqaro standartlarga moslashtirish.

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish samaradorligi — bu korxonaning raqobatbardoshligini, barqarorligini va ijtimoiy masʼuliyatini belgilovchi murakkab koʻp omilli iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. U foyda olish bilan birga, inson kapitalining rivojlanishiga, resurslardan oqilona foydalanishga va innovatsiyalarni joriy etishga xizmat qiladi. Samaradorlik darajasi yuqori boʻlgan korxonalar nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi, aholi bandligini oshiradi va mamlakatning umumiy iqtisodiy salohiyatini yuksaltiradi. Shu sababli, samaradorlikni oshirish bugungi kunda har bir

tarmoq va korxonaning strategik maqsadlaridan biri sifatida qaralishi zarur.

9.3. Sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini monitoring qilish va tahlil mezonlari

Korxonalarning iqtisodiy faoliyatini baholashda faqat samaradorlik koʻrsatkichlari bilan cheklanilmaydi. Amaliyotda hozirgi kunda korxonaning **iqtisodiy barqarorligini baholash** hamda **moliyaviy nochorlik xavfini aniqlash** boʻyicha maxsus mezonlar tizimi keng qoʻllanilmoqda. Bu tizim korxona faoliyatining moliyaviy holatini kompleks tahlil qilish, muammoli yoʻnalishlarni erta aniqlash va iqtisodiy tiklanish chora-tadbirlarini belgilash imkonini beradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan "Korxonalarning moliyaviy-iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini oʻtkazish mezonlarini aniqlash tartibi toʻgʻrisidagi Nizom" ga muvofiq, xoʻjalik yurituvchi subyektlar quyidagi toifalarga ajratiladi:

1. **Iqtisodiy barqaror korxonalar** — oʻz majburiyatlarini oʻz vaqtida bajaradigan, foyda koʻrsatkichi barqaror oʻsib borayotgan, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanuvchi xoʻjalik subyektlari.
2. **Iqtisodiy xatarli korxonalar** — moliyaviy holatida muayyan beqarorlik kuzatilayotgan, lekin uni tiklash imkoniyatiga ega boʻlgan korxonalar.
3. **Iqtisodiy nochor korxonalar** — toʻlovga qobiliyatsiz yoki moliyaviy tiklanish ehtimoli past boʻlgan xoʻjalik subyektlari. Ular ikki guruhga ajratiladi:

oʻz toʻlov qobiliyatini tiklash imkoniyatiga ega boʻlgan korxonalar;

toʻlov qobiliyatini tiklash imkoniyatiga ega boʻlmagan korxonalar.

Mazkur guruhlash korxonaning moliyaviy turgʻunligini muntazam kuzatish (monitoring) va tahlil qilish uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Iqtisodiy nochorlikni aniqlovchi mezonlar tizimi. Korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlashda quyidagi **asosiy koʻrsatkichlar** mezon sifatida qoʻllaniladi:

- **Toʻlov qobiliyati koeffitsienti (Ktq)** Korxonaning oʻz majburiyatlarini belgilangan muddatda bajarish, ya'ni kre.ditorlar bilan

o‘z vaqtida hisob-kitob qilish va mahsulotni realizatsiya qilish imkoniyatini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkich korxonaning qisqa muddatli aktivlari bilan qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash darajasini ifodalaydi.

Formulasi quyidagicha aniqlanadi:

Ktq = (Joriy aktivlar) / (Qisqa muddatli majburiyatlar)

Agar bu ko‘rsatkich **1,0 dan yuqori** bo‘lsa, korxona to‘lovga qobiliyatli deb hisoblanadi.

- **Xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta’minlanganlik koeffitsienti (Kxm)**

Korxonaning o‘z aylanma mablag‘lari bilan ishlab chiqarish jarayonini moliyalashtirish imkoniyatini ifodalaydi. Ko‘rsatkichning past qiymati korxonaning tashqi manbalarga haddan ortiq tayanayotganini bildiradi.

Kxm = (Xususiy kapital – Uzoq muddatli aktivlar) / Aylanma aktivlar

- **Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari rentabelligi (Rix).** Korxonaning ishlab chiqarish xarajatlari hisobiga qancha darajada foyda olayotganini ko‘rsatadi.

Rix = (Foyda / Ishlab chiqarish xarajatlari) × 100

- **Aktivlar rentabelligi (Ra).** Korxonaning jami aktivlaridan foyda olish qobiliyatini ifodalaydi.

Ra = (Sof foyda / Aktivlarning o‘rtacha yillik qiymati) × 100

- **Xususiy va qarz mablag‘lari nisbati koeffitsienti (Kxq).** Korxonaning moliyaviy mustaqillik darajasini aks ettiradi. Bu ko‘rsatkich qanchalik yuqori bo‘lsa, moliyaviy risklar shunchalik past bo‘ladi.

Kxq = (Xususiy kapital / Qarzdorlik majburiyatlari)

- **Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti.** Korxonaning ishlab chiqarish imkoniyatlaridan real foydalanish darajasini ko‘rsatadi.

Kiq = (Haqiqiy ishlab chiqarish hajmi / Loyihaviy ishlab chiqarish quvvati)

- **Eskirish koeffitsienti (Kesk).** Asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy va ma’naviy eskirish darajasini ko‘rsatadi. U

korxona aktivlarining yangilanish zaruriyatini baholashda muhim o‘rin tutadi.

Kesk = (Eskirish summasi / Asosiy fondlarning balans qiymati)

Monitoringning ahamiyati va amaliy natijalari

Iqtisodiy barqarorlik monitoringi — bu korxonaning moliyaviy va ishlab chiqarish faoliyatini tizimli ravishda kuzatish, tahlil qilish hamda natijalar asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonidir. Uning asosiy maqsadi — iqtisodiy muammolarni erta aniqlash, inqiroz holatining oldini olish va moliyaviy tiklanish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdir.

Sanoat korxonalarida bunday monitoringni samarali tashkil etish quyidagi natijalarga olib keladi:

- korxonaning **moliyaviy intizomi** mustahkamlanadi;
- **xarajatlar tuzilmasi** tahlil qilinib, resurslardan foydalanish samaradorligi oshiriladi;
- **to‘lovga qobiliyatsizlik xavfi**ning oldi olinadi;
- **investitsion jozibadorlik** va kreditor ishonchi ortadi;
- **barqaror o‘sish** uchun strategik boshqaruv qarorlari shakllanadi.

Demak, sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini baholash va monitoring qilish — bu ularning moliyaviy sog‘lomligini ta’minlash, inqiroz holatlarining oldini olish va raqobatbardoshlikni oshirishning muhim omilidir.

Barqarorlik mezonlarini muntazam tahlil qilish orqali boshqaruv organlari resurslardan foydalanishning real samaradorligini baholay oladi, korxonaning iqtisodiy xavf darajasini kamaytiradi va moliyaviy tiklanish strategiyasini belgilaydi. Shu bois, monitoring tizimini takomillashtirish va u orqali doimiy iqtisodiy nazoratni yo‘lga qo‘yish sanoat korxonalarining uzoq muddatli barqaror rivojlanishining muhim kafolatidir.

Joriy (aylanma) aktivlar **A2**

tq= ——

Joriy majburiyatlar **P2 - DO**

Korxonalar faoliyatining moliyaviy turg‘unligini baholashda asosiy ko‘rsatkichlardan biri — **to‘lov qobiliyati** hisoblanadi. U xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘z majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish imkoniyatini ifodalaydi. Shu bilan birga, iqtisodiy barqarorlikni tahlil qilishda boshqa muhim koeffitsientlar ham kompleks tarzda qo‘llaniladi.

1. To‘lov qobiliyati koeffitsienti (Ktq)

Ushbu koeffitsient korxonaning debitorlar bilan o‘z vaqtida hisob-kitob qilishi hamda tayyor mahsulot va boshqa moddiy boyliklarni realizatsiya qilish imkoniyatini aniqlaydi. U korxonaning qisqa muddatli aktivlari bilan qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash darajasini ifodalaydi.

Formulasi:

$$K_{tq} = \frac{A_2}{P_2}$$

Bu yerda:

- $\mathbf{A_2}$ – joriy (aylanma) aktivlar (ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulot, pul mablag‘lari, debitorlik qarzlari va boshqalar);
- $\mathbf{P_2}$ – joriy majburiyatlar (qisqa muddatli kreditlar, kreditorlik qarzlari, soliqlar va boshqa to‘lov majburiyatlari);
- **DO** – uzoq muddatli qarz va kreditlar.

Agar **Ktq < 1,25** bo‘lsa, korxona **to‘lov qobiliyatini yo‘qotgan** deb hisoblanadi.

2. Xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta’minlanganlik koeffitsienti (Kxm)

Mazkur ko‘rsatkich korxonaning barqaror ishlab chiqarish jarayonini o‘z mablag‘lari hisobiga moliyalashtirish imkoniyatini bildiradi. U, shuningdek, korxona egalari va kreditorlar manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni ko‘rsatadi.

Formulasi:

$$K_{xm} = \frac{(P_1 + D_{zk2}) - A_1}{A_2}$$

Bu yerda:

- **A_1** – uzoq muddatli aktivlar (asosiy vositalar, kapital qo‘yilmalar, nomoddiy aktivlar va h.k.);
- **A_2** – aylanma aktivlar;
- **Dzk_2** – uzoq muddatli aktivlarni moliyalashtirish uchun jalb etilgan uzoq muddatli qarz va kreditlar;
- **P_1** – korxonaning xususiy mablag‘lari.

Normativ qiymat **Kxm ≥ 0,2** bo‘lishi lozim. Bu chegaradan past bo‘lishi moliyaviy beqarorlikni bildiradi.

3. Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari rentabelligi (Rix)

Mazkur ko‘rsatkich ishlab chiqarish xarajatlari hisobiga qancha foyda olinganini ko‘rsatadi.

Formulasi:

$$R_{ix} = \frac{SF}{MIT}$$

Bu yerda:

- **SF** – sof foyda;
- **MIT** – mahsulot ishlab chiqarish tannarxi.

4. Aktivlar rentabelligi (Ra)

Aktivlar rentabelligi korxonaning mavjud barcha aktivlari yordamida foyda olish darajasini bildiradi.

Formulasi:

$$R_a = \frac{SF}{JA_{yk}}$$

Bu yerda:

- **SF** – sof foyda;
- **JAyk** – korxonaning jami aktivlarining o‘rtacha yillik qiymati.

Agar **Ra ≤ 0**, korxona zarar bilan ishlayotgan deb hisoblanadi. Agar ko‘rsatkich **0,05 dan kichik** bo‘lsa, bu past rentabellik darajasini anglatadi.

5. Xususiy va qarz mablag‘lari nisbati koeffitsienti (Kxq)

Bu ko‘rsatkich korxonaning **moliyaviy mustaqillik darajasini** aks ettiradi. Ya’ni, korxona kapitalining qanchalik qismi o‘z mablag‘lari hisobidan shakllantirilganligini ko‘rsatadi.

Formulasi:

$$K_{xq} = \frac{P_1}{P_2 - DO}$$

Bu yerda:

- **P_1** – xususiy kapital (ustav jamg‘armasi, qo‘shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va boshqalar);
- **P_2** – majburiyatlar (kreditorlik qarzlari va qisqa muddatli kreditlar);
- **DO** – uzoq muddatli qarz va kreditlar.

Agar **Kxq < 1** bo‘lsa, korxonada **moliyaviy xavf (risk)** mavjudligini bildiradi. Ko‘rsatkichning pasayishi moliyaviy mustaqillikning yo‘qolishiga olib keladi.

6. Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti (Kqf)

Mazkur ko‘rsatkich korxonaning mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan real foydalanish darajasini ko‘rsatadi.

Formulasi:

$$K_{qf} = \frac{Q_{haqiqiy}}{Q_{loyiha} - (Q_{ijara} + Q_{konserv})}$$

Bu yerda:

- **Qhaqiqiy** – ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;
- **Qloyiha** – loyihaviy (maksimal) ishlab chiqarish quvvati;
- **Qijara** – ijaraga berilgan quvvatlarga mos ishlab chiqarish hajmi;
- **Qkonserv** – konservatsiya qilingan quvvatlarga mos hajm.

Agar **Kqf < 0,5** yoki tarmoq bo‘yicha o‘rtacha qiymatdan past bo‘lsa, korxonada ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanish darajasi past deb baholanadi.

7. Eskirish koeffitsienti (Kesk)

Asosiy vositalarning jismoniy va ma’naviy eskirishini baholovchi ko‘rsatkich.

Formulasi:

$$K_{esk} = \frac{AV_{es}}{AV_{bq}}$$

Bu yerda:

- **AVes** – asosiy vositalar eskirishi summasi;
- **AVbq** – asosiy vositalarning boshlang‘ich (balans) qiymati.

Normativ qiymat: **Kesk ≤ 0,5.** Ko‘rsatkichning yuqoriligi asosiy fondlarning yangilanish zarurligini bildiradi.

8. Iqtisodiy holatni tasniflash mezonlari.“Korxonalarning moliyaviy-iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o‘tkazish mezonlari to‘g‘risidagi Nizom”ga muvofiq:

- **Iqtisodiy xatarli korxona** deb, quyidagi holatlar mavjud bo‘lganda e’tirof etiladi:
  - **Ktq** va **Kxq** me’yordan kichik bo‘lsa;
  - **Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti** 0,5 dan past bo‘lsa;
  - **Kxm** 0,2 dan past bo‘lsa.
- **Iqtisodiy nochor korxona** esa quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:
  - 3 oydan ortiq **pul majburiyatlari va majburiy to‘lovlar** bo‘yicha qarzdorlik mavjud;
  - agar **Ktq**, **Ra**, va **Kxm** past qiymatlarda bo‘lsa — korxona **to‘lov qobiliyatini tiklash imkoniyatiga ega emas** deb baholanadi;
  - agar **Ktq** va **Kxm** me’yorda, lekin 3 oydan ortiq qarzdorlik mavjud bo‘lsa — korxona **to‘lov qobiliyatini tiklash imkoniyatiga ega** deb topiladi.

Agar korxonaning umumiy moliyaviy parametrlari yuqorida belgilangan me’yorlardan past bo‘lsa, u holda **nochorlik (bankrotlik)** holati mavjud deb hisoblanadi.Shunday qilib, iqtisodiy barqarorlik monitoringi sanoat korxonalarining moliyaviy sog‘lomligini baholash, muammolarni erta aniqlash va tiklanish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. To‘g‘ri tanlangan koeffitsientlar tizimi korxona faoliyatining real holatini aks ettiradi, resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi hamda sanoat subyektining raqobatbardoshligini mustahkamlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Samaradorlik” tushunchasining iqtisodiy va ijtimoiy mazmunini taqqoslab bering. Ularning o‘zaro bog‘liqligini amaliy misol bilan izohlang.
2. Iqtisodiy samaradorlik mezonini formulada ifodalang va undagi har bir tarkibiy qismning mazmunini sharhlang.
3. Mehnat unumdorligi va mehnat sig‘imi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntiring. Qaysi holatda biri ikkinchisining teskarisi sifatida ishlatiladi?

4. Material sig‘imi (Ms) ko‘rsatkichining iqtisodiy ma’nosi nimada? Uni qisqartirishning 3 ta yo‘lini keltiring.

5. Fond qaytimi (Fk) va fond talabliligi (Fs) ko‘rsatkichlarini ta’riflang va ularning boshqaruv qarorlaridagi ahamiyatini ko‘rsating.

6. Korxonaning moliyaviy barqarorligini baholashda likvidlik ko‘rsatkichlarining o‘rni qanday? Joriy, tezkor va absolyut likvidlik farqini izohlang.

7. Rentabellikning uch turi (aktivlar, sotilgan mahsulot, ishlab chiqarish xarajatlari) bo‘yicha ta’rif va formulalarni yozing hamda qaysi vaziyatda qaysi biri bosh mezon bo‘lishini asoslang.

8. “Iqtisodiy barqaror”, “iqtisodiy xatarli” va “iqtisodiy nochor” korxona tasnifini monitoring amaliyotidan kelib chiqib sharhlang.

9. To‘lov qobiliyati koeffitsienti (Ktq) ning me’yori va talqini: qiymat 1,25 dan past bo‘lsa, boshqaruv qanday choralarni ko‘rishi lozim?

10. Xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta’minlanganlik (Kxm) ko‘rsatkichi 0,2 dan past bo‘lsa, bu nimalarni anglatadi va qanday tuzatish choralari tavsiya etiladi?

11. Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti (Kqf) pasayib ketsa, sabablar va yechimlar ketma-ketligini ko‘rsating.

12. Eskirish koeffitsienti (Kesk) > 0,5 bo‘lganda investitsion siyosat qanday ustuvorliklarni olishi kerak?

13. Liberallashuv sharoitida samaradorlikni baholashda ekologik va ijtimoiy mezonlarni qo‘shishning zarurati nimada? 2 ta amaliy indikator keltiring.

14. Innovatsion faoliyat (raqamli transformatsiya, AI, IoT) samaradorlik ko‘rsatkichlariga qanday ta’sir qiladi? Misollar bilan tushuntiring.

X BOB. KADRLAR VA MEHNATGA HAQ TO‘LASH

10.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli.

10.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi.

10.3. Mehnat salohiyatidan foydalanish ko‘rsatkichlari tizimi va aniqlash yo‘llari.

10.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

Zamonaviy iqtisodiyotda inson omili — kuchi, salohiyati va malakasi — iqtisodiy o‘sishning hal qiluvchi resursidir. O‘zbekistonda ham iqtisodiy siyosatning markazida inson kapitali turibdi, chunki sanoat rivoji faqat texnologik modernizatsiya emas, balki malakador kadrlar siyosati bilan ta’minlanadi.

2020–2024 yillar davomida mamlakatda mehnat resurslarining umumiy soni va tarkibida muhim o‘zgarishlar kuzatildi. Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2020 yilda iqtisodiy faol aholi soni taxminan 15,2 mln kishini, 2024 yilga kelib esa 16,4 mln kishini tashkil etdi, ya’ni to‘rt yil ichida 8 % lik o‘sish qayd etildi.

Bu o‘sish mamlakatdagi industrializatsiya jarayonlari, xizmatlar sektori kengayishi va ishchi kuchining mahalliy qayta taqsimlanishi bilan izohlanadi. Xususan, qishloq xo‘jaligida bandlar soni qisqargani holda, xizmatlar sohasi iqtisodiy o‘sishning yetakchi drayveriga aylandi.

Shu bilan birga, sanoat korxonalarida ishchi kuchini raqamli texnologiyalar, innovatsiya va ta’lim tizimlari bilan bog‘lash tendensiyasi kuchaydi. Bu jarayon mamlakatning “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan inson kapitali va innovatsion iqtisodiyot tamoyillariga to‘la mos keladi..

Quyidagi jadvalda 2020–2024 yillar davomida iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha band aholining taqsimoti keltirilgan.(10.1.)

10.1-Jadval

2020–2024 yillarda iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha band aholi soni (ming kishi)

№	Iqtisodiy faoliyat turi	2020	2021	2022	2023	2024	2020–2024 o‘zgarishi, %
1.	Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi	3 499,2	3 414,7	3 438,7	3 344,0	3 240,7	−7,4 %
2.	Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	92,5	94,0	57,5	58,9	63,2	−31,7 %
3.	Ishlab chiqarish sanoati	1 597,7	1 642,4	1 630,1	1 661,9	1 548,3	−3,1 %
4.	Elektr, gaz, bug‘ bilan ta’minlash va havoni konditsiyalash	72,3	76,2	73,5	68,6	68,1	−5,8 %
5.	Suv bilan ta’minlash, kanalizatsiya, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilish	47,0	50,6	49,5	46,5	49,7	+5,7 %
6.	Qurilish	1 305,6	1 350,8	1 314,3	1 502,2	1 360,1	+4,2 %
7.	Ulgurji va chakana savdo	1 405,4	1 535,6	1 525,2	1 586,1	1 504,8	+7,1 %
8.	Tashish va saqlash	610,5	654,2	633,1	640,4	601,5	−1,5 %

9.	Yashash va ovqatlanish xizmatlari	302,8	341,1	348,8	367,2	363,5	+20,0 %
10.	Axborot va aloqa	58,7	70,5	77,3	87,8	98,6	+68,0 %
11.	Moliyaviy va sug‘urta faoliyati	72,5	70,4	69,6	73,4	79,0	+9,0 %
12.	Ko‘chmas mulk bilan operatsiyalar	53,4	63,2	62,2	64,9	63,2	+18,3 %
13.	Professional, ilmiy va texnik faoliyat	131,6	138,0	135,7	139,2	144,4	+9,8 %
14.	Davlat boshqaruvi va mudofaa	635,9	637,3	636,8	637,9	634,9	−0,2 %
15.	Ta’lim	1 158,2	1 220,5	1 268,7	1 299,5	1 320,2	+14,0 %
16.	Sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	669,5	650,8	671,3	694,8	695,2	+3,8 %
17.	San’at, ko‘ngilochar va dam olish	67,0	70,2	71,7	71,9	66,6	−0,6 %
18.	Boshqa turdagi xizmatlar	1 358,2	1 358,2	1 534,1	1 560,3	2 252,4	+65,9 %

10.1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2020–2024 yillar davomida O‘zbekiston iqtisodiyotida mehnat resurslarining tarmoqlararo qayta taqsimlanishi jarayoni faol kechgan. Bu tendensiya mamlakatda xizmatlar sohasining o‘sishini, qishloq xo‘jaligidan sanoat va xizmatlar sohalariga mehnat kuchining so‘nggi yillarda izchil ko‘chishini yaqqol namoyon etadi.

Birinchi navbatda, qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi sohasida bandlar soni 3 499,2 ming kishidan 3 240,7 ming kishigacha kamaygan (−7,4 %), bu esa mehnat resurslarining qishloqdan shahar va sanoat infratuzilmalariga yo‘nalishini ko‘rsatadi. Bu jarayon qishloq xo‘jaligining samaradorligini oshirish, mexanizatsiya va raqamli texnologiyalardan keng foydalanish bilan izohlanadi.

Ishlab chiqarish sanoatidagi bandlar soni 1,6 mln atrofida barqaror saqlanib, so‘nggi besh yillikda atigi −3,1 % o‘zgarish kuzatilgan. Bu holat sanoatdagi avtomatizatsiya va texnologiyalashuv jarayonlari ortidan ishchi kuchiga bo‘lgan talab nisbatan barqaror saqlanayotganini ko‘rsatadi.

Qurilish sohasida esa 4,2 % o‘sish qayd etilgan — 2023 yildagi 1 502,2 ming kishilik ko‘rsatkich bu soha investitsiyalar va infratuzilma loyihalarining kengayganini ifoda etadi. Xususan, 2021–2023 yillarda shaharsozlik va uy-joy qurilishida davlat-xususiy sheriklik asosida yirik dasturlar amalga oshirildi.

Ulgurji va chakana savdo, shuningdek yashash va ovqatlanish xizmatlari sohalaridagi o‘sish (muvofiq ravishda +7,1 % va +20,0 %) ichki iste’mol bozorining kengayishi, kichik biznes va tadbirkorlik salohiyatining o‘sishidan dalolat beradi.

Ayniqsa, axborot va aloqa sohasi 68 % o‘sish bilan barcha tarmoqlar orasida yetakchi o‘rinni egalladi. Bu raqamli iqtisodiyotning shakllanishi, IT-xizmatlar va onlayn platformalarning kengayishi bilan bog‘liq. Aholi va biznes sub’ektlari o‘rtasida internet xizmatlari, raqamli to‘lovlar va axborot almashinuviga bo‘lgan talab ortib, yangi ish o‘rinlari yaratildi.

Ta’lim (14 %) va sog‘liqni saqlash (3,8 %) sohalaridagi ijobiy dinamika inson kapitaliga yo‘naltirilgan davlat siyosati natijasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu sohaga yo‘naltirilgan investitsiyalar, xususan, tibbiy xizmatlarni raqamlashtirish va ta’lim jarayonlarini modernizatsiya qilish natijasida ish bilan bandlik barqaror o‘sib bormoqda.

Boshqa turdagi xizmatlar sohasidagi 65,9 % o‘sish mehnat bozoridagi yangi xizmatlar segmentini — logistika, IT-konsalting, autsorsing, kreativ industriyalarning rivojlanishini anglatadi.

2020–2024 yillarda O‘zbekiston mehnat bozoridagi asosiy tendensiya — xizmatlar sektori ustuvorligining ortganidir. Bu holat mamlakat iqtisodiyotining tarmoqlararo strukturasida agrar modeldan postindustrial, xizmatlarga tayanadigan iqtisodiy tizimga o‘tish jarayonini aks ettiradi.

Bunday o‘zgarishlar natijasida mehnat resurslari samaradorligi oshmoqda, yangi ish o‘rinlari asosan raqamli va innovatsion sohalarda yaratilmoqda. Shuningdek, iqtisodiy o‘sishning kelgusi drayveri sifatida axborot-kommunikatsiya, ta’lim va turizm xizmatlari ustuvor ahamiyat kasb etadKadrlar salohiyati — bu mehnat zahirasi yoki imkoniyatidir. U jamiyat mehnat potensialining tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda mehnat resurslarining umumiy soni va tarkibi, ma’lumot darajasi, profession ko‘nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida mehnat qilish qobiliyati aks etadi. BMT statistika komissiyasi 1966 yilgi 14-sessiyasida «Iqtisodiy faol aholi» tushunchasini joriy qilgan. Ularga moddiy ne’matlar ishlab chiqarishida va xizmat qilishida qatnasha oladigan shaxslar majmuasi kiradi deb aytilgan.

Mehnat resurslari deganda mehnatga qobiliyatli yoshdagi (ayollar 16-54, erkaklar 16-59 yoshda) ishchilar soni tushuniladi. Bu chegara qonun orqali belgilangan. Mehnat resurslari chegaralangan, lekin hayotda nogironlar, nafaqaxo‘rlar, yosh bolalar mehnat qobiliyatidan (ish kuchidan) foydalaniladi.

Har bir korxonada xodimlar siyosati ishlab chiqiladi va quyidagi maqsadlarga yo‘naltiriladi:

Sog‘lom va ishlash qobiliyatiga ega jamoani shakllantirishga;

Korxona ishchilarining malakalar darajasini oshirishga;

Jinsi va yoshiga hamda malakalar darajasiga ko‘ra optimal tuzilgan mehnat jamoasini shakllantirishga;

O‘zgarib borayotgan holatlarni anglaydigan, yangi va ilgor ishlab chiqarishni sezadigan va uzoqni ko‘ra oladigan yuqori mahoratga ega rahbarlarni tanlashga.

Xodimlar siyosati o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

Xodimlarni tanlash va yuqori lavozimlarga ko‘tarish;

Kadrlarni tayyorlash va uzluksiz ularning malakalarini oshirish;

To‘liq bandlik sharoitida xodimlarni yollash;

Shakllangan ishlab chiqarish tizimiga muvofiq ishchilarni joylashtirish;

Mehnatni rag‘batlantirish;

Mehnatni tashkil etishni takomillashtirish;

Korxona ishchilari uchun qulay mehnat sharoitlarini yaratish va boshqalar.

Xodimlarni tanlashda odatda asosiy e’tibor uning ixtisoslashtirilgan bilimiga qaratiladi. Bu esa tez eskiradi. Shuningdek, xodimlar va ishga kirmoqchi bo‘lganlarning qaysilari o‘z bilimini doimo oshirib borish qobiliyatiga ega ekaniga e’tibor berilmaydi.

Yaponiyada korxona va firmalarning kadrlar siyosati birinchi o‘rinda universitetlar va ilmiy markazlar bilan aloqalarni kuchaytirishga, ikkinchidan, sanoatni robotlashtirish sohasida mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan bo‘lib, bu ishlab chiqarishni mexanizasiyalashtirish va avtomatlashtirishning o‘sishidan tashqari, ishchi va mutaxassislar o‘rtasida raqobat muhiti yaratilishiga ham xizmat qiladi.

Germaniyada iqtisodiyot va ishlab chiqarish sohasidagi deyarli barcha o‘zgarishlar kadrlar siyosati bilan bog‘liq. Korxonalarning kadrlar salohiyatini shakllantirishda xodimlar malakalari va ma’lumot darajasi asosiy omil hisoblanadi.

Kadrlar siyosati Fransiya va Italiya korxonalarida ham etakchi o‘rinni egallaydi. Gresiyada raqobat tufayli kompaniya va firmalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizasiya qilishlari, yangi texnologiyalarni qo‘llashga yirik miqdordagi mablag‘larni sarflashlariga to‘g‘ri keladi. Biroq modernizasiyalashning yakuniy maqsadlariga xodimlar malakalari ishlab chiqarishning texnik darajasiga mos kelgan holdagina erishish mumkin. Shu sababli ko‘plab sanoat korxonalari ishchi va mutaxassislarning malakalarini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuasini keng ravishda amalda qo‘llaydilar.

10.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

Korxonada kadrlarning roli beqiyosdir. Ular nafaqat ishlab chiqarish jarayonining bevosita ijrochilari, balki tashkilotning strategik rivojlanishini ta’minlovchi asosiy resurs sifatida qaraladi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, korxonaning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan uning kadrlar siyosati va inson kapitaliga qaratilgan investitsiyalar darajasiga bog‘liqdir. Shu boisdan, kadrlar bilan ishlash masalasi zamonaviy menejmentning markaziy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.Kadrlar siyosati – bu korxonada mavjud mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, ularning malakasini oshirish, qayta tayyorlash, yangi bilimlarni egallash imkoniyatlarini yaratish va rag‘batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. To‘g‘ri tashkil etilgan kadrlar siyosati quyidagi natijalarga olib keladi:

- ishlab chiqarish samaradorligi va mahsulot sifati oshadi;
- xodimlarning ishga qiziqishi va motivatsiyasi kuchayadi;
- mehnat muhitida ijobiy psixologik atmosfera vujudga keladi;
- xodimlarning korxona manfaatlariga sodiqligi ortadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham yoshlarni ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilish, ularning kasbiy ko‘nikmalarini oshirish masalalariga katta e’tibor berilmoqda. Shuningdek, ayollarning mehnat bozoridagi ulushi tobora ortib bormoqda. Bu nafaqat gender tenglikni ta’minlaydi, balki ishlab chiqarish jarayonida yangicha yondashuv va ijodkorlikni oshiradi.

Hozirgi davrda ishlab chiqarish korxonalarida kadrlarni boshqarishda quyidagi zamonaviy yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda:

1. HR-texnologiyalarni joriy etish – xodimlarni tanlash, malakasini baholash va rivojlantirishda raqamli platformalardan foydalanish.
2. Kompetensiya asosida boshqaruv – xodimning faqat diplom yoki ish stajiga emas, balki aniq ko‘nikma va kompetensiyalariga e’tibor qaratish.
3. Motivatsiya va rag‘batlantirish tizimlari – moddiy va nomoddiy rag‘batlantirish vositalaridan foydalanib, xodimlarni faolroq ishlashga undash.

4. Moslashuvchan ish shakllari – masofaviy ish, yarim stavka yoki loyihaviy asosda ishlash imkoniyatlarini yaratish.

Agar korxona tarkibida yuqori malakali mutaxassislar yetarli bo‘lmasa, ishlab chiqarish jarayoni uzilishi mumkin. Aksincha, mehnat resurslaridan ortiqcha foydalanish ham iqtisodiy jihatdan zarar keltiradi. Shu sababli, kadrlar tarkibining optimal nisbatini belgilash korxona rahbariyati oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Kadrlar — bu korxonaning “oltin fondi”.

Ularning malakasi, tajribasi va bilim darajasi ishlab chiqarish samaradorligi, mahsulot sifati va korxonaning bozor iqtisodiyotidagi raqobatbardoshligini belgilaydi. Shu sababli, kadrlar tarkibini ilmiy asosda shakllantirish, ularning malakasini muntazam oshirib borish va ulardan oqilona foydalanish — korxona taraqqiyotining eng muhim sharti hisoblanadi.

2024 yil yanvar-dekabr oylarida iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha o‘rtacha oylik ish haqining eng baland ko‘rsatkichi – bank, sug‘urta, lizing, kredit va vositachilik faoliyati sohasiga to‘g‘ri kelib, 15 263,7 ming so‘mni tashkil etdi. Shuningdek, axborot va aloqa sohasi 13 157,4 ming so‘mni, tashish va saqlash sohasi 8 113,3 ming so‘mni va sanoat sohasi 6 439,9 ming so‘mni tashkil etib, o‘rtacha oylik ish haqiga nisbatan yuqori ko‘rsatkichni tashkil qildi. Ta’lim (3 637,0 ming so‘m) hamda sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish (3 411,0 ming so‘m) sohalari esa boshqa sohalarga nisbatan eng quyi pog‘onalarda ekanligini ko‘rishimiz mumkin. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati O‘rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi 384 Sanoat sohasida o‘rtacha oylik ish haqi dekabr oyida (7 436,7 ming so‘m), oktyabr (6 672,5 ming so‘m) va noyabr (6 641,1 ming so‘m) oylarida boshqa oylarga nisbatan yuqori shakllangan Xodimlar – bu muayyan kasb bo‘yicha nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarga ega, ishlab chiqarish yoki xo‘jalik faoliyatida band bo‘lgan kishilardir. Ular korxonaning eng muhim resursi bo‘lib, ishlab chiqarish samaradorligi, mahsulot sifati va korxonaning raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan kadrlar tarkibi va ularning malakasiga bog‘liqdir. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda

kadrlar masalasi nafaqat ishlab chiqarish natijadorligini, balki korxonaning innovatsion rivojlanish imkoniyatlarini ham belgilaydi.

10.2-Jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari kesimida o‘rtacha oylik ish haqi (yanvar–dekabr, ming so‘mda)[33]

№	Iqtisodiy faoliyat turi	O‘rtacha oylik ish haqi (ming so‘m)
1.	Bank, sug‘urta, lizing, kredit va vositachilik faoliyati	15 263,7
2.	Axborot va aloqa	13 157,4
3.	Tashish va saqlash	8 113,3
4.	Sanoat	6 439,9
5.	Savdo	6 235,0
6.	Qurilish	5 973,6
7.	O‘rtacha ko‘rsatkich	5 357,2
8.	Ta’lim	3 637,0
9.	Sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish	3 411,0

Sanoat tarmog‘ida band bo‘lgan barcha xodimlarni ikki asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari – asosiy va yordamchi sexlar, ishlab chiqarish laboratoriyalari, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo‘limlari, hisoblash markazi xodimlari. Ularning faoliyati bevosita mahsulot ishlab chiqarish va yangi texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan.

2. Nosanoat ishlab chiqarish xodimlari – uy-joy xo‘jaligi, kommunal xizmatlar, sog‘liqni saqlash, profilaktika va ta’lim muassasalarida faoliyat yurituvchi kadrlar. Ular ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatmaydi, biroq ishlab chiqarishning barqaror faoliyati uchun zarur infratuzilmani yaratadi.

[33] https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/53709-2024#yanvar-dekabr

Shuningdek, kadrlar tarkibida quyidagi toifalar ajratiladi:

Rahbarlar – direktor, direktor o‘rinbosarlari, bo‘lim va xizmat rahbarlari. Ular boshqaruv qarorlarini qabul qilish, strategik maqsadlarni belgilash va resurslarni taqsimlashda muhim rol o‘ynaydi.

Mutaxassislar – muhandislar, texnologlar, iqtisodchilar, buxgalterlar, yuristlar va boshqa kasbiy bilim talab qiluvchi xodimlar.

Xizmatchilar – hujjatlar bilan ishlovchi, nazorat va hisob-kitob olib boruvchi xodimlar: kotiblar, statistiklar, g‘aznachilar, ish yurituvchilar.

Ishchilar – ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvchi, mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan shug‘ullanuvchi xodimlar.

Korxonadagi xodimlar soni ularning ishlab chiqarish jarayonida bandlik darajasini ko‘rsatadi. U ikki shaklda aniqlanadi:

1. Ro‘yxatdagi xodimlar soni – korxona shtatida doimiy, mavsumiy va vaqtinchalik ishlaydigan barcha xodimlarni o‘z ichiga oladi.

2. Ishga kelgan xodimlar soni – ma’lum bir kunda ish joyida bo‘lgan xodimlar soni.

Amaliy tahlillarda ko‘pincha o‘rtacha ro‘yxatdagi xodimlar soni ishlatiladi. Bu ko‘rsatkich ma’lum bir davr (oy, chorak, yil) uchun hisoblanadi va ishlab chiqarish samaradorligini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi.

Mutaxassislik – ma’lum bir faoliyatni bajarish uchun zarur bo‘lgan nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalar majmuasi (masalan: iqtisodchi, mexanik, quruvchi).

Kasb – faoliyatning tor yo‘nalishdagi turi bo‘lib, mutaxassislikka nisbatan aniqroq vazifalarni bajarishga qaratilgan.

Malaka – murakkab ishlarni bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar darajasi. Ishchilar malakasini baholashda tarif razryadlari va tarif koeffitsientlari asosiy mezon sifatida qo‘llaniladi.

Kadrlar tarkibi va strukturasi korxona samaradorligini bevosita belgilovchi omildir. Masalan, rahbarlar, mutaxassislar va ishchilar o‘rtasidagi optimal nisbat ishlab chiqarish jarayonining samarali kechishini ta’minlaydi. Aksincha, bu nisbatning buzilishi ishlab chiqarishda muammolarga olib kelishi mumkin.Shuningdek, kadrlar

tarkibida yosh va tajribali mutaxassislar, yuqori va o‘rta malakali ishchilarning muvozanatli taqsimlanishi korxonaning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi. Ayollar va erkaklar, turli yosh guruhlari o‘rtasidagi balans mehnat unumdorligiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Korxonalarda kadrlar siyosati mehnat resurslarini oqilona taqsimlash, iqtidorli yoshlarni jalb qilish, ularni qayta tayyorlash va malakasini oshirish orqali takomillashtiriladi.Mehnat bozorida talab va taklif muvozanati korxona uchun malakali kadrlarni tanlashda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Kadrlar strukturasining samarali shakllanishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi, mahsulot tannarxini pasaytiradi va korxonaning raqobatbardoshligini oshiradi.

10.3. Mehnat salohiyatidan foydalanish ko‘rsatkichlari tizimi va aniqlash yo‘llari

Mehnat salohiyatidan foydalanishni baholash va tahlil qilish uchun ko‘rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Bu ko‘rsatkichlar iqtisodiy jihatdan turli guruhlarga mansub bo‘lib, mehnat salohiyatining u yoki bu jihatlarini ifodalaydi. Quyida ularning guruhlari, tarkibi va aniqlash usullari batafsil muhokama qilinadi.

2024-yilning yanvar-dekabr oylarida respublika korxonalari tomonidan 885,8 trln so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo‘lib, 2023-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan sanoat ishlab chiqarishining fizik hajmi indeksi 106,8 % ni tashkil etgan.

Mehnat salohiyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar guruhlari. Mehnat salohiyatini ifodalovchi barcha ko‘rsatkichlar iqtisodiy mazmunga qarab uch guruhga bo‘linadi.

1. Mehnat salohiyati holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

2. Mehnat salohiyati bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

3. Mehnat salohiyati samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

1. Mehnat salohiyati holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Bu guruhga quyidagilar kiradi:

- Mehnat salohiyatining o‘rtacha soni (Ms): Taxlil qilinayotgan hisobot davrida aniqlanadi. Formula:

Ms = (Ms.db + Ms.do) / 2

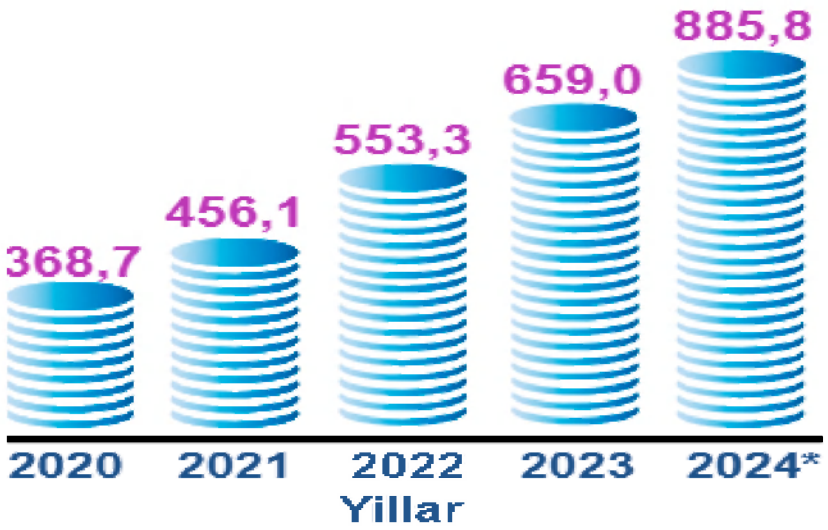
(Bu erda: Ms.db — davr boshidagi mehnat salohiyati soni; Ms.do — davr oxiridagi soni).

- Mehnat salohiyati tarkibi (Ms.t): Xodimlarni alohida kategoriyalar bo‘yicha tahlil qilish. Masalan, oliy ma’lumotli xodimlar ulushi:

Ms.t = Omx / Ms

(Bu erda: Omx — oliy ma’lumotli xodimlar soni; Ms — umumiy mehnat salohiyati).

Sanoat ishlab chiqarishi hajmi (yanvar-dekabr, trln so‘mda)

O‘rta maxsus ma’lumotli xodimlar uchun: Ms.t = O‘mx / Ms.

Shuningdek, boshqaruv xodimlari yoki muhandis-texnik xodimlar ulushi:

Ms.t = Msi / Ms

(Bu erda: Msi — mehnat salohiyatining alohida guruhlari).

- Mehnat salohiyati oboroti (Ms.ob): Ishga qabul qilingan va ishdan bo‘shatilgan xodimlarning umumiy mehnat salohiyatiga nisbati. Formula:

Ms.ob = (Ms.q + Ms.b) / Ms

(Bu erda: Ms.q — ishga qabul qilingan xodimlar; Ms.b — ishdan bo‘shatilgan xodimlar).

Alohida: Ishga qabul qilinganlar:

Ms.obk = Ms.q / Ms;

Ishdan bo‘shatilganlar: Ms.ob.b = Ms.b / Ms.

- Mehnat salohiyatining qoniqsizligi (Ms.kun): Salbiy oqibatlar natijasida ishdan bo‘shatilgan xodimlar ulushi (shu jumladan, o‘z arizasi bilan bo‘shaganlar). Formula:

Ms.kun = Ms.salb / Ms

(Bu erda: Ms.salb — salbiy sabablar bilan bo‘shatilganlar soni).

- Mehnat salohiyatining turg‘unligi (Ms.tur): Korxonada 3 yildan ortiq ishlagan xodimlar sonining umumiy mehnat salohiyatiga nisbati. Formula:

Ms.tur = (3 yildan ortiq ishlaganlar soni) / Ms.

2. Mehnat salohiyati bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Bu guruhga quyidagilar kiradi:

- Mehnat salohiyati bilan shtat jadvalining ta’minlanganligi (Ms.shj.t): Haqiqiy mehnat salohiyati miqdorini shtat jadvalidagi miqdorga nisbati. Formula:

Ms.shj.t = Ms.x / Ms.shj

(Bu erda: Ms.x — haqiqiy mehnat salohiyati; Ms.shj — shtat jadvalidagi miqdor).

- Mehnat salohiyati sig‘imi (Ms.sg‘): Mehnat salohiyati miqdorini yaratilgan (sotilgan) mahsulot (ish, xizmat) hajmiga nisbati. Formula:

Ms.sg‘ = Ms / Q

(Bu erda: Q — mahsulot hajmi).

- Mehnat salohiyatining qurollanganligi (Ms.qur) yoki asosiy vositalar faol qismining mehnat salohiyati bilan ta’minlanganligi: Asosiy vositalar faol qismini mehnat salohiyatiga nisbati (yoki teskarisi). Formula:

Ms.qur = Av.f / Ms yoki Ms.t = Ms / Av.f

(Bu erda: Av.f — asosiy vositalar faol qismi).

- Aylanma mablag‘larning mehnat salohiyati bilan ta’minlanganligi (Aym.Ms): Mehnat salohiyati miqdorini aylanma mablag‘lar hajmiga nisbati. Formula:

Aym.Ms = Ms / Aym

3. Mehnat salohiyati samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Bu guruhga quyidagilar kiradi:

- Mehnat salohiyatining natijaviyligi (Ms.n): Natijaning mehnat salohiyatiga nisbati (mehnat unumdorligi sinonimi). Formula:

Ms.n = Q / Ms

(Bu erda: Q — natija, masalan, mahsulot hajmi).

- Mehnat salohiyatining rentabelligi (Ms.r): Har bir mehnat salohiyati birligiga to‘g‘ri keladigan foyda miqdori. Formula:

Ms.r = F / Ms

(Bu erda: F — foyda summasi).

- Mehnat salohiyatining daromadliligi (Ms.d): Yalpi daromad summasini mehnat salohiyati miqdoriga nisbati. Formula:

Ms.d = D / Ms

(Bu erda: D — yalpi daromad summasi).

Bu ko‘rsatkichlar tizimi mehnat salohiyatidan foydalanishni kompleks baholashga imkon beradi. Ularning aniq hisoblanishi korxonalarda kadrlar siyosatini yaxshilash va samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Formulalardan foydalanishda ma’lumotlarning aniqligi muhim, chunki ular qaror qabul qilish uchun asos bo‘ladi.

Bu jarayonlar mamlakatda amalga oshirilayotgan **inklyuziv iqtisodiy siyosat, inson kapitaliga sarmoya kiritish va mehnat bozorini modernizatsiya qilish chora-tadbirlarining** amaliy natijasidir

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq: Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish,kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, mehnatga haq to‘lashning funksiyalari va tamoyillari, mehnatga haq to‘lashning tarif tizimi va uning elementlarini tahlil qiling

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Siz davlatning kadrlar siyosatini yaxshilash bo‘yicha nima deb uylaysiz?
2. Siz kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo‘yish va ularni tarbiyalashda nimalarga etibor berish kerak deb o‘ylaysiz?
3. Siz mehnat unumdorligini oshirishning zamonaviy yo‘llari

bo‘yicha nimalarni taklif etardingiz.

4. Siz mehnat tushunchasining mohiyati va ahamiyatini nimada ko‘rasiz.

5. Siz mehnatga haq to‘lash tamoyillari va shakllari farqini nimada deb bilasiz?

6. Tarif tizimi va uning unsurlarini tushuntiring .

7. Kadrlar siyosati tushunchasi nimani anglatadi va uning sanoat taraqqiyotidagi asosiy roli nimadan iborat?

8. Kadrlarning tarkibi va strukturasi qanday turlarga ajratiladi? Misollar keltiring.

9. Mehnat salohiyatidan foydalanish ko‘rsatkichlari tizimi qanday aniqlanadi va ularning ahamiyati nimada?

10. Kadrlarni tanlash jarayonida qaysi asosiy mezonlar e’tiborga olinadi?

11. Kadrlarni joy-joyiga qo‘yishda boshqaruvda qo‘llaniladigan usullarni izohlang.

12. Kadrlarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash jarayonining zamonaviy shakllari nimalardan iborat?

13. Mehnatga haq to‘lashning funksiyalari va asosiy tamoyillarini izohlang.

14. Tarif tizimi nima va uning asosiy elementlari nimalardan iborat?

15. Sanoat korxonalarida mehnatga haq to‘lashning zamonaviy innovatsion shakllari haqida misollar keltiring.

16. Kadrlar siyosatini samarali yuritish va mehnatga haq to‘lash tizimini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlarini izohlang.

XI BOB. ISHLAB CHIQARISHNING ASOSIY FONDLARI VA ISHLAB CHIQARISH QUVVATLARI

11.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi.

11.2. Asosiy fondlarni baholash.

11.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi.

11.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi

Mamlakatning iqtisodiy qudrati va ijtimoiy rivojlanishi uning asosiy va aylanma fondlari miqdori va sifatiga bog‘liq. Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat davomida ishtirok etuvchi moddiy boyliklar bo‘lib, ular mahsulot ishlab chiqarishda mehnat vositalari vazifasini bajaradi. Ular ishlab chiqarish jarayonida mehnat buyumlari (xom ashyo, materiallar) va inson mehnati bilan birga faoliyat yuritadi.

Mamlakatning iqtisodiy qudrati va ijtimoiy rivojlanishi uning asosiy va aylanma fondlari miqdori va sifatiga bog‘liq. Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat davomida ishtirok etuvchi moddiy boyliklar bo‘lib, ular mahsulot ishlab chiqarishda mehnat vositalari vazifasini bajaradi. Ular ishlab chiqarish jarayonida mehnat buyumlari (xom ashyo, materiallar) va inson mehnati bilan birga faoliyat yuritadi. Asosiy fondlarning ahamiyati shundaki, ularsiz hech qanday ishlab chiqarish jarayoni mumkin emas – ular mehnat samaradorligini oshiradi, mahsulot sifatini yaxshilaydi va iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘shadi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish vazifasiga qarab turli guruhlarga bo‘linadi. Har bir guruhning o‘ziga xos roli bor va ularning to‘g‘ri tanlanishi korxonaning samaradorligini belgilaydi. Quyida asosiy guruhlar batafsil tavsiflanadi:

- Bino va inshootlar: Bu guruhga ishlab chiqarish jarayonini qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan ob’ektlar kiradi, masalan, ishlab chiqarish korpuslari (mashina yig‘ish uchun zavod binolari), omborxonalar (xom ashyo va tayyor mahsulotlarni saqlash uchun),

laboratoriyalar (sifat tekshiruvi uchun). Ular ishlab chiqarish muhitini ta'minlaydi va xodimlarni ob-havo ta'siridan himoya qiladi. Misol: Metallurgiya zavodida asosiy bino – bu eritish pechlari joylashgan korpus.

- Inshootlar: Bu guruhga ishlab chiqarish jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmagan, lekin uni qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan muhandislik qurilmalari kiradi, masalan, nasos stansiyalar (suv yoki neft uzatish uchun), ko'priklar (transport harakatini ta'minlash uchun), tunnellar (konlarda ishlatiladi). Ular asosan texnik vazifalarni bajaradi va mehnat buyumlariga bevosita ta'sir qilmaydi. Misol: Neft zavodida nasos stansiyasi neftni uzatish uchun ishlatiladi.

- Uzatuvchi qurilmalar: Energiya, gaz yoki suyuq moddalarni uzatish uchun mo'ljallangan uskunalar, masalan, elektr uzatuvchi liniyalar, gaz quvurlari, neft trubalari. Bu guruh ishlab chiqarish jarayonida energiya ta'minotini ta'minlaydi. Misol: Kimyo zavodida gaz uzatuvchi quvurlar xom ashyoni ishlash uchun gaz yetkazadi.

- Mashinalar va asbob-uskunalar: Ishlab chiqarishning asosiy vositalari, jumladan, ishchi mashinalar (dastgohlar, presslar, konveyerlar), laboratoriya anjomlari (o'lchov asboblari, mikroskoplar). Bu guruh mehnat buyumlariga bevosita ta'sir qiladi va mahsulot shaklini o'zgartiradi. Misol: Avtomobil zavodida yig'uv dastgohlari mashinalarni yig'ish uchun ishlatiladi.

- Transport vositalari: Yuk tashish uchun mo'ljallangan vositalar, masalan, yuk mashinalari, vagonlar, forkliftlar. Ular xom ashyo va tayyor mahsulotlarni harakatlantiradi. Misol: Qishloq xo'jaligi korxonasida traktorlar mahsulotlarni tashish uchun ishlatiladi.

- Inventarlar va boshqa fondlar: Ishlab chiqarish inventarlari (mebellar, ish stollari), xo'jalik inventarlari (ofis jihozlari) va boshqa kichik vositalar. Bu guruh yordamchi rol o'ynaydi va ishlab chiqarish jarayonini qulaylashtiradi. Misol: Ofisda kompyuterlar va stollar ishchilarga qulaylik yaratadi.

Asosiy fondlarning turlari: Aktiv va passiv fondlar

Asosiy fondlar mehnat buyumlariga ta'sir darajasiga qarab ikki katta guruhga bo'linadi:

- Aktiv fondlar: Bu guruhga mehnat buyumlarining shaklini o‘zgartiruvchi vositalar kiradi, ya’ni ular bevosita mahsulot ishlab chiqarishga hissa qo‘shadi. Misollar: Mashinalar (dastgohlar, presslar), asbob-uskunalar (o‘lchov asboblari), transport vositalari (yuk mashinalari). Aktiv fondlar korxonaning texnik quvvatini belgilaydi va ularning ko‘pligi mahsulot hajmini oshiradi. Masalan, mashinasozlik zavodida aktiv fondlarning ulushi yuqori bo‘lsa, u ko‘proq mahsulot ishlab chiqaradi.

- Passiv fondlar: Bu guruhga ishlab chiqarish jarayoniga bilvosita ta’sir qiluvchi vositalar kiradi, ya’ni ular sharoit yaratadi, lekin mahsulotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qilmaydi. Misollar: Bino va inshootlar (korpuslar, omborxonalar). Passiv fondlar ishlab chiqarish muhitini ta’minlaydi, lekin ularning ortiqcha ulushi korxonani qimmatga tushadi (masalan, katta binolar qurish uchun ko‘p investitsiya kerak).

Aktiv va passiv fondlarning nisbati korxonaning texnik darajasini ko‘rsatadi. Aktiv fondlar ko‘p bo‘lsa, korxona zamonaviy va samarali hisoblanadi; passiv fondlar ko‘p bo‘lsa, qayta qurish yoki modernizatsiya talab qilinadi.

Asosiy fondlarning strukturasi deb, uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar va guruhlardan har birining umumiy qiymatidagi nisbatiga aytiladi. 2016 yilning oxiriga asosiy fondlarning umumiy qiymatida binolar ulushi 15,7 foizni, inshootlar 22,6, uzatuvchi qurilmalar 13,3, mashina va jihozlar 43,4, transport vositalari 5,9, qolganlari esa 3 foizni tashkil etdi (11.1-jadval).

2024 yil oxiriga kelib, O‘zbekiston sanoat tarmoqlarida asosiy ishlab chiqarish fondlarining umumiy tuzilmasida ishchi mashina va asbob-uskunalar eng katta ulushni —36,5%ni tashkil etgan. Bu holat ishlab chiqarish jarayonlarining texnik yangilanishi, texnologik jihozlar ulushining oshishi va ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish borasidagi faol siyosatni aks ettiradi. Inshootlar (25,1%) va binolar (22,6%) ulushi ham sezilarli bo‘lib, bu ishlab chiqarish infratuzilmasini mustahkamlash, yangi sanoat korxonalarini barpo etish va ishlab chiqarish binolarini modernizatsiya qilish bilan bog‘liq.

11.1-Jadval

Sanoat tarmoqlari bo‘yicha sanoat–ishlab chiqarish asosiy fondlarining tuzilishi (2024 yil oxiriga, foizda)[34]

№	Sanoat va uning tarmoqlari	Binolar, %	Inshootlar, %	Uzatuvchi qurilmalar, %	Ishchi mashina va asbob-uskunalar, %	Transport vositalari, %	Boshqa fondlar, %
1.	**Umuman sanoat bo‘yicha**	100,0	—	—	—	—	—
2.	**Konchilik sanoati**	15,8	32,4	8,6	36,1	4,2	2,9
3.	**Ishlab chiqarish sanoati**	25,7	20,3	7,5	38,4	6,1	2,0
4.	**Energetika tarmog‘i**	10,6	40,8	20,5	23,2	2,9	2,0
5.	**Kimyo va farmatsevtika sanoati**	21,3	24,7	10,9	37,5	3,6	2,0
6.	**Yengil sanoat**	30,4	17,1	4,8	41,2	4,0	2,5
7.	**Oziq-ovqat sanoati**	28,7	18,5	5,3	41,6	3,2	2,7
8.	**Mashinasozlik va metall ishlov berish sanoati**	22,0	21,0	7,1	42,5	4,8	2,6
9.	**Qurilish materiallari sanoati**	26,1	27,8	8,3	34,9	2,0	0,9

Konchilik sanoati.Konchilik tarmog‘ida inshootlar ulushi 32,4% bo‘lib, bu eng yuqori ko‘rsatkichlardan biridir. Chunki bu tarmoq yer osti qazib olish infratuzilmasiga, shaxtalar, burg‘ilash inshootlari va transport-kommunikatsiya tarmoqlariga katta mablag‘ sarflanishini talab

[34] Manba: O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

qiladi. Ishchi mashina va asbob-uskunalar ulushi 36,1% bo‘lib, konchilik jarayonlarining mexanizatsiyalashganligini ko‘rsatadi. Bu tarmoqda fondlarning katta qismi uzoq muddatli, kapital talab qiluvchi aktivlardan iborat.Ishlab chiqarish sanoati.Ishlab chiqarish sanoatida ishchi mashina va asbob-uskunalar (38,4%) yetakchi o‘rinda bo‘lib, texnologik jarayonlarning avtomatlashtirilishi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Binolar (25,7%) va inshootlar (20,3%) ulushi ham barqaror. Bu ko‘rsatkichlar ishlab chiqarish infratuzilmasining yetarli darajada shakllanganini bildiradi.Energetika tarmog‘i.Energetika tarmog‘ida inshootlar (40,8%) va uzatuvchi qurilmalar (20,5%) ulushi eng yuqori. Bu sohaning o‘ziga xos xususiyatidir, chunki elektr stansiyalar, issiqlik tarmoqlari va elektr uzatish infratuzilmalari katta kapital talab qiladi. Shu bilan birga, ishchi mashina va asbob-uskunalar ulushi (23,2%) bu tarmoqda texnik vositalarning o‘rni katta ekanini bildiradi. Bu tarmoq mamlakat iqtisodiyotida energiya ta’minoti barqarorligini belgilovchi strategik sohaga kiradi.Kimyo va farmatsevtika sanoati.Kimyo sanoatida ishchi mashina va asbob-uskunalar (37,5%) asosiy fondlarning katta qismini tashkil etadi. Bu tarmoqda ishlab chiqarish texnologiyalarining murakkabligi, yuqori aniqlikdagi asbob-uskunalarga ehtiyoj mavjudligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, inshootlar (24,7%) va binolar (21,3%) ulushi kimyo ishlab chiqarishining xavfsizlik va ekologik talablarga mos infratuzilma bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.Yengil sanoat.Yengil sanoat tarmog‘ida ishchi mashina va asbob-uskunalar (41,2%) ulushi eng yuqori ko‘rsatkichlardan biridir. Bu tarmoqning asosiy ishlab chiqarish jarayonlari tikuv, to‘qimachilik, charm-poyabzal ishlab chiqarish kabi texnik uskunalarga tayanishini bildiradi. Binolar (30,4%) ulushining yuqoriligi esa yirik ishlab chiqarish sexlari va tikuv fabrikalari tarmog‘ining kengayganidan dalolat beradi. Oziq-ovqat sanoati.Oziq-ovqat sanoatida ishchi mashina va asbob-uskunalar ulushi 41,6% bo‘lib, bu tarmoqda qayta ishlash liniyalari, sovutish tizimlari va qadoqlash texnologiyalariga katta investitsiyalar yo‘naltirilayotganini ko‘rsatadi. Binolar (28,7%) va inshootlar (18,5%) ulushi ishlab chiqarishning gigiyenik va sanitariya talablari bilan bog‘liq.Mashinasozlik va metall

ishlov berish sanoati.Mashinasozlikda ishchi mashina va asbob-uskunalar 42,5% bilan yetakchilik qiladi. Bu tarmoq texnologik modernizatsiyaga eng ko‘p yo‘naltirilgan soha hisoblanadi. Inshootlar (21%) va binolar (22%) ulushi ishlab chiqarishning yuqori mexanik va muhandislik asoslarini ko‘rsatadi. Bu tarmoqda asosiy fondlarning yangilanish darajasi iqtisodiy o‘sishning texnologik poydevorini mustahkamlaydi.

Qurilish materiallari sanoati.Qurilish materiallari sanoatida binolar (26,1%) va inshootlar (27,8%) ulushi nisbatan yuqori, bu ishlab chiqarish bazasi — tsement, g‘isht, beton mahsulotlari ishlab chiqaruvchi zavodlarning infratuzilma talabi bilan bog‘liq. Ishchi mashina va asbob-uskunalar (34,9%) ulushi tarmoqning texnik modernizatsiya jarayonida ekanini bildiradi.

2024 yil yakunlari bo‘yicha sanoat tarmoqlarining asosiy fondlari tarkibi O‘zbekistonda sanoat infratuzilmasi barqaror rivojlanayotganini, ishlab chiqarish jarayonlarining texnik asoslari mustahkamlanayotganini ko‘rsatadi. Ishchi mashina va asbob-uskunalarning umumiy ulushi 35–40% atrofida bo‘lib, bu innovatsion uskunalar, avtomatlashtirilgan texnologiyalar va raqamli boshqaruv tizimlariga qilingan sarmoyalarning ortib borishini ifoda etadi.Ishlab chiqarish binolari va inshootlar ulushining yuqoriligi esa kapital qurilish hajmining kengayishi, yangi sanoat korxonalari va texnoparklarning barpo etilishi bilan bog‘liq.Shu tariqa, 2024 yil yakuni bo‘yicha sanoatning asosiy fondlari tarkibi mamlakatdagi industrial siyosatning amaliy samarasi, ya’ni sohalar bo‘yicha muvozanatli rivojlanish, texnologik yangilanish va ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishga qaratilgan investitsiya siyosatining natijasidir.

Asosiy fondlarning tuzilishi (struktura) deganda ularning alohida guruhlarining umumiy qiymatdagi ulushi tushuniladi. Tuzilishni tahlil qilish korxonaning rivojlanishini bashorat qilishga yordam beradi. Masalan, aktiv fondlarning ulushi yuqori bo‘lsa (masalan, 60% dan ortiq), korxona texnik jihatdan yaxshi jihozlangan va mahsulot ishlab chiqarish samarali bo‘ladi. Aksincha, passiv fondlarning ulushi yuqori

bo‘lsa (masalan, 50% dan ko‘p), bu korxonaning rivojlanishi uchun qo‘shimcha investitsiyalar kerakligini bildiradi.

Tuzilish quyidagi turlarga bo‘linadi:

- Tarkibiy tuzilma: Guruhlarning qiymat ulushi (masalan, binolar 20%, mashinalar 50%).
- Texnologik tuzilma: Ishlab chiqarish texnologiyasiga bog‘liq (masalan, avtomatlashtirilgan zavodlarda mashinalar ulushi yuqori).
- Tarmoq tuzilmasi: Sanoat tarmog‘iga qarab (masalan, mashinasozlikda mashinalar ko‘p, qishloq xo‘jaligida transport).
- Hududiy tuzilma: Hududlar bo‘yicha taqsimot (masalan, Toshkentda yuqori texnologiyali fondlar ko‘p).
- Takror ishlab chiqarish tuzilmasi: Yangi qurilish va qayta qurish nisbati.

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Tarkibiy tuzilma
2. Texnologik tuzilma
3. Tarmoq tuzilmasi
4. Hududiy tuzilma
5. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi

Tarkibiy tuzilma vaqt va fazoda o‘zgarib turadi va uning bunday o‘zgarishidan sanoatning texnik darajasini va asosiy fondlardagi kapital sarflashning samarasini tasavvur qilsa bo‘ladi.

Asosiy fondlarning tuzilmasi ishlab chiqarishni mahalliylashtirish, konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish, va kombinatlashtirish, yangi korxonalar qurish va qayta qurishga kapital sarflashning texnologik tuzilishi, korxonalarning hududiy joylashishi, tayyorlanadigan mahsulotlarning hususiyati va hajmi bilan chambarchas bog‘liqdir. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi qancha ko‘p bo‘lsa, ishchi mashinalar va asbob-uskunalarning tutgan o‘rni shuncha yuqori bo‘ladi.

Tarmoq tuzilmasi sanoat tarmoqlari asosiy fondlarining ulushi bilan ifodalanadi (11.2-jadval).

11.2-Jadval

Asosiy fondlarning tarmoq strukturasi (foiz hisobida)

№	Tarmoqlar	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.	2025 y. (prognoz)
1.	**Elektroenergetika**	14,8	15,3	15,9	16,5	16,8	17,2
2.	**Yoqilg‘i sanoati**	25,1	26,3	27,5	28,0	28,4	28,6
3.	**Kimyo va neft sanoati**	5,0	5,3	5,5	5,8	6,0	6,2
4.	**Mashinasozlik va metallni qayta ishlash**	10,8	11,5	12,6	13,2	13,8	14,5
5.	**Qurilish materiallari sanoati**	3,1	3,3	3,6	3,8	4,0	4,3
6.	**Yengil sanoat**	6,2	6,0	5,9	5,7	5,5	5,3
7.	**Oziq-ovqat sanoati**	4,8	4,9	5,0	5,1	5,2	5,4
8.	**Boshqa tarmoqlar**	30,2	27,4	24,0	21,9	20,3	18,5
	Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, 2020–2025 yillar oralig‘ida O‘zbekiston sanoat tarmoqlarining asosiy fondlar tarkibida, avvalo, energetika, yoqilg‘i va mashinasozlik tarmoqlari ulushi barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon qilmoqda. Ushbu jarayon mamlakat sanoatining texnologik modernizatsiyasi, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, elektr energiyasi ishlab chiqarish bazasini mustahkamlash hamda transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan strategik siyosatning amaliy natijalarini ifodalaydi.

Elektroenergetika tarmog‘i. 2020-yilda elektroenergetika tarmog‘i ulushi 14,8 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib bu ko‘rsatkich 17,2 foizgacha ortadi. Bu o‘sishning asosiy sababi yangi issiqlik, gidro va quyosh elektr stansiyalarining ishga tushirilishi hamda energetika infratuzilmasiga yo‘naltirilgan xorijiy investitsiyalar hajmining ortishidir. Energetika tizimining yangilanishi sanoatning umumiy barqarorligiga

ijobiy ta’sir ko‘rsatib, ishlab chiqarishning energiya samaradorligini oshiradi.

Yoqilg‘i sanoati.Yoqilg‘i sanoati ulushi 2020–2025 yillar oralig‘ida 25,1 foizdan 28,6 foizgacha o‘sib borgan. Ushbu dinamikani neft va gaz qazib olish hajmlarining ko‘payishi, qayta ishlash texnologiyalarining modernizatsiyasi hamda eksport yo‘nalishlarining diversifikatsiyasi belgilab bergan. Tarmoqning asosiy fondlari yuqori kapitallashuv darajasiga ega bo‘lib, bu energetika xavfsizligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.Kimyo va neft-kimyo sanoatiKimyo sanoatining ulushi nisbatan barqaror bo‘lishiga qaramay, unda o‘sish tendensiyasi kuzatilmoqda — 5,0 foizdan 6,2 foizgacha. Ushbu jarayon yangi polimer, mineral o‘g‘it va farmatsevtika ishlab chiqarish korxonalarining barpo etilishi bilan izohlanadi. Xususan, Navoiy, Farg‘ona va Toshkent viloyatlarida shakllanayotgan kimyo klasterlari ushbu o‘sishning asosiy drayverlari hisoblanadi.

Kimyo sanoatiga yo‘naltirilgan investitsiyalar mamlakat eksport salohiyatini oshirish hamda importni qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati.Mazkur tarmoqda ham sezilarli o‘sish kuzatiladi: 2020 yildagi 10,8 foizlik ulush 2025 yilda 14,5 foizgacha ortgan. Bu O‘zbekiston sanoat siyosatida mashinasozlikni strategik yo‘nalish sifatida belgilab olganini ko‘rsatadi. “Lokal ishlab chiqarish zanjiri” konsepsiyasi doirasida avtomobilsozlik, elektrotexnika va metallni qayta ishlash tarmoqlarida investitsiyalar hajmining ortishi ushbu tarmoqning modernizatsiya jarayonlarini jadallashtirgan. Natijada, mashinasozlik sanoati respublika sanoatining texnologik yangilanishida asosiy poydevorga aylanmoqda.

Qurilish materiallari sanoati.Qurilish materiallari tarmog‘ining ulushi ham 2020–2025 yillar oralig‘ida 3,1 foizdan 4,3 foizgacha o‘sdi. Bu holat mamlakatda keng miqyosda olib borilayotgan uy-joy qurilishlari, infratuzilma loyihalari va shaharsozlik dasturlari bilan bevosita bog‘liq. Ushbu tarmoqda tsement, beton, g‘isht, shisha va g‘ovak materiallar ishlab chiqaruvchi korxonalarning faoliyati yanada kengayib, ichki bozor talabini qondirish bilan birga eksport salohiyatini ham oshirmoqda.

Yengil va oziq-ovqat sanoati.Yengil sanoatning ulushi 2020 yildagi 6,2 foizdan 2025 yilda 5,3 foizgacha kamaygan. Bu holat mamlakatda investitsiyalarning yuqori texnologik va kapital talab qiluvchi sohalarga yo‘naltirilayotganini bildiradi. Biroq, oziq-ovqat sanoatida nisbatan barqaror holat kuzatilmoqda: 2020 yilda 4,8 foizni tashkil etgan ko‘rsatkich 2025 yilga kelib 5,4 foizga yetgan. Bu ichki iste’mol bozorining o‘sishi, oziq-ovqat xavfsizligi siyosati va qayta ishlash tarmoqlarining rivojlanishi bilan izohlanadi.Boshqa tarmoqlar.“Boshqa tarmoqlar” toifasining ulushi 2020 yildagi 30,2 foizdan 2025 yilda 18,5 foizgacha kamaygan. Bu esa sanoat investitsiyalarining strategik sohalar tomon qayta taqsimlanayotganini, iqtisodiy resurslar energiya, kimyo va mashinasozlik tarmoqlariga yo‘naltirilayotganini ko‘rsatadi. Bunday tarkibiy o‘zgarishlar iqtisodiyotning modernizatsiya bosqichida tabiiy jarayon bo‘lib, ishlab chiqarishning yuqori texnologik shakllariga o‘tishning boshlanishidan dalolat beradi.Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2020–2025 yillar oralig‘ida O‘zbekiston sanoatining asosiy fondlari tarkibida energetika, yoqilg‘i, mashinasozlik va kimyo tarmoqlarining ulushi ortib, yengil sanoat va boshqa yordamchi tarmoqlarning nisbiy ulushi kamaymoqda. Ushbu o‘zgarishlar mamlakatda amalga oshirilayotgan raqamli sanoatlashtirish, energiya samaradorlikni oshirish, import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishlarni rivojlantirish hamda eksport salohiyatini mustahkamlash siyosatining mantiqiy natijasidir.

Sanoatning asosiy fondlari tuzilmasidagi bunday siljishlar O‘zbekiston iqtisodiyotining diversifikatsiyalashgan, texnologik va kapitalintensiv yo‘nalishga o‘tayotganini, ya’ni zamonaviy, barqaror va innovatsion ishlab chiqarish modeliga asoslangan yangi sanoat davrining shakllanayotganini yaqqol namoyon etadi.Hududiy tuzilma asosiy fondlarining hududiy taqsimlanishi va ularning nisbati bilan belgilanadi. Takror ishlab chiqarish strukturasi yangi qurilish va qayta qurish, qayta qurollantirish va asosiy fondlarni kengaytirishning nisbati va tutgan o‘rnini ifodalaydi.O‘zbekiston statistikasiga ko‘ra, 2020-yillarda sanoatda mashinalar va asbob-uskunalar ulushi 40-50% ni tashkil etadi, bu mamlakat iqtisodiyotining modernizatsiyasini ko‘rsatadi. Tuzilishni

yaxshilash uchun korxonalar aktiv fondlarni ko‘paytirishga e’tibor beradi, chunki bu mahsulot hajmini oshiradi va raqobatbardoshlikni kuchaytiradi.Bu tuzilish vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi: texnologiyalar rivojlanganda aktiv fondlar ulushi oshadi, qadimgi korxonalarda esa passiv fondlar ko‘p bo‘lishi mumkin.

11.2. Asosiy fondlarni baholash

Amaliyotda asosiy fondlarni baholashning quyidagi turlari qo‘llaniladi: 1) dastlabki to‘la qiymat orqali belgilangan baho; 2) qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan baho; 3) qolgan qiymati orqali belgilangan baho; 4) ishlab chiqarishdan chiqarib tashlash bahosi.

Dastlabki to‘la qiymat orqali belgilangan baho (Ob) asosiy fondlarning sotib olingan bahosi (Sb), asosiy fondlarni olib kelish uchun sarflangan transport xarajatlari (Xt) va montaj xarajatlari (Xm)ni o‘z ichiga oladi:

$$\mathbf{Ob = Sb + Xt + Xm}$$

Bu baho korxona (firma)ning asosiy ishlab chiqarish fondalarini sotib olish va ishga tushirish uchun qilgan haqiqiy xarajatlarini ifodalaydi. Bu ko‘rsatkich korxona (firma) balansida hisobga olinadi. Ammo asosiy fondlarning dastlabki to‘la qiymat orqali belgilangan bahosi ularning hajmini va turli yillarda ko‘rib ishga tushirilgan korxona (firma)lar asosiy fondlarini taqqoslash uchun yetarli emas, shuning uchun asosiy fondlarni baholashda ularning qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan bahodan foydalaniladi.

Baholashning bu usuli asosiy fondlarning har xil davrda ishlab chiqilgan va olingan baholarini hozirgi sharoitdagi bahoda ifodalash imkoniyatini beradi. Bu baho bir xil iste’mol qiymatiga ega bo‘lgan asosiy fondlarni baholashda bir xil qiymatlarda ifodalash, korxonalar ko‘rsatkichlarini taqqoslash va fondlar samaradorligini oshirish zahiralarini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi. Qiymatni qaytadan tiklash orqali belgilangan baho amaldagi asosiy fondlarning jismoniy holati va ma’naviy eskirishini hisobga olgan holda qayta baho qo‘yish orqali aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, asta-sekin ishdan chiqa boradi. Shuning uchun bu fondlarga baho belgilashda ularning ishdan chiqqan va eskirgan qismi hisobga olinadi. Bunda aynan shu sababli asosiy fondlarni qoldiq qiymati orqali baholash ham qo‘llaniladi. Ularning qoldiq qiymati ikki yo‘l bilan aniqlanadi:

a) Asosiy fondlarning ishdan chiqqan (to‘zigan) qismini ularning dastlabki to‘la qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat;

b) Asosiy fondlarning ishdan chiqqan (to‘zigan) qismini qaytadan tiklangan qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat.

Asosiy fondlar juda eskirib, yaroqsiz holga kelgan, qaytadan tiklash, kapital ta’mirlash yoki modernizatsiya qilish natija bermaydigan hollarda ularni ishlab chiqarishdan olib tashlash zarur bo‘lib qoladi. Bunday hollarda asosiy fondlarni ishlab chiqarishdan olib tashlash bahosi aniqlanadi. Bu baho ishdan chiqqan, ishlab chiqarishdan chiqarib tashlanadigan asosiy fondlarni (temir-tersak narxida) realizatsiya qilish bahosidir.

11.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlar yillar o‘tishi bilan eskiradi va o‘z sifatini yo‘qota boradi. Respublika sanoati asosiy fondlarining eskirish dinamikasi 3-jadvalda ko‘rsatilgan.

Asosiy fondlar jismoniy va ma’naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Jismoniy eskirish deganda, asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi natijasida butunlay yoki qisman tuzishi, yemirilishi tushuniladi. Ma’lum vaqt o‘tgach, jismoniy jihatdan butunlay yoki qisman yaroqsiz bo‘lib qolgan mehnat qurollarini yangisiga almashtiriladi yoki bo‘lmasa modernizatsiya qilinadi yoxud ayrim qismlari kapital ta’mirlanadi. Jismoniy eskirish natijasida asosiy fondlarning qiymati yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki tayyorlangan mahsulot qiymatiga ko‘chadi. 2020–2024-yillar oralig‘ida sanoat asosiy fondlarining eskirish darajasi barqaror pasayish tendensiyasiga ega bo‘ldi. Agar 2016-yilda umumiy eskirish darajasi 42,7 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu ko‘rsatkich **37,2 foizgacha kamaygan**. Bunday holat ishlab chiqarish vositalarining yangilanishi, investitsion

faoliyatning kuchayishi hamda texnologik modernizatsiya dasturlari natijasidir.

11.3-Jadval

Sanoat tarmoqlari bo‘yicha sanoat–ishlab chiqarish asosiy fondlarining eskirishi

(yil oxiriga fondlar umumiy qiymatidan, foiz hisobida)

№	Tarmoqlar	2005 y.	2010 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2020 y.	2022 y.	2024 y.
1.	**Jami sanoat**	35,2	49,8	43,1	43,3	42,7	40,5	39,0	**37,2**
2.	**Elektr-energetika**	28,5	48,3	47,5	48,9	46,6	44,0	42,5	**40,1**
3.	**Yoqilg‘i sanoati**	23,1	31,4	32,5	32,7	34,2	33,0	31,8	**30,5**
4.	**Qora metallurgiya**	48,4	56,2	43,0	44,0	44,3	42,5	41,0	**39,7**
5.	**Rangli metallurgiya**	60,1	62,1	43,0	51,7	50,7	48,0	46,5	**44,8**
6.	**Mashinasozlik va metallni qayta ishlash**	30,4	71,2	59,6	60,5	44,7	42,0	39,8	**38,0**
7.	**Kimyo va neft sanoati**	30,4	63,1	45,6	45,8	47,8	45,0	43,0	**41,2**
8.	**Qurilish materiallari sanoati**	36,7	56,7	41,6	41,8	47,6	44,5	42,7	**40,9**
9.	**Yengil sanoat**	29,0	30,7	24,2	28,0	31,1	29,5	28,0	**27,0**
	Oziq-ovqat sanoati	29,0	59,3	54,9	55,9	56,9	53,0	50,5	**48,2**

Elektr-energetika tarmog‘ida eskirish darajasi 2016-yildagi 46,6 foizdan 2024-yilga kelib **40,1 foizgacha pasaygan**. Bu sohada issiqlik elektr stansiyalarining modernizatsiyasi, yangi quyosh va shamol stansiyalarining qurilishi, shuningdek, energiya ta’minotida “yashil” texnologiyalarni joriy etish natijasida asosiy vositalar yangilanmoqda.Yoqilg‘i sanoatida eskirish darajasi 2016-yilda 34,2 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda **30,5 foiz**ni tashkil etgan. Gaz va neftni qayta ishlash majmualarida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish va yangi konlarni ishga tushirish bu pasayishga sabab bo‘lgan.Qora metallurgiyada eskirish darajasi **44,3 foizdan 39,7 foizgacha**, rangli metallurgiyada esa **50,7 foizdan 44,8 foizgacha** kamaygan. Bu tarmoqlarda texnik rekonstruksiya, yangi pechlar va metall quyish texnologiyalarini joriy

etish natijasida asosiy vositalarning texnik darajasi yaxshilangan.Mazkur tarmoqda eskirish darajasi 2016-yildagi 44,7 foizdan 2024-yilda **38,0 foizgacha** tushgan. So‘nggi yillarda mashinasozlik sohasida yuqori texnologik ishlab chiqarish liniyalari, robotlashtirilgan tizimlar va avtomatlashtirilgan uskunalar o‘rnatilishi texnik fondlarning yangilanish sur’atini tezlashtirdi.Kimyo va neft sanoatida eskirish darajasi 2016-yildagi 47,8 foizdan 2024-yilga kelib **41,2 foiz**gacha kamaygan. Bu jarayon kimyo klasterlarini rivojlantirish, yangi o‘g‘it, plastmassa, farmatsevtika ishlab chiqarish liniyalarini ishga tushirish orqali ta’minlandi.Qurilish materiallari ishlab chiqarishda eskirish darajasi **47,6 foizdan 40,9 foizgacha** pasaygan. Tsement va g‘isht zavodlarida energiya tejamkor uskunalar, modern presslar, quritish va yoqish texnologiyalari joriy etilgani bunga sabab bo‘lgan.

Yengil sanoatda eskirish darajasi nisbatan past bo‘lib, 2024-yilda **27 foiz**ni tashkil etgan. Bunda kichik va o‘rta korxonalarning texnik qayta jihozlanishi, shuningdek, eksport yo‘naltirilgan to‘qimachilik klasterlari tashkil etilishi muhim rol o‘ynagan. Oziq-ovqat sanoatida esa eskirish darajasi 2016-yildagi 56,9 foizdan **48,2 foizgacha** tushgan. Bu qayta ishlash, qadoqlash va sovutish tizimlarining yangilanishi bilan bog‘liq.

2020–2024-yillar davomida O‘zbekiston sanoatida asosiy fondlarning eskirishi darajasi pasayib borgan. Bu jarayon ishlab chiqarish aktivlarini **modernizatsiya qilish, texnologiyalarni yangilash, xorijiy investitsiyalarni jalb etish** va **energiya samarador ishlab chiqarish tizimlarini joriy etish** natijasi hisoblanadi.

Eng sezilarli yangilanishlar energetika, yoqilg‘i, mashinasozlik va kimyo tarmoqlarida kuzatilmoqda. Natijada, sanoatning texnik asoslari mustahkamlanib, ishlab chiqarish samaradorligi oshdi hamda eskirish darajasi bo‘yicha 10–15 foizlik ijobiy siljishlarga erishildi.

Ushbu natijalar mamlakatda olib borilayotgan **“Raqamli sanoat 2030”** va **“Yangi O‘zbekiston – yangi sanoat”** strategiyalarining amaliy samarasi sifatida baholanishi mumkin.

11.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat foydalaniladi, biroq vaqt o‘tishi bilan ularning qiymati va ish qobiliyati kamayadi. Bu jarayon “eskirish” deb ataladi va u ikki asosiy turga bo‘linadi: jismoniy (moddiy) eskirish va ma’naviy eskirish. Eskirish natijasida asosiy fondlar qiymatini asta-sekin mahsulot tannarxiga o‘tkazish uchun amortizatsiya jarayoni amalga oshiriladi. Quyida bu tushunchalar batafsil tahlil qilinadi.

Jismoniy (moddiy) eskirish. Jismoniy eskirish asosiy fondlarning moddiy holatidagi o‘zgarishlarni anglatadi, ya’ni ularning mexanik yeyilishi, korroziya, deformatsiya yoki boshqa fizik o‘zgarishlar natijasida qiymati va ish qobiliyati kamayishi. Bu eskirish nafaqat ishlayotgan mashina va asbob-uskunalarda, balki bekor turganlarida ham sodir bo‘ladi – chunki vaqt o‘tishi bilan havo, namlik yoki boshqa omillar ta’siri ostida to‘ziydi (emiriladi). Masalan, zavodda ishlamayotgan dastgoh ham korroziyaga uchraydi va qiymatini yo‘qotadi.

Jismoniy eskirish darajasi ikki asosiy omilga bog‘liq:

- Xizmat muddati: Fondlarning loyihaviy (taxminiy) foydalanish muddati. Masalan, bir dastgohning xizmat muddati 10 yil bo‘lsa, u shu muddat ichida jismoniy eskiradi.

- To‘zish (emirilish) darajasi: Fondlarning ishlatilish intensivligi va sharoitlari. Kuchli yuk ostida ishlagan mashina tezroq eskiradi. Eskirish darajasi foizda ifodalanadi, masalan, 50% eskirish degani fond qiymatining yarmini yo‘qotgani.

Misol: Agar dastgoh 10 yil loyihaviy muddatga mo‘ljallangan bo‘lsa va 5 yil ishlagan bo‘lsa, eskirish 50% ni tashkil etadi. Bu eskirish fondlarni tez-tez ta’mirlash yoki almashtirishni talab qiladi.

Ma’naviy eskirish fan-texnika taraqqiyoti va mehnat unumdorligi o‘sishi natijasida yuzaga keladi. Bu holda, ishlayotgan mashina va asbob-uskunalar jismoniy yeyilishi tugamasdan turib qadrsizlanadi, chunki yangi, unumli va tejamli texnologiyalar paydo bo‘ladi. Natijada, eski fondlarning qiymati kamayadi va ular raqobatbardosh bo‘lmay qoladi. Ma’naviy eskirish ikki turga bo‘linadi:

- **Birinchi tur:** Yangi texnologiyalar tufayli ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi, shuning uchun eski fondlarning qiymati nisbatan

arzonlashadi. Masalan, avval 100 ming dollar turadigan dastgoh endi 80 ming dollarga ishlab chiqariladi, shuning uchun mavjud dastgoh «eskiradi».

- **Ikkinchi tur:** Yangiliklar tufayli eski fondlarning unumdorligi kamayadi. Masalan, yangi avtomatlashtirilgan mashina kuniga 100 dona mahsulot ishlab chiqarsa, eski mashina faqat 50 dona ishlab chiqaradi, shuning uchun u ma'naviy jihatdan eskiradi.

Ma'naviy eskirish fondlar bahosini vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqishni (qayta baholashni) shart qilib qo'yadi. Eskirgan fondlarni yangilari bilan almashtirish rejali ravishda amalga oshiriladi, eng kam mehnat va mablag' sarfi qilish yo'li bilan. Misol: Kompyuterlar tez eskiradi – yangi protsessorlar paydo bo'lishi bilan eski kompyuterlar qadrsizlanadi.

Amortizatsiya (lotincha «amortisatio» – qoplash) – asosiy fondlarning eskirishini qoplash uchun ular qiymatini asta-sekin mahsulot tannarxiga o'tkazish jarayoni. Buning natijasida fondlar qiymatining ma'lum qismi tayyor mahsulot qiymatiga ko'chiriladi va keyinchalik yangi fondlarni sotib olish uchun mablag' yig'iladi. Amortizatsiya quyidagi jihatlarni qamrab oladi:

- Asosiy fondlar (mashina, mexanizmlar, jihozlar, binolar) ekspluatatsiya jarayonida eskiradi.

- Ular qiymatini muayyan davrda mahsulotga o'tkazadi.

- Amortizatsiya ajratmalari mahsulot tannarxiga kiritiladi va mahsulot sotilgach, bu mablag'lar yangi fondlarni sotib olish uchun jamg'ariladi.

Amortizatsiya me'yorlari davlat tomonidan belgilanadi va fondlar turiga, xizmat muddatiga qarab tabaqalashtiriladi. Masalan, O'zbekistonda mashinalar uchun amortizatsiya me'yori 5-10% yiliga.

- Kamayib boruvchi balans usuli (declining balance method): Jadallashtirilgan amortizatsiya – birinchi yili me'yor 2 marta oshiriladi, keyingi yillarda qoldiq qiymatdan hisoblanadi. Bu usul fondlarni tezroq amortizatsiyalashga yordam beradi, natijada qiymatning 2/3 qismi muddatning yarmidayoq qoplanadi. Misol: Agar dastlabki qiymat 100 ming dollar bo'lsa, birinchi yili 20% (20 ming dollar), ikkinchi yili

qoldiqdan (80 ming dollar) yana 20% (16 ming dollar) va h.k. Amortizatsiya ajratmalari ikki maqsadga xizmat qiladi:

- Kapital ta'mir va yangilash uchun.
- Renovatsiya (yangi fondlar bilan almashtirish) uchun.

Amortizatsiya ajratmalari maxsus fondda jamg'ariladi va fondlar yangilanishi uchun ishlatiladi. Amortizatsiya fond davlat tomonidan tartibga solinadi, chunki amortizatsiya me'yorlarining o'zgarishi mahsulot tannarxini ta'sir qiladi (oshirish tannarxni qimmatlashtiradi, kamaytirish esa yangilanishni sekinlashtiradi).

Bozor iqtisodiyotida davlat amortizatsiya normativlarini belgilaydi va jadallashtirilgan amortizatsiya orqali tadbirkorlarga soliq foydasini kamaytirishga imkon beradi. Bu, ma'naviy eskirishdan zarar ko'rishni oldini oladi va yangi texnologiyalarni tez joriy etishga rag'batlantiradi.

Nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan moddiy aktivlar bilan bir qatorda, nomoddiy aktivlar (patentlar, litsenziyalar, dasturiy ta'minot) ham amortizatsiyalanadi. Bu jarayon quyidagilarni qamrab oladi:

- Dastlabki qiymatdan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya summasi.
- Lizing bo'yicha yoki jadallashtirilgan amortizatsiya.

Nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik sub'ekti tomonidan hisoblanadi va mahsulot tannarxiga kiritiladi. Agar natijali foydalanish muddati aniqlanmasa, u 5 yilga tenglashtiriladi.

Bu jarayonlar korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi va iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shadi.

Sanoat asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari samaradorligini oshirishda korxonalarda texnologik uskunalarning ish smenasini ko'paytirish katta ahamiyatga ega.

Uskunalardan intensiv foydalanishni yaxshilash uchun korxonaning texnika va texnologiyasini takomillashtirish, mashinalarning ish tezligini oshirish, metall quyishga, kimyoviy jarayonlarga sarflanadigan vaqtni qisqartirish, shuningdek, kadrlar malakasining texnikaviy saviyasini oshirish, korxonalarni yiriklashtirish,

ixtisoslashtirish va diversifikatsiya qilish asosida mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish zarur.

Mustaqil ta'lim uchun topshiriq:*Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlar, lshlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llarini* tahlil qiling

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati nima va ular qanday vazifani bajaradi?
2. Asosiy fondlarning guruhlari qanday bo'linadi va har bir guruhning vazifasi nima?
3. Aktiv va passiv fondlarning farqlari nimada va ularning nisbati qanday ahamiyatga ega?
4. Asosiy fondlarni baholashning asosiy turlari qanday?
5. Dastlabki to'la qiymat qanday hisoblanadi va u nimani ifodalaydi?
6. Qayta tiklash qiymati nima uchun kerak va u qanday aniqlanadi?
7. Jismoniy eskirish nima va uning omillari qanday?
8. Ma'naviy eskirishning turlari va misollari qanday?

- Javob: Birinchi tur: Yangi texnologiyalar tufayli qiymat kamayishi (masalan, eski dastgoh arzonlashadi); ikkinchi tur: Unumdorlik kamayishi (masalan, yangi mashina tezroq ishlaydi).

9. Amortizatsiya jarayoni qanday ishlaydi va uning maqsadi nima?
10. Fond qaytimi ko'rsatkichi qanday hisoblanadi va u nimani ifodalaydi?
11. Jihozlardan foydalanish koeffitsiyentlari qanday turlarga bo'linadi?
12. Mehnatning fond bilan ta'minlanganligi ko'rsatkichi nima?
13. Ishlab chiqarish quvvati nima va u qanday o'lchanadi?
14. Ishlab chiqarish quvvatini hisoblash formulasi qanday?
15. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'llari qanday?

XII BOB. ISHLAB CHIQARISHINING AYLANMA MABLAG‘LARI

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati.
12.2. Aylanma mablag‘lar va ularning aylanishini tezlashtirish.
12.3. Aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish.

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

Sanoat korxonalari faoliyatida turli mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonida moddiy va moliyaviy resurslarga ehtiyoj doimo ortib boradi. Bunda asosiy fondlar bilan bir qatorda ishlab chiqarishda doimiy harakatda bo‘ladigan mehnat buyumlari ham mavjud bo‘lib, ular **aylanma fondlar** deb ataladi.

Aylanma fondlar — ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashadigan, o‘z qiymatini to‘liq hajmda tayyor mahsulotga o‘tkazadigan va bu jarayonda o‘zining dastlabki tabiiy shaklini ham yo‘qotadigan mehnat buyumlaridir. Demak, aylanma fondlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular ishlab chiqarish davrida birdaniga sarflanib ketadi va ishlab chiqarish quvvatlarini doimiy ravishda yangilab turishni talab qiladi.

Aylanma fondlar tarkiban uch asosiy qismdan iborat bo‘ladi:

1.Ishlab chiqarish jamg‘armalari – aylanma fondlarning asosiy qismini tashkil etadi. Ular korxona omborlariga keltirilgan, biroq hali ishlab chiqarishda ishlatilmagan xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg‘i, energiya manbalari, ehtiyot qismlar, xo‘jalik jihozlari va tez yemiriladigan buyumlardan iborat.

2.Tugallanmagan ishlab chiqarish – ishlab chiqarish jarayoniga jalb etilgan, lekin hali yakuniy ishlov berilmagan mehnat buyumlarini qamrab oladi. Bunga korxonaning o‘zida yaratilgan, ammo chala tayyor qolgan mahsulotlar hamda ishlab chiqarish bosqichida qolib ketgan yarim fabrikatlar kiradi.

3.Kelgusi davr xarajatlari – yangi mahsulotlarni ishlab chiqish va o‘zlashtirish, ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirish, mutaxassislarni qayta tayyorlash, ishlab chiqarish xonalarini ijaraga olish, kon va tog‘-sanoat korxonalarida amalga oshiriladigan tayyorlov

ishlari bilan bog‘liq xarajatlardan iborat. Ularning barchasi oxir-oqibat tayyor mahsulot tannarxiga qo‘shilib, korxona tomonidan qoplanadi.

Aylanma fondlar sanoat ishlab chiqarishining uzluksizligini ta’minlaydi. Chunki ular ishlab chiqarish jarayonida:

xom ashyo va materiallar ta’minotini kafolatlaydi;

ishlab chiqarish jarayonida resurslardan samarali foydalanish imkonini yaratadi;

yangi mahsulotlarni ishlab chiqish va o‘zlashtirishni tezlashtiradi;

ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Aylanma fondlarning tarkibiy tuzilishi turli sanoat tarmoqlarida bir xil emas. Masalan, **kimyo sanoati**da asosiy xarajatlar xom ashyo va reagentlarga to‘g‘ri kelsa, **mashinasozlik**da tugallanmagan ishlab chiqarish ulushi yuqori bo‘ladi. **Yengil sanoat**da esa yordamchi materiallar (bo‘yoqlar, iplar, aksessuarlar) asosiy o‘rinni egallaydi.

Aylanma fondlardan oqilona foydalanish korxona iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim shartidir. Chunki sanoat mahsulotlari tannarxida xom ashyo, materiallar va energiya xarajatlari ko‘pincha 60–70 foizgacha ulushni tashkil qiladi. Shu bois, ularni tejash va oqilona boshqarish ishlab chiqarish quvvatidan samarali foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish va foyda ko‘rsatkichlarini yaxshilash imkonini beradi.

Aylanma fondlar sanoat korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatida asosiy rol o‘ynaydi. Ularning to‘g‘ri tashkil etilishi va oqilona boshqarilishi:

- ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi;
- resurslardan samarali foydalanishni rag‘batlantiradi;
- mahsulot tannarxini pasaytiradi va foydani oshiradi;
- sanoatning umumiy iqtisodiy samaradorligini belgilab beradi.

Shu sababli, aylanma fondlarni ilmiy asoslangan tarzda boshqarish va ularning tarkibini muntazam ravishda tahlil qilish sanoat taraqqiyotining muhim sharti hisoblanadi.

Quyida berilgan matn mazmunini saqlagan holda qayta ishlab chiqilgan va to‘ldirilgan shakli taqdim etiladi.

12.2. Aylanma mablag‘lar va ularning aylanishini tezlashtirish

Sanoat korxonalari faoliyatida asosiy va aylanma fondlar hamda aylanma mablag‘larning o‘zaro uzviy bog‘liqligi katta ahamiyatga ega. Korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining yig‘indisi aylanma mablag‘larni tashkil etadi. Aylanma mablag‘lar ikki asosiy guruhga bo‘linadi:

- aylanma fondlar;
- muomala fondlari.

Aylanma fondlar o‘z navbatida quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- “ishlab chiqarish jamg‘armasi” (ishlab chiqarish zahiralari);
- “tugallanmagan ishlab chiqarish” (yarim tayyor mahsulotlar);
- “kelgusi davr xarajatlari”;
- «omborlardagi tayyor mahsulotlar».

Muomala fondlariga jo‘natishga tayyorlangan mahsulotlar va banklardagi pul mablag‘lari kiradi.Aylanma mablag‘lar kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining asosiy omili bo‘lib, ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlaydi. Agar aylanma mablag‘lar kamayib ketsa, korxona moliyaviy qiyinchilikka, hatto bankrotlikka yuz tutishi mumkin. Shuning uchun aylanma mablag‘larni rejalashtirish, boshqarish va ularning tarkibi hamda funksional ahamiyatini chuqur tahlil qilish zarur.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari va ularning tuzilishi

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxona aylanma mablag‘larining eng faol qismi hisoblanadi. Bu fondlar tarkibiga kiruvchi elementlar quyidagilardan iborat:

- «Ishlab chiqarish zahiralari»: xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg‘i, yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash materiallari, ta’mirlash uchun ehtiyot qismlar va boshqalar;
- «Tugallanmagan ishlab chiqarish»: ishlab chiqarish jarayonida bo‘lgan, lekin to‘liq tayyor bo‘lmagan mahsulotlar;
- «Kelgusi davr xarajatlari»: yangi mahsulotlarni ishlab chiqish va ishlab chiqarishni tashkil etish uchun ketadigan xarajatlar, masalan, asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, yangi mahsulot turlarini tayyorlash va loyihalashtirish xarajatlari.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari ichidagi elementlarning o‘zaro foizli nisbati — fondlarning tuzilmasini tashkil qiladi. Aylanma fondlar va muomala fondlari o‘rtasidagi foiz nisbati esa korxona aylanma mablag‘larining tuzilmasini ifodalaydi.

Aylanma mablag‘larning soha va korxona bo‘yicha farqlari

Turli tarmoqlardagi korxonalarning aylanma mablag‘lari ishlab chiqarish texnologiyasiga, mahsulot turiga, ixtisoslashuv darajasiga, ishlab chiqarish tizimiga va boshqa omillarga ko‘ra farqlanadi. Hatto bir xil tarmoqdagi turli korxonalar aylanma mablag‘larning tuzilishi jihatidan farqlanishi mumkin. Bu farqlarga quyidagilar sabab bo‘ladi:

- xomashyo va materiallarning navlari;
- ishlab chiqarish texnologiyasi va uskunalari;
- korxonaning joylashuvi;
- ishlab chiqarish tashkiloti va mehnat taqsimoti;
- moddiy-texnika ta’minoti sharoitlari.

Korxonalar aylanma mablag‘lari tarkibi va tuzilishiga o‘z xo‘jalik yuritish xususiyatlari, samaradorlik darajasi va resurslarni boshqarish qoidalari ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ishlab chiqarish zahiralarini ortiqcha oshirish resurslarning isrof bo‘lishiga va sun’iy tanqislik yuzaga kelishiga olib keladi. Shu sababli, xomashyo va materiallarni iste’mol qilishda texnologik normalarga rioya qilish, ularni to‘g‘ri saqlash, chiqitlarni kamaytirish va arzon, sifatli materiallardan foydalanish muhim hisoblanadi. Ammo bu imkoniyat va tashqi sharoitlar, jumladan hamkorlik, narxlar shakllanishi va iqtisodiy barqarorlik bilan uzviy bog‘liq.

Uchinchi bosqichda aylanma mablag‘lar tovar mahsuloti shaklida muomalaga kiritilib, sotiladi va yana pul shaklini oladi (T-P).

Shu tariqa aylanma mablag‘lar barcha bosqichlardan o‘tib, to‘liq aylanishni amalga oshirishini quyidagi tarzda aks ettirish mumkin:

1- bosqich - pul-tovar (P-T);
2- bosqich – ishlab chiqarish (I.Ch);
3- bosqich - tovar-pul (T-P).

12.1-Jadval

Aylanma mablag‘larning tarmoqlar bo‘yicha taqsimlanishi

Aylanma fondlarning guruh va elementlari	Butun sanoat	Qora metallurgiy a	Mashina-sozlik	Energe-tika	Yengil sanoat	Oziq-ovqat sanoati
1. Ishlab chiqarish zahiralari - jami	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
Jumladan: Xom ashyo va asosiy materiallar, yarim tayyor mahsulotlar	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2
Yordamchi materiallar	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
Yoqilg‘i	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Ta’mirlash uchun ehtiyot qismlar	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0
Qadoqlash va o‘rov materiallari	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Instrumentlar, xo‘jalik asboblari va qimmat bo‘lmagan, tez eskiruvchi boshqa predmetlar	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Kelgusi davr xarajatlari va boshqa mehnat predmetlari	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Jami aylanma ishlab chiqarish fondlari	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Shuni qayd qilib o‘tish muhimki, korxonaning aylanma mablag‘lari bir vaqtning o‘zida uchala bosqichda ham pul mablag‘lari, ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarim tayyor va

tayyor mahsulotlar ko‘rinishida mavjud bo‘lishi mumkin. Korxonaning aylanma mablag‘lari harakati ma’lum bir iqtisodiy qonunlar asosida ishlashi hamda ulardan ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida oqilona foydalanishni ko‘zda tutishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonunlardan va aylanma mablag‘lardan foydalanish qoidalaridan chetga chiqish aylanma mablag‘larning etishmasligiga yoki samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

12.3. Aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish

Sanoat korxonalarining uzluksiz va barqaror faoliyati, ular tomonidan yuqori sifatli, raqobatbardosh hamda arzon mahsulotlarni katta hajmda ishlab chiqarish qobiliyati ko‘p jihatdan aylanma mablag‘larning miqdori, sifati va ularning samarali qo‘llanishiga bog‘liq. Aylanma mablag‘lardan oqilona va samarali foydalanish korxona faoliyatining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish, foyda darajasini oshirish hamda xalqaro bozorda raqobatbardoshlikni ta’minlashning asosiy omillaridan biridir. Misol uchun, aylanma mablag‘larning optimallashtirilgan boshqaruvi korxona aktivlarining tez aylanishini ta’minlab, resurslardan maksimal foyda olishga yordam beradi, bu esa uzoq muddatli muvaffaqiyat uchun muhim.

“Aylanma mablag‘larning saqlanishi va o‘z vaqtida to‘ldirib turilishi uchun mas’uliyatni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonda bu muammoning dolzarbligi alohida ta’kidlangan. Farmonda respublikaning ayrim vazirliklari va korxonalarida quyidagi kamchiliklar keskin tanqid qilingan:

- Aylanma mablag‘lar saqlanmasligi- korxonalarda ularni to‘g‘ri boshqarishga etarlicha e’tibor berilmaydi, natijada noto‘liq foydalanish holatlari yuzaga keladi.

- Debitorlik qarzlarning muzlab qolishi- pul mablag‘larining katta qismi muddat uzaytirilgan muddatda debitorlarga qilinib, istiqbolsiz qarz sifatida to‘xtab qoladi, bu aylanma mablag‘larning tez aylanishiga halaqit beradi.

- Tayyor mahsulotning ortiqcha qoldiqlari- omborlarda normadan yuqori miqdordagi mahsulotlar “o‘lik kapital”ga aylanib, mablag‘larni band qilib qo‘yadi.

Keyingi yillarda bu kamchiliklarni yo‘qotish uchun chora-tadbirlar, masalan, moliyaviy nazorat mexanizmlarini kuchaytirish, audit va monitoring dasturlarini joriy qilish amalga oshirildi. Natijada aylanma mablag‘lar aylanish tezligi oshdi, korxonalarda resurslardan foydalanish samaradorligi sezilarli yaxshilandi va umumiy iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari ko‘tarildi.

Aylanma mablag‘lardan oqilona foydalanishning asosiy vazifalari quyidagicha aniqlanadi:

1. Moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash- Aylanma mablag‘lardan to‘g‘ri ishlatish korxonaning naqd pul oqimlarini barqarorlashtiradi, debitorlik qarzlarini kamaytiradi va kreditorlik majburiyatlarini vaqti-vaqti bilan bajarishga imkon beradi, shu bilan moliyaviy potensialni kuchaytiradi.

2. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish- Resurslardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish jarayonini tezlashtiradi, tannarxni pasaytiradi va mehnat unumdorligini ko‘taradi, natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi va sifati ortadi.

3. Raqobatbardoshlikni ta’minlash- Tejamkorlik printsiplari asosida ishlab chiqarilgan mahsulot arzonroq bo‘lib, bu mahsulotni xalqaro bozorda ham o‘z o‘rnini topishga va global raqobatda g‘oliblikka yordam beradi.

Kelajakda sanoat korxonalari oldida turuvchi vazifalar aylanma mablag‘lardan yanada samaraliroq foydalanishni talab qiladi. Bu sohada quyidagi asosiy yo‘nalishlarni umumiy etish mumkin:

- Fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalarni keng joriy etish- Yangi texnologiyalar va zamonaviy uskunalar ishlab chiqarish jarayonlarini tejamkor qiladi, resurslarni tejash, isrofni kamaytirish va mahsulot sifatini oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Masalan, avtomatlashtirilgan tizimlar orqali material sarfini minimallashtirish mumkin.

- Ilmiy asoslangan me'yorlar va normativlar tizimini shakllantirish- Bu tizim ishlab chiqarishda resurs sarfini optimallashtiradi, yo'qotishlarni va chiqitlarni kamaytiradi, shuningdek, jadval va prognozlarni aniqroq qiladi.

- Uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini rivojlantirish- Korxonalar o'rtasida mustahkam ishlab chiqarish kooperatsiyasi aylanma mablag'larning tezkor aylanishini ta'minlaydi, yetkazib berish zanjirlarini qisqartiradi va hamkorlikni kuchaytiradi.

- Moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish- Korxona balansida "muzlab qolgan" yoki maqsadsiz ishlatilayotgan mablag'larni ishlab chiqarish jarayoniga boshqacha yo'naltirish orqali ularning samaradorligini oshirish mumkin. Bu uchun moliyaviy tahlil va qayta taqsimlash strategiyalari muhim.

- Boshqaruvni takomillashtirish- Zamonaviy menejment uslublari, raqamli texnologiyalar va axborot tizimlari (masalan, ERP tizimlari) aylanma mablag'larning real vaqt rejimida monitoringini yuritishga, tahlil qilishga va hituosa qarorlar qabul qilishga imkon beradi.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish sanoat korxonalarining moliyaviy mustaqilligi, raqobatbardoshligi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning hal qiluvchi omilidir. Resurslardan oqilona foydalanish faqat korxona miqyosida emas, balki butun iqtisodiyot darajasida iqtisodiy barqarorlik va barqaror o'sishni ta'minlaydi. Shu sababli, korxonalar faoliyatida aylanma mablag'larni boshqarish masalasiga strategik ustuvor yo'nalish sifatida qarash, davomiy monitoring va davriy baholash bilan birga olib borish zarur. Bu orqali korxonalar o'z zaxiralarini optimallashtirib, iqtisodiy inqirozni engish va uzluksiz rivojlanishga erishishi mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aylanma mablag'larning mohiyati, ahamiyati va mazmuni nimalardan iborat?

2. Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasi to'g'risida nimalarni bilasiz?

3. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish mexanizmi

nimalarni o‘z ichiga oladi?

4. Aylanma mablag‘larning aylanish tezligini oshirishning ahamiyati nimalardan iborat?

5. Aylanma mablag‘larning aylanishini tezlashtirish yo‘llarini izohlab bering.

6. Aylanma fondlarning mohiyati nimadan iborat va ularning iqtisodiyotdagi ahamiyati qanday ifodalanadi?

7. Aylanma mablag‘larning asosiy elementlari qaysilar? (xom ashyo, yarim tayyor mahsulot, pul mablag‘lari va h.k.).

8. Aylanma fondlar va aylanma mablag‘lar tushunchalari o‘rtasida qanday farq mavjud?

9. Aylanma mablag‘larning aylanish davri nima va uni aniqlash formulasi qanday?

10. Aylanma mablag‘lar aylanishining tezligini oshirish uchun qaysi chora-tadbirlar amalga oshirilishi mumkin?

11. Aylanma mablag‘lardan samarali foydalanishning asosiy ko‘rsatkichlari nimalardan iborat?

12. Aylanma mablag‘lar aylanishining sekinlashishi korxonaning likvidlik va to‘lov qobiliyatiga qanday ta’sir qiladi?

XIII BOB. MAHSULOTLARNING SIFATI VA UNING RAQOBATBARDOSHLIGI

13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati.

13.2. Mahsulotning sifat ko‘rsatkichlari va ularni baholash usullari.

13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo‘llari.

13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqariladigan mahsulot sifatiga qat’iy talablar qo‘yiladi, chunki har qanday korxonaning omon qolishi va bozordagi mustahkam mavqei raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Raqobatbardoshlik asosan ikki ko‘rsatkichga – mahsulot bahosi va sifati darajasiga bog‘liqdir. Ishlab chiqarish jarayonlarini erkinlashtirish davrida sifat omili birinchi o‘ringa ko‘tarilmoqda, chunki u korxonaning obro‘sini, yanada gullab-yashnashini va xodimlar uchun asosiy vazifani (rahbardan oddiy ishchi gacha) belgilashga xizmat qiladi. Shu sababli, davlatning iqtisodiy va sanoat siyosatida sifat masalasi muhim o‘rin egallaydi.

Mahsulot sifatini oshirish – bu faqat mahsulot miqdorini ko‘paytirish yoki resurslarni tejashdan iborat emas, balki ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni to‘laroq qondirish, texnikaviy-iqtisodiy hamda estetik talablarning yuqori darajada bajarilishini anglatadi. Ishlab chiqarish jarayonida sifat standarti qanchalik baland bo‘lsa, mahsulot jahon bozorida raqobat qilish qobiliyati shunchalik kuchli bo‘ladi. Agar sifat muammosi hal etilmasa, ijtimoiy ishlab chiqarish hamda aholining mahsulot va xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojlari to‘liq qondirilmaydi, bu esa respublika iqtisodiyotining tannarx xarajatlari ko‘payishiga hamda ishlab chiqarish quvvatlarining samarasiz foydalanishiga olib keladi.

Sifat nima? Mahsulot (ish yoki xizmat) sifati – bu mahsulotning har tomondan (texnik, iqtisodiy, estetik va boshqa jihatdan) foydalanish uchun mukammal ekanligini belgilovchi xususiyatlar majmui hisoblanadi. Buning asosida mahsulotning ma’lum maqsadda ishlatish uchun yaroqli darajasi, xalq xo‘jaligi ehtiyojlarini qondirish qobiliyati hamda iste’molchilarning did va talablariga mos kelishi yotadi. Sanoat

mahsuloti sifati korxona yoki tarmoq faoliyatini rejalashtirishda asosiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, unda mehnatni tashkil qilish tizimi, jihozlanish darajasi, mutaxassislar malakasi va ishlab chiqarishni boshqarishning umumiy holati aks etadi. Iqtisodiy jihatdan, sifat iste’mol qiymatining o‘lchovi va foydalanish darajasi ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Mahsulot sifati iqtisodiy kategoriya bo‘lib, ishlab chiqaruvchi korxona va iste’molchilar o‘rtasidagi munosabatlarni, shuningdek, davlat bilan bog‘liq munosabatlar (masalan, sifatli mahsulot uchun rag‘batlantirish va sifatsiz mahsulot uchun javobgarlik) ifoda etadi. Sifat texnika taraqqiyotining sur’atlarini, mehnat unumdorligini va ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini belgilashga xizmat qiladi. Shu bois, sifatni muntazam ravishda yaxshilash iqtisodiyotni rivojlantirishning zarur sharti, jamiyat farovonligini ko‘tarishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Mahsulot miqdori va sifati o‘zaro dialektik bog‘liq: yuqori sifatli mahsulot jamiyat ehtiyojlarini sifatsiz mahsulotga nisbatan yuqoriroq darajada qondiradi. Bu esa, sifatni yaxshilash orqali ishlab chiqarish hajmini qo‘shimcha xarajatsiz ko‘paytirishni anglatadi. Natijada, mahsulot sifatini oshirish mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga va ijtimoiy ehtiyojlarning to‘la ta’minlanishiga xizmat qiladi.

Sifatli mahsulot doimo sotuv bozorini topadi va eksport qobilyatini oshiradi. Hozirgi global iqtisodiyotda faqat sifat yuqori bo‘lsa, mahsulot dunyo bozoriga kirib borishi mumkin. Bu esa, valyuta tushumlarini ko‘paytiradi, yangi texnika va texnologiyalarni import qilish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish hamda korxona salohiyatini yuqoriroq pog‘onaga ko‘tarish imkoniyatini yaratadi. Sifatli mahsulot (taklif) o‘zining sifatli iste’molchisini (talab) yaratadi, shu orqali iqtisodiy o‘sishning yanada yuqori darajasi ta’minlanadi va aholining turmush darajasi ko‘tariladi. Bu jarayonda sifat menejmenti barcha bo‘g‘inlarda – loyihalashdan tortib sotuvgacha – muhim o‘rin egallaydi.

13.2. Mahsulotning sifat ko‘rsatkichlari va ularni baholash usullari

Mahsulot sifatini aniqlash va baholash uchun maxsus ko‘rsatkichlar tizimi qo‘llaniladi. Sanoat ishlab chiqarishida mahsulotlarning turli-tumanligi sababli har bir guruh uchun umumiy yoki guruhga xos ko‘rsatkichlar mavjud bo‘ladi. Masalan, mashinasozlik mahsulotlari uchun mustahkamlik ko‘rsatkichi muhim bo‘lsa, iste’mol mahsulotlari uchun estetik va ekologik ko‘rsatkichlar ko‘proq e’tiborga olinadi. Ushbu ko‘rsatkichlar majmui mahsulotning har tomondan yaroqli ekanligini ko‘rsatadi va u quyidagi asosiy guruhlarga bo‘linadi:

- Iste’mol qilish xususiyatlari bo‘yicha talabni qondirish ko‘rsatkichlari- Bu mahsulotning belgilangan rzavishda foydalanish reak natijasida ko‘rsatadigan samaradarni ifodalaydi. Masalan, traktor yoki kompyuter uchun mehnat unumdorligi ko‘rsatkichi – ularning bir davrda qandaq hajmdagi ishni bajarish qibiliyatini o‘lchaydi.

- Mustahkamlik ko‘rsatkichlari- Mahsulotning buzilmasligi, ta’mirlashga qulayligi va chidamliligini englatadi. Masalan, mashina va vositalarning mustahkamligi, ularni uzoq muddat ish latish qobiliyati bo‘yicha baholanadi (sarflangan ish soati yoki qismlarning o‘z tezlik parametrlarini saqlash darajasi).

- Texnologik ko‘rsatkichlari- Ishlab chiqarish va ta’mirlash jarayonida yuqori unumdorlikni ta’miniyuv chi konstruktor-texnologik echimlarning samaradorligini o‘lchaydi. Bu mahsulotning ommaviy ishlab chiqarilishini, material va mehnat sarfini kamaytirishga qizmat qiladi.

- Standartlashtirish va unifikatsiyalash ko‘rsatkichlari- Mahsulotning standart va unifikatsiyalashgan qismlargining ulushi, shuningdek, originallik darajasini ko‘rsatadi. Misol uchun, telefon yoki kompyuterda qismlar bir-biriga mos kelish darajasi (masalan, USB portlari yoki kuchlanish ta’qsimi).

- Ergonomik ko‘rsatkichlari- Inson uyg‘unligini, foydalanishda gigiyenik, fiziologik va psixologik rahatlikni anglatadi. Masalan, skameykada o‘tirish qulayligi yoki idishlarni markazlashtirishdagi qulaylik.

- Estetik ko‘rsatkichlari- Mahsulotning badiiy-konstruktorlik jihatini ifodalaydi – ko‘rinishning jonliligi, shaklning ma’qulligi, ranglar uyg‘unligi va dizayn barqarorligi.

- Transportabellik ko‘rsatkichlari- Mahsulotning tashish uchun mos ekanligini, paxjali hajmi yoki kyuat o‘ zgarishiga chidamlilikni ko‘rsatadi.

- Patent-huquqiy ko‘rsatkichlari- Mahsulotning yangilik darajasi va patent bilan himoyalanishini o‘lchaydi, bu raqobatliligini aniqlashda muhim. O‘zbekiston patent byurosi ma’lumotlari asosida baholanadi.

- Ekologik ko‘rsatkichlari- Atrof-muhitga ta’siri – zararli chiqwirimlar, utiliazatsiya davomida ekologik xavfsizlikni ifodalaydi. Masalan, avtomobilning yonilg‘i tejamkorligi va CO2 chiqarishi.

- Xavfsizlik ko‘rsatkichlari- Montaj, ta’mirlash, iste’mol uchun xavfsizlikni ta’minlaydi. Masalan, elektr priborlarining qisqa zanjirli himoyasi.

Ushbu ko‘rsatkichlar majmui mahsulot sifatini shakllantiradi: mahsulot mustahkam, estetik, vazifasini to‘liq bajaruvchi va xavfsiz bo‘lishi kerak. Biroq, sifat baho bilan chambarchas bog‘liq – iste’molchi sifat va xarajat nisbati bilan qiziqadi.

Iqtisodiy muqobil sifat deganda, sifat va xarajat nisbati yoki sifat birligining bahosi tushuniladi va u quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\mathbf{IMS} = Bs / X_e$$

Bu yerda: IMS – iqtisodiy muqobil sifat;

Bs – buyum sifati;

X_e – buyumni sotib olish va ekspluatatsiya qilish xarajatlari, so‘m.

Bu formula kvalametriya fani asosida rivojlantirilgan bo‘lib, sifatni raqamli shaklda baholashga qaratilgan. U korxonada mahsulot turlamalarini solishtirishda muhim.

Ko‘rsatkichlarni baholash usullari:

- Statistik va sonli usullar- O‘rtaqiymat, standart og‘ish yoki korrelyatsiya tahlili orqali.

- Expert baholash- Mutaxassislar guruxi tomonidan 1–10 ball tizimida baho berish.

- Kusur va rang tahlili- Mahsulotdagi nuqsonlarni aniqlash va klassifikatsiyalash (sotishdan oldin tekshirish).

- Instrumentli o‘lchov- Laboratoriya sinovlari (masalan, mustahkamlik testi yoki ekologik analiz).

- Iste’molchilar fikr-mulohazalari- So‘rovnomalar yoki tadqiqotlar orqali sifat sezgrini aniqlash.

Zamonaviy ishlab chiqarishda sifat ko‘rsatkichi korxona samaradorligining asosi bo‘lib, loyihalashdan tortib sotuvga qadar barcha bosqichlarda nazorat qilinadi. ISO standartlari asosida sifat menejmenti tizimi joriy etilgan korxonalar yuqori natijalarga erishadi.

13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo‘llari

Har qanday ishlab chiqarishni rivojlantirish va yuqori darajaga ko‘tarish uchun u samarali boshqarilishi shart. Mahsulot sifatini boshqarish — bu mahsulot sifatini va uning raqobatbardoshligini doimiy nazorat qilish, sifatga ta’sir qiluvchi shartlar va omillarga maqsadga muvofiq ta’sir etish yo‘llari orqali mahsulot sifatini loyihalash, ishlab chiqarish va foydalanish jarayonida uning kerakli darajada o‘rnatilishi, ta’minlanishi va saqlanishini anglatadi.

Mahsulot sifatini boshqarish operatsiyalari muhandis-texnik, tashkiliy-texnologik, nazorat va boshqa jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligidan iborat tizim doirasida amalga oshiriladi. Ushbu boshqaruv jarayoni quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- Mahsulot sifat darajasini aniqlash;

- Mahsulot sifati va uni ishlab chiqarish jarayoniga ta’sir etuvchi omillar haqida axborot yig‘ish va o‘rganish;

- Sifatni boshqarish bo‘yicha qarorlar qabul qilish va ta’sir choralarini tayyorlash;

- Boshqaruv buyruqlari berish;

- Boshqaruv natijasida mahsulot sifatining o‘zgarishi bo‘yicha axborotlarni yig‘ish va tahlil qilish.

Mahsulot sifatini boshqarish jarayonida quyidagi vazifalar bajariladi:

- Mahsulot texnik va sifat darajasini uzoq muddatga baholash;

- Sifatni oshirish bo‘yicha rejalashtirish va bashorat qilish;
- Mahsulot sifatini sertifikatlash (attestatsiya qilish);
- Mahsulot loyihalashtirish va ishlab chiqarishga joriy etish;
- Sifatni moddiy-texnik ta’minlash;
- Ishlab chiqarish texnologiyasini tayyorlash;
- Sifat o‘lchovlarini tashkil etish;
- Mutaxassislarni tanlash, joylashtirish, qayta tayyorlash va tarbiyalash;
- Sifatli mahsulot ishlab chiqarishni barqaror olib borish;
- Ishlab chiqarish vositalarini saqlash va ta’mirlash;
- Sifatni oshirishni rag‘batlantirish;
- Mahsulot sifatini nazorat qilish;
- Standartlar, o‘lchov vositalari va texnik shartlarga rioya qilish;
- Sifat boshqarish huquqini ta’minlash.

Mahsulot sifatini boshqarish uning xossalari, texnologiya jarayonlari xususiyatlari, ishlab chiqarish shakllari va usullarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Sifatni oshirishga qaratilgan vazifalar va tadbirlar texnik-iqtisodiy asosda, ularning maqsadga muvofiqligi va imkoniyatlari aniqlangan holda rejalashtiriladi.

Bunday asoslar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Mahsulot sifatiga bo‘lgan talablar va uning takomillashtirish imkoniyatlari;
- Mahsulot sifat darajasini baholash;
- Ishlab chiqarilgan mahsulotdagi nuqsonlarni aniqlash va tahlil qilish;
- Laboratoriya sinovlari natijalari, iste’molchilar norozиliklari, texnik nazorat ma’lumotlari;
- Ilg‘or korxonalar mahsulotlari bilan taqqoslash.

Mahsulot sifatini yaxshilash bo‘yicha amalga oshiriladigan tadbirlar kompleks yondashuvni talab qiladi, ular orqali sifat ko‘rsatkichlari izchil oshiriladi va mahsulotlarning raqobatdoshligi kuchayadi. Ushbu tadbirlar majmuasiga quyidagilar kiradi:

- Tajriba va loyihalashtirish ishlari hamda tashkiliy-texnik tadbirlar: Mahsulotning sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilash uchun asosiy

eksperimental va loyihalashtirish faoliyatlari, shuningdek, tashkiliy (masalan, jarayonlarni optimizatsiya qilish) va texnik (yangiliklarni joriy etish) choralari amalga oshiriladi. Bu, masalan, yangi texnologiyalarni sinab koʻrish va samarali usullarni qabul qilishni oʻz ichiga oladi.

- Ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirish tadbirlari: Avtomatlashtirish, robotlashtirish yoki zamonaviy uskunalar joriy etish orqali ishlab chiqarish jarayonlarini yanada samarali va aniq qilish. Bu tadbirlar sifatni oshirishda muhim rol oʻynaydi, chunki jarayonlarning takomillashtirilishi nuqsonlar sonini kamaytiradi.

- Xomashyo va materiallar sifatini oshirish boʻyicha taʼminlovchilarga qoʻyiladigan talablar: Taʼminlovchilardan yuqori sifatli materiallar yetkazib berishini talab qilish, shartnomalar asosida nazorat oʻrnatish. Buning natijasida mahsulot sifati birlamchi bosqichdan taʼminlanadi.

- Ilmiy-tadqiqot va loyihalashtirish topshiriqlari: Sifatni oshirish uchun ilmiy-tekshirish va loyihalashtirish tashkilotlariga beriladigan topshiriqlar, jumladan, yangi materiallar va usullar boʻyicha tadqiqotlar. Bu tadbirlar innovatsiyalarni ragʻbatlantiradi va mahsulotlarning texnik darajasini koʻtaradi.

- Texnikaviy hujjatlarni yaxshilash tadbirlari: Hujjatlarning aniqligini va zamonaviyligini oshirish, shuningdek, texnologik jarayonlarga rioya etilishini tekshirish. Bu, asosan:

- Texnologik intizomni tekshirish va uni kuchaytirish choralarini nazarda tutadi.

- Ishlab chiqarishni oʻlchov asboblar bilan toʻliq taʼminlash va ularning aniqligini muntazam nazorat qilishni oʻz ichiga oladi.

- Standartlashtirish va sifat nazorati tadbirlari: Standartlarni oʻzlashtirish va ularga qatʼiy rioya qilish, mahsulotlarni unifikatsiyalash (bir xilda ishlab chiqarish uchun elementlarni standartlashtirish), yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishga eʼtibor qaratish, nuqsonlarni oldini olish va isteʼmolchilar noroziliklarini kamaytirishga yoʻnaltirilgan choralari. Bu tadbirlar mahsulotning ishonchli va barqaror boʻlishini taʼminlaydi.

Bunday tadbirlarning o‘z vaqtida va to‘laroq bajarilishini kamchiliklardan himoya qilish uchun ularning amalga oshirish muddatlari aniqlanadi, mas’ul shaxslar tayinlanadi, kerakli xarajatlar hisoblab chiqiladi, shuningdek, ularning iqtisodiy samaradorligi (masalan, sifat oshishi hisobiga foyda ko‘payishi), raqobatbardoshligi (bozorda kuchaydigan pozitsiya) va boshqa ko‘rsatkichlar (masalan, mahsulot chiqimi kamayishi) baholanadi. Bu jarayon tez-tez reja-taktika yig‘ilishlari va monitoring orqali nazorat qilinadi.

Raqobat va raqobatbardoshlik o‘rtasida dialektik (qarama-qarshi harakatda bo‘lgan) aloqadorlik mavjud: ular bir-birini rag‘batlantiradi va biri ikkinchisini yuzaga kelishiga intiladi. Masalan, kuchli raqobat korxonalarni raqobatbardosh (ya’ni, boshqa tovarlardan afzalroq) mahsulotlar ishlab chiqarish va yuqori sifatli xizmatlar ko‘rsatishga undaydi, chunki raqobatsiz korxonalar orqada qolib ketadi.

Raqobatbardoshlik – bu nisbiy (qiyosiy) o‘lchovdir, ya’ni u mahsulotning boshqa mahsulotlarga nisbatan qanday ekanligini ko‘rsatadi. Uning xususiyati shundan iboratki, u raqobat ob’ekti (masalan, mahsulot raqobatbardoshligi)ga nisbatan ham qo‘llaniladi, bu yerda mahsulot boshqalardan qanday ajralib turishini baholaydi.

Mahsulotning raqobatbardoshligi iste’molchining aniq ehtiyojlarini qondirish (masalan, ishonchli ishlash yoki qulay foydalanish), uni sotib olishda (narx ustuvorligi) va keyinchalik ishlatishda (sarflanadigan xarajatlar kamligi, masalan, ta’mirlash) xarajatlar darajasi bo‘yicha ayirboshlanadigan parametrlardan tashkil topgan. Ya’ni, mahsulot o‘z tengdoshlaridan foydalanishda ajralib turadi va iste’molchi uchun jozibali bo‘ladi.

Mahsulot raqobatbardoshligi – bu biror firma tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning raqobatchilar mahsulotlariga qaraganda yaxshiroq iste’mol xususiyatlari (masalan, bardoshlik yoki ekologik toza bo‘lish) va texnik-iqtisodiy parametrlari (masalan, quvvat va narx o‘rtasidagi muvozanat) bo‘lishi tufayli iste’molchilar tomonidan tanlanish qobiliyatidir.

Raqobatbardoshlik asosan bozorga (sotuv jarayoniga) bog‘liq ro‘y beradi, bu yerda mahsulotlar iste’molchi ehtiyojlariga muvofiqligiga

ko‘ra solishtiriladi va tekshiriladi. Natijada, mahsulotning raqobatbardoshligi aniq savdo paytida xaridor uchun qanchalik jalb qiluvchi ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, iPhone telefonlari boshqa mobil telefonlardan sifat va dizayn jihatdan ajralib turish orqali yuqori raqobatbardoshlikka ega bo‘ladi, bu esa sotuvlarini oshiradi.

Sertifikatlashtirish — bu mahsulot sifatini ta’minlash, iste’molchilarni himoya qilish va iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlovchi muhim vosita. O‘zbekistonda bu jarayon qonuniy asosga tayanib, davlat organlari orqali amalga oshiriladi, shu bilan mamlakatning jahon bozoridagi obro‘si oshadi. Agarda qo‘shimcha ma’lumot kerak bo‘lsa, tegishli vazirliklar yoki «O‘zstandart» agentligiga murojaat qilish tavsiya etiladi.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq : Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, attestatsiya va nazorat qilish, uni tashkil qilish va uni tahlil qilish tartibi haqida ma’lumot bering

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sifat kategoriyasining mohiyati va ahamiyati qanday?
2. Mahsulot sifati ko‘rsatkichlari nimalardan iborat?
3. Standartlashtirish va standartlarning ahamiyatini nimalarda ko‘rish mumkin?
4. Sertifikatsiyalash va sertifikatlarga ta’rif bering?
5. Mahsulot sifati tushunchasi nima va uning iqtisodiyot hamda bozor munosabatlaridagi ahamiyati nimada?
6. Sifatni oshirishning asosiy zaruriyati nimalar bilan izohlanadi? (iste’molchilar talabi, eksport salohiyati, raqobatbardoshlik).
7. Mahsulot sifati ko‘rsatkichlari qaysi turlarga bo‘linadi va ular qanday baholash usullari orqali aniqlanadi?
8. Sifatni boshqarishda qaysi ichki va tashqi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega?
9. Sifatni oshirish uchun ishlab chiqarish jarayonida qanday innovatsion yondashuvlar joriy etilishi mumkin?
10. Standartlashtirish nima va uning maqsadi nimadan iborat?

11. Sertifikatlashtirishning milliy va xalqaro iqtisodiyotdagi ahamiyati qanday ifodalanadi?

12. Attestatsiya va nazorat qilish jarayonlari mahsulot sifati kafolatini qanday ta’minlaydi?

13. Mahsulot sifati past bo‘lsa, bu korxonaning raqobatbardoshligiga qanday ta’sir qiladi?

14. O‘zbekiston sanoat korxonalari misolida mahsulot sifati va uning raqobatbardoshligini oshirish uchun qaysi ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish zarur?

XIV BOB. TANNARX, FOYDA, BAHO VA ISHLAB CHIQARISH RENTABELLIGI

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari.

14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash.

14.3. Foyda va rentabellik.

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

Mahsulot sifati va uning raqobatbardoshligi zamonaviy iqtisodiyot va ishlab chiqarish jarayonlarining asosiy omillaridan biridir. Sifatli mahsulot nafaqat mijozlar ehtiyojlarini qondiradi, balki korxonaning bozordagi o‘rnini mustahkamlaydi va raqobatbardoshlikni oshiradi. Ushbu bobda sifat nazariyasi, raqobatbardoshlik mexanizmlari va ishlab chiqarish sarflarini optimallashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi.

Qiymat nazariyasi (Value Theory) iqtisodiyot va menejmentda mahsulot yoki xizmatning foydasi va xarajatlarining nisbati sifatida ko‘rib chiqiladi. Bu nazariya klassik iqtisodchilar (masalan, Adam Smit va Devid Rikardo) tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, keyinchalik zamonaviy qiymat muhandisligi (Value Engineering) shaklida rivojlangan.

- Qiymatning ta’rifi: Qiymat = Foyda / Xarajat. Bu yerda foyda mijoz uchun mahsulotning funksionalligi, ishonchliligi va estetik jihatlarini bildiradi, xarajat esa ishlab chiqarish sarflarini (tannarx) anglatadi.

- Ilmiy asoslari:

- Mehnat qiymat nazariyasi (Karl Marks): Qiymat mehnat miqdori bilan belgilanadi. Ishlab chiqarishda ortiqcha mehnatni kamaytirish orqali qiymatni oshirish mumkin.

- Marginalizm (Alfrd Marshal): Qiymat foyda chegaraviy o‘sishiga bog‘liq. Ya’ni, mahsulotning qo‘shimcha sifati qiymatni oshiradi, lekin xarajat oshmasligi kerak.

- Amaliy ahamiyati: Korxonalarda qiymat tahlili (Value Analysis) orqali ortiqcha funksiyalarni olib tashlash va sifatni saqlab qolish mumkin. Misol: Toyota kompaniyasining «Just-in-Time» tizimi, bu yerda qiymat zanjiri optimallashtiriladi.

Tannarx (Cost Price) nazariyasi ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash va boshqarishga asoslangan. Bu nazariya mikroiqtisodiyatning asosiy qismidir va korxonaning foydasini maksimallashtirishga xizmat qiladi.

- Tannarx turlari:

- O‘zgaruvchan tannarx (Variable Costs): Xomashyo, energiya va ishchi kuchi kabi o‘zgaruvchan xarajatlar.

- Doimiy tannarx (Fixed Costs): Ijarasi, maoshlar va uskunalar amortizatsiyasi kabi o‘zgarmas xarajatlar.

- To‘liq tannarx (Total Costs): O‘zgaruvchan + Doimiy.

- Ilmiy asoslari:

- Klassik nazariya (Adam Smit): Tannarxni kamaytirish uchun bozor raqobati va ixtisoslashish kerak. «Bo‘lingan mehnat» printsipi orqali samaradorlik oshadi.

- Neoklassik iqtisod (Alfred Marshal): Tannarx egri chiziqlari (Cost Curves) orqali optimal ishlab chiqarish hajmi aniqlanadi. Formulasi: $TC = FC + VC(Q)$, bu yerda TC – to‘liq tannarx, FC – doimiy tannarx, $VC(Q)$ – o‘zgaruvchan tannarx hajmga bog‘liq.

- Zamonaviy yondashuv (Mikroekonomika): ABC (Activity-Based Costing) usuli – har bir faoliyat uchun xarajatlarni taqsimlash. Bu orqali haqiqiy tannarxni aniqlash mumkin.

Ishlab chiqarish sarflarini kamaytirish (Cost Reduction) – bu sifatni saqlab qolgan holda xarajatlarni kamaytirish jarayoni, korxonaning samaradorligini oshirish va raqobatbardoshligini ta’minlashga qaratilgan. Ushbu jarayon nazariy jihatdan mikroiqtisod va menejment sohasida ishlab chiqilgan bo‘lib, asosiy usullar sifat idorasi (CMA), qiymat muhandisligi (VE) va lean tizimlarni o‘z ichiga oladi.

- Lean ishlab chiqarish nazariyasi (Taiichi Ohno asosida): Bu nazariya ishlab chiqarish jarayonidagi ortiqchalik (waste) larni

kamaytirishga asoslanadi. Asosiy printsiplar: yana ishlash, kutish, ortiqcha ishlab chiqarish va ishlatmasdan qolgan resurslarni yo‘q qilish. Formulasi: Sarflar kamaytirish orqali samaradorlik oshadi, ya’ni \(\text{Efficiency} = \frac{\text{Output}}{\text{Input}} \), lekin sifat yuqori darajada saqlanadi.

- Kaizen yondashuvi (Japonya modeli): Davomiy yaxshilanish tamoyili. Ishchi guruhlari orqali kichik o‘zgarishlar amalga oshiriladi, natijada umumiy sarflar 10-30% ga kamayadi.

- Six Sigma metody (Motorola va 3M kompaniyalari tomonidan rivojlangan): Statistika asosida sifatni kamchiliklarsiz darajaga yetkazish. DMAIC (Define, Measure, Analyze, Improve, Control) tsikli orqali xatoliklar kamayadi va tannarx pasayadi.

- Benchmarking (Robert Camp): Raqobatchi kompaniyalarni tahlil qilib, eng yaxshi amaliyotlarni nusxalash. Bu usul orqali xarajatlar tuzilishi optimizatsiyalashadi.

- Iqtisodiy asoslar: Adam Smitning «bo‘lingan mehnat» nazariyasi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish uchun quyidagicha mos keladi: Ixtisoslashish mehnat unumdorligini oshiradi, shuning uchun tannarx tuvuladi. Marshaldan keyingi iqtisodchilar (masalan, Coase va Williamson) tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish orqali xarajatlarni pasaytiradi.

Yuqorida keltirilganlarni amaliy usullar va misollarda ko‘rib chiqamiz:

- Xarajatlarni kamaytirish strategiyalari:

- Insayder (Internal): Texnologiyalar modernizatsiyasi, avtomatlashtirish (masalan, robotlardan foydalanish).

- Autsayder (External): Yevropada yangi bozorlardan xomashyo sotib olish yoki ta’minotchilarni o‘zgartirish.

- Masalan: Coca-Cola kompaniyasi: Benchmarking orqali idish ishlab chiqarish tannarxini 15% ga kamaytirdi, navlarni o‘zgartirmasdan energiya sarfini kamaytirdi.

- Masalan: Samsung Electronics: Lean ishlab chiqarishni joriy etib, smartfon ishlab chiqarishda xarajatlarni 20-25% ga kamaytirdi, natijada bozor ulushi oshdi.

- O‘zbekistonda qo‘llash: Mahalliy korxonalar (masalan, «O‘zbekiston Temir Yo‘llari») xarajatlarni kamaytirish uchun Kaizen guruhlarini tashkil etishi mumkin, bu ishlab chiqarish vaqtini qisqartiradi.

Ushbu nazariyalar korxonada sifat va qiymatni saqlab, tannarxni kamaytirib, mahsulot raqobatbardoshligini oshiradi. Buning uchun amaliy tadqiqotlar (kpi ko‘rsatkichlari) tavsiya etiladi. Shunday qilib qiymat va tannarx nazariyalari ishlab chiqarishda asosiy ro‘l o‘ynaydi. Ular korxonalar uchun bozor muvaffaqiyati uchun zarur bo‘lgan bilimlarni taqdim etadi. Kelajakda IoT va sun’iy intellekt kabi yangi texnologiyalar bu jarayonlarni yanada optimallashtiradi.

14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini aniqlash va uni hosil qiluvchi xarajatlarni turkumlash mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54 – sonli qarori bilan tasdiqlangan.

«Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risidagi Nizom»ga muvofiq amalga oshiriladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash (Classification of Costs Forming Production Cost Price) hisob-kitob va menejmentning muhim qismidir. Bu guruhlash korxonalarda narx belgislash, foyda tahlili va resurslarni samarali biriktirishga yordam beradi. Xarajatlarni to‘g‘ri klassifikatsiya qilish orqali kompaniya boshqaruvi aniq ma’lumotlar oladi va raqobatda ustunlik qozonadi.

Ishlab chiqarish tannarxi – bu mahsulot yoki xizmatni yaratish uchun sarflangan barcha resurslarni pul jihatdan ifodalaydi. Bunga xomashyo, mehnat, energiya va boshqalar kiradi. Xarajatlarni guruhlash turli mezanlar bo‘yicha amalga oshiriladi, bu esa ularni boshqarishni osonlashtiradi.

Xarajatlarni guruhlashning asosiy mezonlari quyidagilardir:

- Ishlab chiqarishga bog‘liqligi bo‘yicha (Direct va Indirect xarajatlar).

- Hajmga bog‘liqligi bo‘yicha (O‘zgaruvchan VA Doimiy xarajatlar).

- Mahsulotga bog‘liqligi bo‘yicha (Mahsulot va davriy xarajatlar).

- Boshqacha guruhlari: Kontroll lovulligi va xarajatlarni taqsimlash bo‘yicha.

Quyida har bir mezonga batafsil to‘xtalamiz.

1. Ishlab chiqarishga bog‘liqligi bo‘yicha guruhlash (Direct va Indirect Costs)

- To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar (Direct Costs): Bu xarajatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri mahsulot ishlab chiqish jarayoniga bog‘liq bo‘lib, oson taqsimlanadi. Misollar: Xomashyo, asosiy ishchi kuchining maoshi, uskunalar uchun energiya.

- Ahamiyati: Bu xarajatlar aniq mahsulot tannarxiga qo‘shiladi. Formulasi: \(\text{Unit Cost} = \frac{\text{Direct Costs}}{\text{Units Produced}} \).

- Bilvosita xarajatlar (Indirect Costs): Bu xarajatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq emas, balki umumiy ishlab chiqarish jarayoniga xizmat qiladi va taqsimlash talab etadi (masalan, qayta taqsimlash orqali).

Bilvosita xarajatlar (Indirect Costs) ishlab chiqarish jarayoniga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lmasdan, umumiyhoferda yuzaga keladi va mahsulot tannarxiga taqsimlanish uchun alohida hisob-kitoblarni talab etadi, masalan, ijara to‘lovlari, umumiy ma’muriy xarajatlar va uskunalar amortizatsiyasi kabi. Ushbu xarajatlarning ahamiyati shundaki, ular «Activity-Based Costing» (ABC) usuli yordamida aniq taqsimlanadi, bu esa resurslarni samarali taqsimlash va raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

2. Hajmga bog‘liqligi bo‘yicha guruhlash (Fixed va Variable Costs)

- O‘zgaruvchan xarajatlar (Variable Costs): Bu xarajatlar ishlab chiqarish hajmi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zgaradi. Misol: Xomashyo xarajatlari, mukofot puli.

- Formula: O‘zgaruvchan tannarx = \(VC \times Q \), bu yerda \(VC \) – birlik uchun o‘zgaruvchan xarajat, \(Q \) – ishlab chiqish hajmi.

- Doimiy xarajatlar (Fixed Costs): Bu xarajatlar ishlab chiqarish hajmidan qat'i nazar, baravjarligicha qoladi. Misol: Zavod ijara to‘lovi, yillik maoshlar.

Doimiy xarajatlar (Fixed Costs) ishlab chiqarish hajmidan qat'i nazar, baravjarligicha qoluvchi xarajatlardir va ularning ahamiyati shundaki, qisqa muddatda muayyan rejimda doimiy bo‘lsa-da, uzoq muddatda, masalan, yangi investitsiyalar yoki qisqartirishlar orqali o‘zgarishi mumkin, bu esa strategik rejalashda hisobga olinishi kerak. Misol uchun, avtomobil zavodida xomashyo xarajati o‘zgaruvchan sifatida ishlab chiqarish hajmi bilan o‘zgarar ekan, zavod binosi ijara to‘lovi esa doimiy xarajatga kiradi.

3. Mahsulotga bog‘liqligi bo‘yicha guruhlash (Product vs. Period Costs)

Mahsulotga bog‘liqligi bo‘yicha guruhlash xarajatlarni mahsulot ishlab chiqarish jarayoniga bog‘liqligi yoki vaqtga asoslanishiga ko‘ra ikki asosiy guruhga bo‘ladi. Mahsulot xarajatlari (Product Costs) bu xarajatlar mahsulotni ishlab chiqish jarayonida yuzaga kelib, inventori muhasabatasiga kiritiladi va keyinchalik sotish vaqtida tannarxga qo‘shiladi; misol uchun, xomashyo, to‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat va zavod rejimi. Bu guruhlash hisob-kitoblarda mahsulot qiymatini aniqroq belgilashga yordam beradi va korxona uchun strategik ahamiyatga ega.

Davriy xarajatlari (Period Costs) esa mahsulot ishlab chiqarish jarayoniga emas, balki vaqt davriga bog‘liq bo‘lib, tezroq davrda uzilib, foydaga kiritiladigan xarajatlardir, masalan, reklama xarajatlari, ma'muriy xarajatlar va savdo komissiyalari kabi. Ushbu xarajatlarning ahamiyati shundaki, hisob-kitob jarayonida FASB (Financial Accounting Standards Board) standartlari bo‘yicha mahsulot xarajatlardan alohida farq qilinadi, bu esa aniq soliq va moliyaviy hisobotlarni ta'minlaydi.

Boshqa guruhlash usullari orasida kontroll lovulligi bo‘yicha (Controllable vs. Uncontrollable) boshqaruvchi yoki boshqarib bo‘lmaydigan xarajatlarni farqlash, shuningdek, xarajatlarni taqsimlash jihatdan guruhlash mavjud bo‘lib, potensial (Opportunity) xarajatlar qabul qilinmagan alternativadan yo‘qotishni bildiradi, chegaraviy

(Marginal) xarajatlar qo‘shimcha birlik uchun xarajatlarni ifodalaydi, batabl (Sunk) xarajatlar esa o‘tgan chiqimlarni anglatib, kelajak qarorlarda hisobga olinmaydi – bu usullar menejment qarorlarini tezkor va aniq qabul qilishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston kontekstida xarajatlar guruhlashining amaliy misollarini ko‘rib chiqsak, «O‘zbekneftegaz» milliy neft va gaz kompaniyasida xomashyo xarajatlari (masalan, qazib olish uchun ishlatiladigan kimyoviy vositalar yoki quvurlar) o‘zgaruvchan va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar sifatida tasniflanadi, chunki ular ishlab chiqarish hajmi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zgarib, mahsulot (neft yoki gaz) tannarxiga aniq qo‘shiladi, ijara to‘lovlari esa doimiy va bilvosita xarajatlar guruhiga kiradi, sababi ular ishlab chiqarish hajmidan qat’iy nazar barqaror bo‘lib, umumiy faoliyatni qamrab, taqsimlashni talab etadi.

Guruhlashning amaliy ahamiyati shundaki, xarajatlarni to‘g‘ri guruhlash orqali narx belgislashda raqobatbardosh narx aniqlanadi, chunki aniq hisob-kitoblar bozor sharoitlariga mos ravishda foydani maksimallashtirishga yordam beradi, budjet tuzish jarayonida kompaniya rejalarini aniq va real tuzadi, shuningdek, tahlil vositalarida, masalan, SWOT tahlilida investitsiyalarni qaytarish darajasini (ROI) hisoblash osonlashadi. Xarajatlarni guruhlash mahsulot tannarxini hisoblashning asosi bo‘lib, korxona samaradorligini oshiradi.

14.3. Foyda va rentabellik

Sanoat va uning barcha bo‘g‘inlarining ishini tavsiflovchi muhim sifat ko‘rsatkichlaridan biri foyda va rentabellik hisoblanadi. Foyda bozor munosabatlarining asosiy kategoriyasi sifatida iqtisodiyotda muayyan funksiyalarni bajaradi: ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u yakuniy moliyaviy natijani ifodalaydi; turli darajadagi byudjetlarni shakllantiradi; xodimlarning manfaatlarini himoya qiladi va bu borada iqtisodiy dastak va stimul rolini o‘ynaydi; ilmiy-texnikaviy, tashkiliy va ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga imkoniyat beradi. Ushbu ko‘rsatkichlar korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi va

raqobatbardoshlikni oshirishga yordam beradi. O‘zbekiston iqtisodiyotida, masalan, sanoat korxonalarida (neft-gaz va metallurgiya sohasida) foyda va rentabellikning o‘sishi milliy YaIM ga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma ishlab chiqarish xo‘jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko‘rsatkichdir. Balansdagi foyda yoki foydaning umumiy summasi korxona balansidagi mavjud ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari xo‘jaliklarning moliya xo‘jalik faoliyatlarining natijasida olingan foyda summasidir. Foydaning umumiy summasi tovar mahsulotini sotishdan, ishlab chiqarishdan tashqari bajarilgan ishlar va xizmatlardan olingan daromadlardan, korxona yordamchi xo‘jaliklarining mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlardan, realizatsiyadan tashqari foyda va uy-joy kommunal xo‘jaligi, har xil jarimalar, penya va hokazolardan tashkil topadi.

Foyda korxonaning rivojlanishi uchun asosiy omil bo‘lib, uni maksimallashtirish orqali resurslar samarali taqsimlanadi. O‘zbekistonda, masalan, «O‘zbekneftegaz» AJ da foyda neft eksportidan olingan daromadlar orqali byudjetni to‘ldirishga xizmat qiladi va xodimlar uchun mukofotlar tizimini shakllantiradi.

Foyda turlari va hisoblash formulalari

Xo‘jalik yurituvchi sub’ekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko‘rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

- Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda (YaF): Bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o‘rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

YaF = SST - MIT

Bu yerda: YaF – yalpi foyda; SST – sotishdan olingan sof tushum; MIT – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

Misol: Agar bir korxona 100 mln so‘mlik mahsulot sotib, tannarxi 70 mln so‘m bo‘lsa, YaF = 30 mln so‘m bo‘ladi.

- Asosiy faoliyatdan ko‘rilgan foyda (AFF): Bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o‘rtasidagi tafovut va

qo‘shimcha asosiy faoliyatdan ko‘rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

AFF = YaF - DX + BD - BZ

Bu yerda: DX – davr xarajatlari; BD – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar; BZ – asosiy faoliyatdan ko‘rilgan boshqa zararlar.

Amaliyotda bu ko‘rsatkich korxonaning asosiy faoliyat samaradorligini ko‘rsatadi.

- Xo‘jalik faoliyatidan olingan foyda (UF): Bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko‘rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

UF = AFF + MD - MX

Bu yerda: MD – moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar; MX – moliyaviy faoliyat xarajatlari.

Soliq to‘lagungacha olingan foyda (STF): Bu umum xo‘jalik faoliyatidan olingan foyda plyus favqulodda (ko‘zda tutilmagan) vaziyatlardan ko‘rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

STF = UF + FP - FZ

Bu yerda: UF – umum xo‘jalik faoliyatidan olingan foyda; FP – favqulodda vaziyatlardan olingan foyda; FZ – favqulodda vaziyatlardan ko‘rilgan zarar.

Bu ko‘rsatkich soliq yig‘uv harakatlari oldidagi foydani aks ettirib, korxonaning umumiy moliyaviy natijasini baholashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, tabiiy ofat yoki kutilmagan bozor o‘zgarishlari kabi holatlarda (masalan, pandemiya davrida) foyda yoki zararni hisoblash uchun ishlatiladi.

- Yilning sof foydasi (SF): Bu soliq to‘lagundan keyin xo‘jalik yurituvchi sub’ekt ixtiyorida qoladi, o‘zida STF dan to‘lanadigan soliq va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to‘lovlarni chiqarib tashlangan holda hisoblanadi:

SF = STF - DS - BS

Bu yerda: DS – daromad (foyda)dan to‘lanadigan soliq; BS – boshqa soliqlar va to‘lovlar.

O‘zbekiston soliq qonunchiligida bu soliq darajasi 14% dan 22% gacha o‘zgaradi, qolgan SF korxonaning reinvestitsiya yoki dividendlar uchun ishlatiladi.

Har bir korxona yashashi va ravnaq topishi uchun foyda olishi kerak. Korxona foydani o‘z rivojini ta’minlovchi birinchi muhim omil deb biladi. Foydani maksimallashtirish bilan shug‘ullanmaydigan korxonaning yashab ketish imkoniyati kam bo‘ladi. Makroiqtisodiyot sohasida uzoq muddatga foydani maksimallashtirish masalasiga katta e’tibor berilishi shundayn iboratki, shu asosda firma faoliyati oldindan bashorat qilinadi. O‘zbekistonda, masalan, 2023-yilda sanoat korxonalarining foydasi pandemiya ta’siridan qutulib, 20% yuqori bo‘ldi, bu rivojlanish strategiyasida muhim rol o‘ynadi.

Mulk egasini o‘zi boshqaradigan, unchalik katta bo‘lmagan korxonada ularni yuritish bilan bog‘liq bo‘lgan hamma qarorlarda foydani ko‘paytirish asosiy o‘rin tutadi. Juda katta va yirik korxonalarda rahbar (boshqaruvchi)lar kundalik qarorlarni qabul qilishda mulk egalari har doim ham boshqaruvchilar faoliyatini nazorat ostida saqlay olmaydilar. Shuning uchun boshqaruvchilarda va korxonaga rahbarlik qilishda ma’lum darajada erkinliklar bo‘lib, ular foydani maksimallashtirish bilan yetarli shug‘ullanmasliklari, mulk egasi bo‘lmaganliklari uchun uzoq muddatli manfaat o‘rniga qisqa manfaatni afzal ko‘rishlari mumkin. Boshqaruvchilar ko‘pincha foydani maksimallashtirish o‘rniga daromadni ko‘paytirish yoki aksiyadorlarni qiziqtirish uchun dividendni oshirishga harakat qilishlari mumkin. Bundan tashqari, ular yuqori lavozimga erishish yoki katta mukofotlar olish maqsadida foyda keyinchalik kamayib ketsa ham hozirgi kunning o‘zida oshirishga harakat qiladilar (masalan, infratuzilma loyihalari orqali). Shu tufayli bunday rahbarlar o‘z lavozimlaridan chetlashtirilishi va korxonani boshqa rahbarlarga topshirish zaruriyati yuzaga keladi. O‘zbekiston davlat korxonalarida bu raqobat qonunlari orqali tizimlashtirilgan.

Yuqorida keltirilgan foyda turlaridan tashqari, uning yana bir qancha turlari mavjud:

- Haqiqiy foyda: Bu haqiqatda hisobot ma'lumotlari, ya'ni haqiqiy xarajatlar asosida aniqlangan foyda hisoblanadi. Bu foyda korxona moliyaviy faoliyatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib, inflyatsiya ta'sirini hisobga olib, aniq prognozlar uchun ishlatiladi.

- O'rtacha foyda: Boshqa hamma korxonalar kabi sarflangan kapitalga bir xil foyda olish yoki bir xil rentabellikka ega bo'lish tushuniladi. O'rtacha foyda korxona (firma)ning faoliyat ko'rsatayotgan sohada, tarmoqda qolishini ta'minlaydi. Bunday foydaning yuzaga kelishi bozorning uzoq muddatli barqarorlikka erishganidan dalolat beradi. O'rtacha foydani ko'pincha iqtisodiy foyda deb ataydilar, chunki u barqarorlikni ta'minlaydi.

- Monopol foyda yoki iqtisodiy renta: Bu cheklangan ishlab chiqarish omillaridan foydalanish natijasida sodir bo'lgan foyda hisoblanadi. Masalan, ikkita korxona bir xil yerga ega bo'lib, yerni olish bilan bog'liq xarajatlar bir xil bo'lishgan sharoitida birinchi yer transport tarmog'idagi yaqinligi uchun mahsulotni tashishga 10 mln so'm kam sarf qilishi mumkin, ana shu 10 mln so'm uning qo'shimcha foydasi hisoblanadi. Iqtisodiy renta ishlab chiqarish omillari cheklanganligidan kelib chiqadi va u yoki bu ishlab chiqarish omiliga berish holatini bildirgan baho bilan shu omilning eng kam bahosi o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi. Monopol vaziyatlarda, masalan, O'zbekistondagi gaz monopoli syuzaviyorlar uchun rentani yaratadi.

- Maksimal foyda: Bu bir birlik qo'shimcha mahsulotni sotishdan olingan daromadni shu bir birlik qo'shimcha mahsulotga qilingan xarajat miqdori bilan teng kelishi natijasida olingan foyda. Shu holda rentabellikning eng yuqori darajasiga erishilgan bo'ladi. Shunga ko'ra, foydani maksimallashtirish degani eng yuqori rentabellikni ta'minlash deganidir. Bu ko'rsatkich neoklassik iqtisodiyotda asosiy mezon bo'lib, korxona chegaraviy daromad va chegaraviy xarajatlarning tengligini ta'minlaydi.

Rentabellik sanoat va uning tarmoqlarining moliyaviy faoliyatini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Rentabellik darajasi ko'rsatkichining yuqori bo'lishi korxona ixtiyoridagi asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxonaning

ma’lum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston metallurgiya korxonalarida bu ko‘rsatkich 15-20% chegarasida bo‘lsa, samaradorlikni ko‘rsatadi.

Rentabellik darajasini ko‘tarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalari sotilgan mahsulot hajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur. Buning uchun innovatsiyalar, energiya tejovchi texnologiyalar va raqobat qobiliyatini oshiruvchi strategiyalar muhim. O‘zbekiston hukumati «Smart Industry» dasturi orqali rentabellikni 2025-yilga qadar 25% ga oshirishni maqsad qilib qo‘ygan.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq: Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillarini tahlil qilish tartibi haqida ma’lumot bering

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qiymat va tannarx nazariyasining asosiy tushunchalari nimalardan iborat? Ularni Karl Marks va Adam Smit nazariyalariga bog‘lab tushuntiring.
2. Lean ishlab chiqarish nazariyasining asosiy printsiplari va xarajatlarni kamaytirishda qanday qo‘llaniladi? O‘zbekiston misolida ko‘rsating.
3. Six Sigma metodyining DMAIC tsikli nimani o‘z ichiga oladi va tannarx pasaytirishda qanday samara beradi?
4. Qiymat muhandisligi (Value Engineering) orqali xarajatlarni kamaytirish jarayoni qanday amalga oshiriladi? Amaliy misol keltiring.
5. O‘zbekistonda texnologik taraqqiyot (Industry 4.0) tannarxni kamaytirishda qanday afzalliklarga ega? Jizzax viloyati paxta zavodlarini misol qilib tushuntiring.
6. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlarni farqlab, har birining ahamiyatini tushuntiring. ABC usuli bilan qanday bog‘liq?
7. O‘zgaruvchan va doimiy xarajatlarni hajmga bog‘liqligi jihatdan tahlil qiling. Produktivlik o‘sishini qanday ta’sir qiladi?

8. Mahsulot va davriy xarajatlarni farqlashning muhimligi nimada? O‘zbekiston korxonalarida qanday qo‘llaniladi?

9. Sunk va opportunity xarajatlarni tushuntiring va menejment qarorlarida qanday ahamiyatga ega?

10. Yalpi foyda va sof foydani hisoblash formulalarini keltiring va amaliy misol bilan izohlang.

11. Rentabellik darajasi qanday hisoblanadi va uning o‘sishi nima uchun muhim?

12. O‘zbekiston strategik dasturlari doirasida foyda va rentabelligini oshirish uchun qanday tadbirlar ko‘zda tutilgan?

13. Tannarx pasaytirishning asosiy manbalari qanday guruhlanadi? Mehnat unumdorligini oshirish misolida tushuntiring.

14. Xom ashyo va energiya xarajatlarni kamaytirish strategiyalari nimadan iborat?

15. Tannarx pasaytirish omillarini takomillashtirish (texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish tashkil etish) qanday ta’sir ko‘rsatadi? O‘zbekiston «O‘sish strategiyasi» bilan bog‘lang.

XV BOB. TARMOQLARDA ISHLAB CHIQARISHNI JOYLASHTIRISH

15.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari.

15.2. Sanoatni joylashtirish omillari.

15.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar.

15.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

Sanoatda ishlab chiqarish jarayonlarini joylashtirish – bu iqtisodiyotning muhim qismi bo‘lib, mamlakat rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu bobda sanoatni joylashtirish tamoyillari va omillari ko‘rib chiqiladi. Bu tamoyillar va omillar ishlab chiqarishning samaradorligini, iqtisodiy o‘sishni va hududiy barqarorlikni ta’minlaydi. O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarishni optimal joylashtirish eksportni kuchaytirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va aholi bandligini oshirish uchun zarur.

Sanoatni joylashtirish tamoyillari ishlab chiqarish tarmoqlari uchun minimal xarajat va maksimal samaradorlikni ta’minlaydi. Bu tamoyillar klassik iqtisodchilar (Alfred Weber, August Lösch) tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, zamonaviy global iqtisodiyotda ham qo‘llanilib keladi. Asosiy tamoyillar quyidagilardan iborat:

1. Minimal xarajat printsipi: Ishlab chiqarish joylashgan joyda umumiy xarajatlarni kamaytirish. Alfred Web erning joylashtirish nazariyasiga ko‘ra, eng yaxshi joy – transport, ishchi kuchi va energiya xarajatlari kam bo‘lgan hudud. Masalan, xom ashyoga yaqin joylashish (extractive industries da). O‘zbekistonda Navoiy viloyatidagi neft va gaz sohalarida xom ashyo manbaiga yaqin joylashish tamoyilga mos keladi.

2. Yaqinlik printsipi: Ishlab chiqarishning xom ashyo va bozorlarga yaqinligi. Bu tamoyil August Lösch ning «ichki savdo nazariyasi»ga asoslanadi, bu yerda mahsulotni tashish xarajatlari kamchiligini ta’minlaydi. O‘zbekistonning tog‘li hududlarida elektr stantsiyalarini yaqin joylasht irishga murojaat qilinadi.

3. Samaradorlik va barqarorlik tamoyili: Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitga zarar yetkazmaslik. Atrof-muhitni

muhofaza qilishga qaratilgan bu tamoyil Yevropa Ittifoqining «yashil iqtisodiyot» dasturlari bilan bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasida «Atrof-muhit kodeksi» ga muvofiq, sanoat korxonalarini ekotafakkur va davr davrlariga chaqardi.

4. Sotsial va ijtimoiy tamoyil: Ishchi kuchi mavjudligi va mahalliy aholining bandligi. Ishsizlik kam bo‘lgan joyga (masalan, qishloq joylarda paxta ishlab chiqarish). Web erning marrocci elit modellidan kelib chiqadi, bu yerda ijtimoiy xarajatlarni kamaytiradi. O‘zbekistonning Farg‘ona vodiysida matoli chuzuv korxonalari aholiga ish beradi.

5. Strategik tamoyil: Davlat va milliy manfaatlarga qaratilgan, masalan, chegaraviy zona va xavfsizlik. Sovet davrida ishlab chiqarishni yo‘naltirish tamoyili, zamonaviyda – «strategik avtonomiya». O‘zbekistonning Qashqadaryo viloyatida metallurgiya zavodlarini joylasht irish Xorazmga o‘xshaydi strategik ahamiyatga ega.

Bu tamoyillar modeli quyidagicha ko‘rinishi mumkin:

$$\mathbf{JYP = MC + TC}$$

Bu yerda JYP – joylashish yaxshi parametr, MC – material xarajatlari, TC – transport xarajatlari.

O‘zbekiston tajribasida 2022-2026 yildagi «O‘sish strategiyasi» doirasida sanoat tarmoqlarini qayta joylasht irish ko‘zda tutilgan. Masalan, Toshkentda texnologiya korxonalarini, viloyatlarda qishloq xo‘jaligiga bog‘liq sanoatni joylasht irish. Bu tamoyillar davlat siyosati bilan birga, ilktsial savdo kelishmalarini hisobga olish kerak.

15.2. Sanoatni joylashtirish omillari

Omillar – bu joylashtirishga ta’sir qiluvchi elementlar bo‘lib, ular iqtisodiy, ijtimoiy, tabiiy va texnik jihatlarga bo‘linadi. Alfred Weberning omillar tahlilida ularning asosiy turlari quyidagicha tasniflanadi:

1. Tabiiy-geografik omillar: Xom ashyo, suv va energiya manbalari mavjudligi. Masalan, tog‘li hududlarda gidroenergetik zavodlar, tekisliklarda esa qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar joylashtiriladi. O‘zbekistonning Qizilqum cho‘lida quyosh

panellari ishlab chiqaruvchi zavodlar, Amudaryo yaqinida baliqchilik va suvga bog‘liq sanoatlar uchun qulaydir. Bu omillar joylashtirishda resurslarning mavjudligini va tabiiy xavflarni (masalan, suv toshqini yoki cho‘l iqlimi) hisobga olishni talab qiladi.

2. Iqtisodiy omillar: Transport infratuzilmasi, soliq imtiyozlari va savdo zonalarining rivojlanishi. Past energiya narxi Shayxontaxur gaz konlari yoki Rossiya gaziga ishonish) ishlab chiqarishning qiymatini pasaytiradi. O‘zbekistonning «Erkin iqtisodiy zona»lari (Navoiy, Angren) xorijiy investitsiyalarni jalb qiladi va eksportni oshiradi, natijada korxona barqarorligi kuchayadi. Bu omillar xarajat-foyda tahlilida asosiy rol o‘ynaydi, chunki ularning samarasi soliq va transport tejamkorligi orqali o‘lchanadi.

3. Ijtimoiy omillar: Ishchi kuchi mahorati va soni. Yuqori malakali ishchi kuch mavjud bo‘lgan shaharlarda (Toshkent, Samarqand) texnologik va innovatsion korxonalar o‘rnashib qoladi. O‘zbekistonda yoshlar uchun ta’lim dasturlari (masalan, IT va muhandislik yo‘nalishlari) orqali samaradorlik oshiriladi, Samarqand IT-klasterlari buning yorqin misolidir. Bu omillar aholining migratsiyasi, bandlik va madaniy jihatlarni qamrab oladi, va joylashtirishda ish haqi va qoniqish darajasini tekshirish kerak.

4. Texnik-texnologik omillar: Eng zamonaviy texnologiyalar mavjudligi va modernizatsiya imkoniyatlari. Internet tezligi, robotlashtirish va avtomatlashtirilgan tizimlar joylashtirishda asosiy. O‘zbekistonning «Industry 4.0» dasturida zavodlarni raqamiy qilish va smart texnologiyalarni qo‘llash uchun qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, bu yaqin kelajakda ishlab chiqarish samaradorligini ikki barobar oshirishga umid bag‘ishlaydi.

5. Siyosiy va qonunchilik omillari: Davlatning stabiliti, investitsiya muhiti va soliq tizimi. Xavfsizlikka qaram bo‘lib, chegaraviy viloyatlarda (masalan, Surxondaryo) kam joylashtiriladi. O‘zbekistonning Mehnat kodeksi va investitsiya qonunlari bandlikni, xavfsizlikni va investorlar huquqini ta’minlaydi. Bu omillar xalqaro shartnomalarni qamrab olib, joylashtirishda risk va barqarorlikni baholash uchun muhimdir.

Bu omillarni birlashtiruvchi modellardan biri August Löschning «kvadrant modeli» bo‘lib, uning tamoyillari ikkita guruhga bo‘linadi: ichki (kam xarajat – nazariy jihatdan minimal) va tashqi (maksimal samaradorlik – bozor va istiqbolga yo‘naltirilgan). Masalan, Janubiy Koreyada Samsung korxonasi global joylashtirilishi ishchi kuchining arzonligi va texnik omillar bilan bog‘liq. O‘zbekiston uchun mahalliy misollar: Toshkentda Toyota zavodi – iqtisodiy zona va transport imtiyozlari tufayli joylashtirilgan, bu esa mahsulot eksportini 30% ga oshirdi. Bu model orqali korxonalar omillarni muvozanatlash bilan optimal joyni tanlaydilar, natijada uzoq muddatli foyda oshadi. Sanoatni joylashtirish tamoyillari va omillari mamlakatning iqtisodiy strategiyasida asosiy yer egallaydi. O‘zbekistonda bu esa yangi davlat dasturlari bilan ta’minlanadi, jumladan, «elektron hukumat» va «yashil energiya» ga o‘tish.Zamonaviy davrda global ishl arseni s (masalan, COVID-19 ta’siri) bu masalalarni murakkablashtiradi, shuning uchun innovatsiyalar zarur. Bu joylashtirish raqobatdoshlikni oshiradi va mintaqa rivojlanishiga hissasini qo‘shadi.

15.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar

Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirish – bu har bir tarmoqning iqtisodiy, tabiiy va texnik xususiyatlariga bog‘liq jarayon bo‘lib, umumiy joylashtirish tamoyillariga asoslanadi. Masalan, xom ashyoga qaram tarmoqlar manbaga yaqin joylashadi, lekin qayta ishlov tarmoqlar bozor yoki ishchi kuchiga qarab o‘rnashadi.

Energetika tarmog‘i joylashtirishda suv va quyosh kabi yangilanuvchi manbalar muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda Xorazmda quyosh panellari va Buxoroda gaz stantsiyalari joylashgan, chunki energiya ishlab chiqarish uchun tabiiy resurslar mavjudligi asosiy omil hisoblanadi. Bu tarmoqda transport xarajatlari kam, lekin investitsiyalar yuqori bo‘ladi.

Neft va gaz sanoatini joylashtirishda xom ashyo manbalari asosiy ahamiyatga ega. O‘zbekistonning Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida neft konlari va qazib olish majmuarlari mavjud bo‘lib, global tajribada

Saudiya Arabistonida neft uchun maximal joylashish koʻriladi. Bu tarmoqda ekologik muammolar (chiqindilar) kuchli, shuning uchun atrof-muhit muhofazasi muhim.Togʻ-kon sanoatini joylashtirish – tabiiy resurslarning toʻgʻridan-toʻgʻri mavjudligiga bogʻliq. Masalan, Oʻzbekistonning Navoiy viloyatida oltin va mis konlari koʻp, shuning uchun zavodlar ham shu hududda joylashgan. Bu tarmoq uchun infratuzilma rivoji (yoʻllar, elektr energiyasi) hali ham muammo boʻlsa-da, eksport daromadi yuqori.

Kimyo sanoatini joylashtirishda xavfsizlik va ekologiya birinchi oʻrin tutadi, chunki zaharli moddalar ishlab chiqariladi. Oʻzbekistonning Fargʻona vodiysida mineral oʻgʻit zavodlari joylashgan, lekin ularning mahsulotlari bozorlarga yaqin tashiladi. Globalda Germaniyaning Ruhr oblasti kimyoda mahsulotlarni tashishga qulay joy boʻlgan.

Metallurgiya tarmogʻining joylashtirish xususiyati – poʻlat va toʻgʻonquyosh uchun minerallar (ruda) mavjudligi. Qashqadaryoda Oʻzbekistonda metallurgiya zavodi ishlaydi, ammo Koreyada Posco kabi korxonalar dengizga yaqin joylashgan, chunki xom ashyoni maxsus kemalar bilan olib keladi. Energiya sarfi yuqori, shuning uchun arzon elektr yetkazib berish kerak.Mashinasozlik sanoatini joylashtirishda ishchi kuchi mahorati va ta’lim darajasi hal qiluvchi rol oʻynaydi. Samarqand va Toshkentda avtomobil zavodlari (Toyota, GM Uzbekistan) joylashgan, chunki mahalliy mutaxassislar va texnologiya mavjud. Bu tarmoq uchun transport tizimi (temir yoʻl) va innovatsiyalar muhim.Toʻqimachilik va tekstil sanoatini joylashtirishda paxta xom ashyosiga yaqinlik va bozorlarning mavjudligi asosiy. Fargʻona vodiysida paxtadan iplar va matolar ishlab chiqariladi, chunki xom ashyo mahalliy, lekin eksport uchun dengiz havzalariga qulay. Hindistonning Surat shahri toʻqimachilikda global markaz hisoblanadi.

Oziq-ovqat sanoatini joylashtirish – qishloq xoʻjaligi mahsulotlariga bogʻliq, shuning uchun viloyatlarda joylashadi. Oʻzbekistonning Andijonida konservalash zavodlari, Toshkentda non va sut ishlab chiqarish korxonalari mavjud boʻlib, SSRS davrida markazlashtirilgan boʻlsa, hozirda xususiy sektorda rivojlanmoqda.

Farmatsevtika tarmog‘ini joylashtirishda ilmiy-tadqiqot markazlari va toza muhit talab qilinadi. Toshkentda farmatsevtika zavodlari joylashgan, chunki davlatning tibbiy sohasiga qulay. Globalda Shveytsariyaning Jung pharma klasterlari ilmiy ish bilan bog‘liq. Innovatsion texnologiyalar va patentlar muhim rol o‘ynaydi.

Elektronika va IT-sanoatini joylashtirishda yuqori malakali ishchi kuch va internet infrastruktura zarur. Samarqandda «IT-park» mavjud bo‘lib, bu yerda blo tim xsi kerak. AQShning Silikon vodiy kabilarni misol qilib, yangi texnologiyalar uchun shahar joylar afzallik beradi. Elektr energiyasi uzluksiz bo‘lishi kerak.Yengil sanoatni (kiyim-kechak) joylashtirishda arzon ishchi kuch va bozor yaqinligi asosiy. Qoraqalpog‘istonda va Xorazmda tikuv zavodlari ishlaydi, chunki xom ashyo import qilinadi. Bangladeshda «Fashion City» noktalarida eksportga qulay joylashish ko‘riladi, lekin ish sharoitlariga e’tibor qaratiladi.

Qurilish materiallari sanoatini joylashtirishda sement va g‘isht uchun xom ashyo (o‘zbekistonning Torkent tomini) mavjudligi asosiy. Tarmoq uchun yo‘l infratuzilma muhim, shuning uchun majmuaviy korxonalarda ishlab chiqarish yaxshi. Xitoyda megapolislar atrofida joylashgan, chunki katta miqyoszar talab.Agrar sanoatni (don ishlovi) joylashtirishda g‘alla maydonlari yaqinligi afzal. Qorakalpo‘g‘istonda donva bug‘doy zavodlari, chunki O‘zbekiston janubida qishloq xo‘jaligi kuchli. Globalda AQShning Midwest shtatlarida klassik misollar bo‘lib, namunalsi tica va zaxira tuzish muammo bo‘ladi.

Muzlatgich va sovutish jihozlari hamda tarmoq joylashtirishda yuqori texnik muhit talab qilinadi, lekin umumiy holatda tarmoq atmosfera uchun do‘st, chunki u moliyaviy xizmatlar bilan bog‘liq emas. Aksincha, ekologik komponent kuchli, shuning uchun barqarorlik strategiyasi muhim.Har bir tarmoqning joylashtirish xususiyatlari davlat strategiylariga qarab o‘zgaradi, O‘zbekistonda esa «localization» dasturlari orqali mahalliy ishlab chiqarishni kuchaytirish ko‘zda tutilgan. Lekin globallashtirish ta’siri bilan xorijiy investorlarning roli oshmoqda, shuning uchun integral yondashuv kerak.

Mustaqil ta’lim uchun topshiriq : Sanoatni joylashtirishdagi

siljishlarning iqtisodiy samaradorligi va ayrim korxonalarni joylashtrishni iqtisodiy asoslash usullarini tahlil qilish tartibi haqida ma'lumot bering

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoatni joylashtirish tamoyillarining asosiy maqsadi nima?
2. Alfred Weberning joylashtirish nazariyasida minimal xarajat printsipi nimani nazarda tutadi?
3. O‘zbekistonning Navoiy viloyatidagi neft va gaz sohalarida qo‘llaniladigan sanoat joylashtirish tamoyili qaysi?
4. Samaradorlik va barqarorlik tamoyilining O‘zbekistondagi misolini keltiring.
5. Sanoatni joylashtirish omillarini tasniflang (asosiy turlari bo‘yicha).
6. Tabiiy-geografik omillarga misol keltiring va O‘zbekiston kontekstida tushuntiring.
7. Iqtisodiy omillar orasida O‘zbekistonning «Erkin iqtisodiy zona»larining roli nima?
8. Ijtimoiy omillar ishchi kuchiga qanday ta'sir qiladi? Samarqand IT-klasterlariga misol bilan.
9. Texnik-texnologik omillar orasida O‘zbekistonning «Industry 4.0» dasturining ahamiyati nima?
10. Siyosiy va qonunchilik omillari chegaraviy viloyatlarda (masalan, Surxondaryo) qanday cheklovlar keltirib chiqaradi?
11. Energetika tarmog‘ini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlarni Xorazm va Buxoro misolida tushuntiring.
12. Neft va gaz sanoatida ekologik muammolarning asosiy jihati nima?
13. Tog‘-kon sanoatini joylashtirishda O‘zbekistonning Navoiy viloyatidagi misolni keltiring.
14. Korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslashda xarajat-foyda tahlili (CBA) formulasi qanday ifodalanadi?

XVI BOB. TARMOQLARDA INVESTITSIYA JARAYONI

16.1. Investitsiya tushunchasi, mazmuni va ahamiyati.

16.2. Investitsiya manbalari va ularni tarmoqlarga joylashtirish.

16.3. Investitsiya loyihalar samaradorligi ko‘rsatkichlari va ularni aniqlash.

16.1. Investitsiya tushunchasi, mazmuni va ahamiyati

Investitsiya jarayoni iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. U sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, qurilish, savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida kapitalni zamonaviylashtirish, yangi ish joylari yaratish, innovatsiyalarni joriy etish va jami iqtisodiy o‘sishni ta’minlash uchun muhim vosita hisoblanadi. Ushbu bo‘limda investitsiya tushunchasi, uning mazmuni, ahamiyati, turdagi shakllari, manbalari hamda tarmoqlarga joylashtirilishi batafsil muhokama qilinadi. Bundan tashqari, investitsion siyosatning asosiy omillari va uning amaliy tatbiqi tahlil etiladi, chunki bu jarayonlar O‘zbekistonning iqtisodiy strategiyasida markaziy o‘rin egallaydi.

Ishlab chiqarish omillaridan biri bo‘lsa kapital hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari – masalan, mashinalar, jihozlar, transport vositalari, barcha turdagi asbob-uskunalar, binolar, qurilmalar, inshootlar va shunga o‘xshash boshqa vositalar – investitsion tovarlar yoki investitsion resurslar deb ataladi. Bu resurslar sanoat korxonalarida kapital bilan sinonim tarzda ishlatiladi. Biroq, bu terminlar mazmuniga pul kiritilmaydi, chunki pul o‘z-o‘zidan hech narsani ishlab chiqarmaydi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab chiqarish resursi sifatida ishlatilmaydi. Aslida, pul investitsion resurslarni sotib olish uchun birinchi manba bo‘lib xizmat qiladi.

Shuning uchun, investitsion tovarlar (resurslar) – bu uzoq muddatda foydalaniladigan ishlab chiqarish vositalari bo‘lib, ular ko‘proq tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda foyda olish uchun mo‘ljallangan. Investitsiyani lotincha “investire” (kiyintirish, bezash) yoki nemischa “investition” so‘zidan kelib chiqqan holda, qisqacha uzoq muddatli ishlab chiqarishni kengaytirish, daromadni oshirish va foyda

olish uchun qandaydir ish yoki korxonaga kapital mablag‘ qo‘yishni anglatadi.

Investitsiyaga kengroq ma’noda ta’rif beradigan bo‘lsak, u foyda yoki boshqa foydali maqsadlarga erishish uchun biron tadbirkorlik ob’ekti (korxona) yoki boshqa faoliyatni yuritish uchun pul mablag‘larini; qimmatbaho qog‘ozlarni; pulda baholanadigan mol-mulkni, shu jumladan mulkiy yoki boshqa huquqlarni yo‘naltirishni tushunadi. Investitsiya so‘zidan kelib chiqqan “investor” – omonatchi so‘zi, bu omonat (qarz, kredit) beruvchi shaxs, tashkilot (korxona) yoki davlatni anglatadi. Investitsiya faoliyatining ob’ekti sifatida, investorlar ro‘yxatiga qimmatli qog‘ozlarni sotib olayotgan va o‘z bo‘sh mablag‘larini joylashtirayotgan yuridik hamda jismoniy shaxslar ham kiradi.

Investitsion faoliyat – bu mablag‘ qo‘yishdan boshlab, ularni daromad bilan birga qaytarib olish davrigacha amalga oshirilgan jarayonlar majmui sifatida tushuniladi. Bu faoliyat alohida bosqichlardan iborat bo‘ladi:

- Boshlang‘ich bosqich: Jahon amaliyotida pul mablag‘ini ajratish davri hisoblanadi. Bunda investor investitsiya ob’ekti uchun biror faoliyatur, masalan, jihoz sotib olish uchun, pul mablag‘ ajratadi.

- Ikkinchi bosqich: Ajratilgan mablag‘ning qaytarilishi. Mablag‘ ajratilishi muayyan muddatda bo‘ladigan bo‘lsa, ularning qaytarilishi investitsion sikl davrida (masalan, yilma-yil mobaynida) sodir bo‘ladi.

Korxonalar investitsion faoliyatni amalga oshirishda investitsiyani eng ko‘p foyda keltiradigan joyga yo‘naltirish muammosiga duch keladi. Bu muammolar – investitsiyalar qo‘yish yo‘nalishlarini aniqlash, joriy va perspektiv rejalar ishlab chiqishda paydo bo‘ladi. Ushbu jarayon investitsion siyosatni ishlab chiqishda belgilanadi. Korxonaning investitsion siyosati bir qator omillar ta’sirida aniqlanadi. Ular orasidan ayniqsa zarur bo‘lgan va asosiy omillar quyidagilardan iborat:

- Investitsiya ob’ektining mulk shakli;

- Korxona faoliyatining hayot bosqichlari (ya’ni, tashkil etish, rivojlanish, pasayish bosqichlari);

- Iqtisodiy faoliyat turi (sanoat, qishloq xo‘jaligi va h.k.);

- Strategik ustuvorliklar (masalan, eksport uchun mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirish);

- Ishlab chiqarishning texnik-texnologik jarayoni (innovatsion uzviylashtirish);

- Korxona mahsulotining raqobatbardoshligi va bozor ta’siri;

- Korxonaning bozordagi o‘rni (nishasi va ulushli mavqei);

- Korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holati (aktivlar, majburiyatlar, likvidlik va h.k.).

Investitsion siyosatda, avvalombor, mablag‘ quyiladigan korxonaning investitsiya uchun ustuvor ob’ekti aniqlanadi. Keyin, investitsiyadan samarali foydalanish yo‘llari ishlab chiqiladi. Bunda, investitsiyadan samarali foydalanishga ta’sir etadigan barcha ob’ektiv va sub’ektiv omillar (masalan, bozor kon’yunkturasi, soliq siyosati, xalqaro savdo kengayishi) o‘rganiladi va salbiy holatlar (masalan, kutilmagan inflyatsiya yoki valyuta tebranishlari) bartaraf etiladi.

Investitsiya ikki asosiy shaklda amalga oshiriladi:

1. Real investitsiya: Yangi korxonalarni barpo etish, ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, jihozlar sotib olish, litsenziya olish, ko‘chmas mulk xarid qilish. Bu shakl korxonani moddiy rivojlanish va yangilanish urg‘usi beradi.

2. Portfelli investitsiyalar: Mablag‘ni qimmatbaho qog‘ozlarga qo‘yish. Portfelli investitsiyalar litsenziya va franchayzing kelishuvlari, marketing xizmatlari haqidagi kontraktlar asosida tashkil etilsa, investorlarga korxonani boshqarish huquqini ham beradi. Masalan, bunday investitsiyalar aksiyalar orqali korxona ulushini sotib olishga olib keladi.

Investitsiya, asosan, pul mablag‘lari, kredit, qimmatbaho qog‘oz shaklida amalga oshiriladi va ko‘chma, ko‘chmas mulkga, intellektual mulkga, ne’matlarga bo‘lgan huquqga va boshqa qiymatliklarga qo‘yiladi, ya’ni korxonaning barcha aktivlariga ishlatiladi.

-Nomoliyaviy aktivlarga (real kapitalga) qo‘yilgan investitsiya: Asosiy kapitalni yangilash va takror ishlab chiqarishga xizmat qiladi. Bu, korxonalar uchun uzoq muddatli barqarorlik yaratadi.

- Moliyaviy (pul) kapitaliga qo‘yilgan investitsiya: Kredit sifatida, qimmatbaho qog‘ozlarga qo‘yiladi. Uning bir qismi tezlik bilan real kapitalga aylanadi, ikkinchi qismi esa vaqt o‘tgandan keyin, uchunchisi esa umuman aylanmasligi mumkin (masalan, aksiyalar “yirtilishi” yoki qiymatini yo‘qotishi). Shu sababli, moliyaviy investitsiyada investor uchun moliyaviy xatar yuqoridir, chunki bozor tebranishlari daromadni yo‘q qilishi mumkin.

Investitsiya moliya bozorining muhim elementi hisoblanadi. Moliya bozori – bu muayyan moliya muassasalari orqali o‘zaro aloqada bo‘ladigan mulk egalari (sarmoya beruvchilar) bilan qarz oluvchilari (istikrozchilar) o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Aksiyalar va obligatsiyalar asosiy investitsiya qimmatli qog‘ozlari sifatida yuritiladi. Moliya bozorida qimmatli qog‘ozlarning boshqa turlari – xazina majburiyatlari, depozit sertifikatlari, veksellar, varrantlar va boshqalar ham muomalada yurar.

Investitsiya jamiyatning iqtisodiy rivojlanishiga va har bir a’zosining moddiy farovonligini oshirishiga ta’sir etuvchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Investitsiya korxonalar uchun yangi mahsulot ishlab chiqish, ularning sifatini oshirish, sotishni kengaytirish va foydani ko‘paytirish uchun mablag‘ sifatida qo‘yiladi. Shu bilan investitsiya ishlab chiqarishni kengaytirish, kapitalni oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni, yangi ish joylarini yaratishni, ish haqi va aholining sotib olish qobiliyatini oshirishni, davlat va mahalliy byudjet tushumlarini ko‘paytirishni ta’minlaydi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, investitsiya – bu asosiy va aylanma mablag‘larni to‘plashni anglatadi. Moliyaviy nuqtai nazardan – moliyaviy resurslarni daromad (foyda) olish uchun to‘plashni ko‘rsatadi. Buxgalteriya hisobi nuqtai nazardan – hisobotning aktiv va passiv qismlarida ishlatilgan kapital xarajatlarni birlashishini ifodalaydi.

Investitsiyaning bitta turi – bu annuitet (doimiy daromad beruvchi investitsiya). Annuitet aholining shaxsiy investitsiyasi bo‘lib, omonatchiga ma’lum bir davr ichida yoki doimiy ravishda daromad beradi. Asosan, bu sug‘urta va pensiya jamg‘armalariga mablag‘

qo‘yishni anglatadi, chunki u qariygan davrda barqaror daromad ta’minlaydi.

Investitsiya muassasalari – moliya brokerlari, investitsiya kompaniyalari (dillerlar), investitsiya sohasidagi maslahatchilar va investitsiya fondlaridan iborat bo‘lib, ular investitsiya bo‘yicha vositachilik, qimmatli qog‘ozlarni chiqarishni tashkil etish, ularni uchinchi shaxslar foydasiga joylashtirish bo‘yicha kafolatlar berish, aksiyalar chiqarish kabi ishlar bilan shug‘ullanadi. Bu muassasalar investitsion jarayonni samarali tashkil etishga yordam beradi va bozor xatarlarini kamaytiradi.

16.2. Investitsiya manbalari va ularni tarmoqlarga joylashtirish

Investitsiya resurslari iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishda boshqarishning iqtisodiy omili vazifasini bajaradi. Investitsiya mablag‘lari ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish jarayonlarida hamda aholining foydalanilmagan mablag‘larini to‘plash natijasida, ularni boshqa sohalar va jarayonlarda ishlatilishini ta’minlaydi. Bu, makroiqtisodiy balansni ta’minlash uchun muhimdir.

Korxona nuqtai nazaridan investitsiya manbalari quyidagilardan iborat:

- O‘z mablag‘lari: Foyda, amortizatsiya (kapital moddalarining qiymatini kompensatsiya qilish), boshqa pul jamg‘armalari.

- Qarzga olingan mablag‘lar: Bank krediti va boshqa tashkilotlarning omonatlari.

- Boshqa jalb qilingan mablag‘lar: Aksiya va boshqa qimmatbaho qog‘ozlarni sotishdan kelgan daromadlar,emission daromadi.

- Byudjet va byudjetdan tashqi mablag‘lar: Davlat subsidiyalari, xalqaro donorlar va grantlar.

Investitsiya tarkibida uning manbalari o‘z aksini topadi. Investitsiya manbalarini uning tarkibidan kelib chiqib moliyaviy va moddiy resurslarga ajratish mumkin.

- Moliyaviy manbalarga: Naqd pul, chet el valyutasi, xalqaro to‘lov vositalari, aksiyalar, zayomlar (qarzlar), korxonalar mablag‘lari, amortizatsiya fondidan kiradi.

- Moddiy resurslarga: Xom-ashyo resurslari, ko‘chmas mulk, jamoa-shirkat-xo‘jalik mulki, fermerlar mulki, dehqon xo‘jalik mulki, tadbirkorlar mulki kiradi. Bu resurslar moddiy aktivlarni to‘ldirish uchun ishlatiladi.

Investitsiya manbalarini shakllantirishda moliya bozori va uning infratuzilmasi (banklar, fond birjalari, sug‘urta kompaniyalari) muhim ahamiyatga ega. Moliya bozorining asosiy maqsadi muomaladagi ortiqcha pul resurslarini (masalan, bank hisoblarida yotgan ortiqcha mablag‘larni) aktiv sarmoya sifatida ishlab chiqarishga jalb etishdir.

Moliya bozori juda keng ma’noli tushuncha bo‘lib, u doimo paydo bo‘ladigan jamg‘armalardan (oilada yoki korxonada to‘plangan) samarali foydalanish jarayonini o‘zida ifodalaydi. U jamg‘armalarni bir turdan (shu jumladan, omonatlar shaklida to‘planish) ikkinchi turga (real kapitalga aylanish, masalan, yangi zavod qurish uchun ishlatish) o‘tishini ta’minlovchi mexanizm hisoblanadi.

Hozirgi zamon moliya bozorining asosini moliya muassasalari va vositachilar (banklar, brokerage firmalar) tashkil qiladi. Ular sotuvchilar va xaridorlar, hamda sotiladigan va sotib olinadigan tovar, pul va boshqa moliya aktivlari mavjud bo‘lgan bozorga o‘xshaydi. Bu bozor investitsiya uchun demokratik muhit yaratadi va savdoni osonlashtiradi.

Investitsiyalarni ob’ektlarga qo‘yish sohalariga qarab quyidagilarga ajratish mumkin (bu tarmoqlarga joylashtirish strategiyasi):

- Kam qo‘llaniladigan investitsion mablag‘lar: Ya’ni, qo‘riq (bo‘sh yotgan) yerlarni o‘zlashtirish, mehnat resurslaridan vaqtincha foydalanish (mutaxassislar va rahbarlardan foydalanish) va shunga o‘xshashlar.

- Ma’lum hajmda talab qilinadigan investitsiya mablag‘lari: Bu, asosan, qurilish yoki ishlab chiqarishga mo‘ljallangan mablag‘lar.

- Rejalashtirilgan investitsiyadan olinadigan daromadga ta’sir etuvchi boshqa investitsion sharoitlar: Ya’ni, rejalashtirilgan asosiy investitsiya mablag‘lariga qo‘shimcha mablag‘ jalb etish orqali investitsiyadan keladigan foydani yanada oshirish.

- Faoliyatga qo‘yilgan shakliga qarab investitsiya: O‘z harakatida daromadlarni oshirish yoki kamaytirish, xavf-xatarni kamaytirish, mehnat jamoasini manfaatdorligini oshirish, ish sharoitini yaxshilash, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga yo‘naltirilishini ta’minlash zarur.

- Qo‘shimcha investitsiyalar: Xarajatlarni kamaytirish, samaradorlikni oshirish, mahsulot ishlab chiqish va sotish hajmini oshirish, qo‘shimcha daromad olishga yo‘naltirish kerak.

- Ma’lum ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan investitsiyalar: Tarkibi ishlab chiqarishning ixtisoslashuviga (masalan, texnologik uskunalar deb) qarab taqsimlanishi darkor.

- Boshqa investitsiyalar: Resurslarni tejash, yangi mahsulot ishlab chiqish, korxona imidjini oshirish, tabiatni muhofaza qilish va ekotizimlarni rivojlantirish kabi yo‘nalishlarga ta’lchuq qiladi.

Ushbu tarmoqlarga joylashtirishda iqtisodiyotning umumiy rivojlanish strategiyasi, ekologik talablar va ijtimoiy barqarorlikni hisobga olish muhim. Masalan, qishloq xo‘jaligida investitsiya suv resurslarini yaxshilash va innovatsion texnikalarga, sanoatda esa smart-texnologiyalarga yo‘naltirilishi mumkin. Bu jarayonlar O‘zbekiston Respublikasining investitsion siyosatini boyitadi va xalqaro hamkorlikni kuchaytiradi.

Investitsiya tarmoqlardagi jarayon sifatida nafaqat kapitalni ko‘paytirish, balki ijtimoiy farovonlik va ekologik muvozanatni ta’minlash uchun muhim. Uning manbalari va joylashtirish usullari bozor talablariga mos ravishda takomillashtirilishi kerak, shunda iqtisodiy o‘sish izchil bo‘ladi.

16.3. Investitsiya loyihalar samaradorligi ko‘rsatkichlari va ularni aniqlash.

Investitsiya faoliyati korxonaning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlovchi strategik jarayon sifatida qaraladi. Uning asosiy vazifasi ishlab chiqarishning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yangi texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish hamda bozorda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni

yo‘lga qo‘yishdan iboratdir. Shu bois investitsiya faoliyati nafaqat moliyaviy qaror, balki butun iqtisodiy taraqqiyotning poydevori hisoblanadi.

Investitsiya jarayoni odatda quyidagi asosiy bosqichlardan tashkil topadi:

1. **Investitsiya strategiyasini aniqlash.** Bu bosqichda korxonaning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari, ustuvor tarmoqlari va moliyaviy manbalari belgilanadi. Masalan, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish yoki yangi mahsulot turini o‘zlashtirish.

2. **Strategik rejalashtirish.** Kapital qo‘yilmalarning uzoq muddatga mo‘ljallangan hajmi, ularning moliyaviy manbalari, qaytarilish muddati va taqsimlanish shakllari aniqlanadi.

3. **Investitsiyaviy loyihalashtirish.** Bu bosqichda texnik-iqtisodiy asos ishlab chiqiladi. Loyihada ishlab chiqarish, marketing, tashkiliy, huquqiy va moliyaviy jihatlar kompleks tarzda ko‘rib chiqiladi.

4. **Loyihalarni tahlil qilish.** Xarajatlar va kutilayotgan daromadlar, risk va xavf omillari baholanadi. Masalan, xomashyo narxining o‘zgarishi yoki bozor talabining pasayishi loyihaning barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

5. **Investitsiya samaradorligini aniqlash.** Bu bosqichda kapital qo‘yilmalar natijasida erishiladigan iqtisodiy va ijtimoiy samara maxsus ko‘rsatkichlar yordamida baholanadi.

Shunday qilib, investitsiya loyihasi oddiy moliyaviy hujjat emas, balki korxona istiqbolini belgilovchi rivojlanish dasturi sifatida qaraladi.

Investitsiya samaradorligini baholash mezonlari. Investitsiya samaradorligini aniqlashda quyidagi asosiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:

1. **Kapital qo‘yilmalarning o‘zini qoplash muddati (Payback Period – PP).** Bu investitsiyaga sarflangan mablag‘larning daromad hisobiga qaytishi uchun zarur bo‘lgan vaqtni belgilaydi. Masalan, agar loyiha 3 yil ichida o‘zini qoplasa, investor uchun jozibador bo‘ladi.

2. **Sof joriy qiymat (Net Present Value – NPV).** NPV kelgusida olinadigan pul oqimlarini diskontlashtirish orqali hisoblanadi.

Agar NPV musbat bo‘lsa, loyiha foydali hisoblanadi, aks holda undan voz kechish lozim bo‘ladi.

3. **Ichki foyda normasi (Internal Rate of Return – IRR).** IRR loyihaning sof joriy qiymatini nolga tenglashtiradigan diskont stavkasidir. Bu ko‘rsatkich investor kutgan minimal daromadlilikdan yuqori bo‘lishi kerak.

4. **Rentabellik indeksi (Profitability Index – PI).** PI – bu kelgusida olinadigan daromadlarning diskontlangan qiymatini investitsiya hajmiga nisbati. Agar PI > 1 bo‘lsa, loyiha maqsadga muvofiq hisoblanadi.

5. **Risk va noaniqlik darajasi.** Investitsiya qarorida inflyatsiya, soliqlar, valyuta kurslari, bozor talabining o‘zgarishi kabi tashqi omillar ham hisobga olinishi zarur. Risklarni kamaytirish uchun **stsenariyli tahlil, sezgirlik tahlili va Monte-Karlo modellari** keng qo‘llanadi.

Jahon amaliyotida investitsiya qarorlarini qabul qilishda ikki muhim qoida mavjud:

1. **Investitsiya rentabelligi bank foiz stavkasidan yuqori bo‘lishi kerak.** Aks holda investor kapitalini ishlab chiqarishga emas, balki bankka qo‘yganida ham foyda olishi mumkin.

2. **Investitsiya rentabelligi inflyatsiya darajasidan yuqori bo‘lishi lozim.** Bu talab kapitalning real qiymatini saqlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, investitsiya samaradorligini baholashda xarajatlar va daromadlarning vaqt bo‘yicha farqi e’tiborga olinadi. Chunki xarajatlar odatda hozir qilinadi, daromad esa kelgusida olinadi. Shu sababli “**pulning vaqt qiymati**” konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Diskontlashtirish – bu kelgusida olinadigan pul oqimlarining joriy qiymatini hisoblash jarayonidir. U investitsiyalarning haqiqiy qiymatini aniqlash, inflyatsiya va risklarni hisobga olish imkonini beradi.

Diskontlashtirish quyidagi ustunliklarni beradi:

- oldin olingan 1 so‘m keyin olinadigan 1 so‘mdan qimmatroq ekanini ko‘rsatadi;
- investitsiya samaradorligini aniq baholashga imkon yaratadi;

- kapital qo‘yilmalarni eng maqbul loyihalarga yo‘naltirish imkonini beradi.

Investitsiya faoliyati korxona va umuman iqtisodiyot taraqqiyotining eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Loyiha samaradorligini baholashda NPV, IRR, PI va Payback Period kabi moliyaviy ko‘rsatkichlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, investorlarning asosiy qoidalari – **bank foizidan yuqori daromad olish va inflyatsiyadan ustun bo‘lish** – doimo inobatga olinishi shart.

Diskontlashtirish va pulning vaqt qiymatini hisobga olish orqali investitsiya qarorlari aniqroq, ishonchliroq va ilmiy asoslangan bo‘ladi. Demak, investitsiya loyihalarini baholash nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarga, balki tashqi omillar, risklar va vaqt omiliga ham tayanishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsion faoliyat nima?
2. Investitsiyaning moliya bozoridagi ta’sirini tushuntiring.
3. Hozirgi zamon moliya bozorining asosini nima tashkil etadi?
4. Investitsion loyihani izohlab bering.
5. Investitsiya tushunchasi nima va uning iqtisodiy mazmuni nimalarni qamrab oladi?
6. Investitsiya jarayoni milliy iqtisodiyot va tarmoqlar taraqqiyotida qanday ahamiyat kasb etadi?
7. Investitsiya manbalari qaysi turlarga bo‘linadi va ularning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
8. Tarmoqlarga investitsiyalarni joylashtirishda qaysi iqtisodiy va ijtimoiy omillar hisobga olinadi?
9. Investitsiya siyosatining ustuvor yo‘nalishlari nimalar va ular qaysi sohalarda ko‘proq ahamiyatli?
10. Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash uchun qaysi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi?
11. NPV (Net Present Value) va IRR (Internal Rate of Return) ko‘rsatkichlari nimani anglatadi va ular amaliyotda qanday qo‘llaniladi?

12. Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligiga qaysi asosiy xavf va tavakkalchilik omillari ta’sir ko‘rsatadi?

13. Investitsiya jarayonida davlat va xususiy sektorning hamkorlik shakllari (PPP — Public Private Partnership) qanday ahamiyatga ega?

14. O‘zbekistonda 2022–2023 yillarda amalga oshirilgan yirik investitsiya loyihalari qaysi tarmoqlarda joylashtirildi va ularning iqtisodiy samarasi qanday bo‘ldi?

XVII BOB. TARMOQLARNING MOLIYAVIY RESURSLARI

17.1. Moliyaviy resurslar va ularning tavsifi.

17.2. Tarmoq moliyaviy resurslari va ularni auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish.

17.3. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish.

Tarmoqlarning moliyaviy resurslari zamonaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. U korxonalarning va tarmoqlarning mijozlarga mahsulot va xizmatlar yetkazib berish, kapitalni tejash hamda bozor sharoitlariga moslashish qobiliyatini aniqlaydi. Ushbu bo‘limda moliyaviy resurslarning mazmuni, tarmoq miqyosidagi ahamiyati, ularni auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish mexanizmlari hamda moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish jarayoni batafsil muhokama qilinadi. Mazmunni ilmiy asosda tahlil etish uchun iqtisodiy nazariyalar, xalqaro standartlar (masalan, IFRS – Xalqaro moliyaviy hisobotlar standartlari) va empirik tadqiqotlar asosida yondashiladi, chunki bu korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda strategik qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

17.1. Moliyaviy resurslar va ularning tavsifi

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida korxonalar uchun muhim vazifa – bu o‘zgaruvchan bozor muhitiga tez moslashish va moliyaviy resurslardan samarali foydalanishdir. Moliyaviy resurslar deganda korxona yoki tarmoqning mol-mulkka (aktivlarga) o‘xshash qiymatga ega bo‘lgan va to‘lov elementlariga aylana oladigan barcha vositalar tushuniladi. Bu resurslar nafaqat korxona faoliyatini amalga oshirish uchun zarur, balki investitsiya jarayonlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy resurslarning asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- Qichganlik va barqarorlik: Moliyaviy resurslar o‘zgaruvchan bozor sharoitlariga tez ta’sir qilishi mumkin, masalan, inflyatsiya yoki valyuta kurslarining o‘zgarishi ularga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ilmiy tadqiqotlar (masalan, Modigliani-Miller nazariyasi bo‘yicha) korxonalarning moliyaviy resurslarining optimal tuzilishi uning risk va

qaytarilish darajasiga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

- Manbalari: Moliyaviy resurslar o‘z mablag‘lari (foyda, amortizatsiya), qarz mablag‘lari (kreditlar, emitentlar) va investor mablag‘lari (aksiyalar chiqarish) orqali shakllanadi. Tarmoq darajasida bu resurslar davlat byudjeti, xalqaro investitsiyalar va ichki bozor orqali ta’minlanadi.

- Tavsif va funktsiyalari: Moliyaviy resurslar korxona uchun ish haqini to‘lash, xom-ashyo sotib olish, yangi ladayn o‘rnatish va istiqbolli investitsiyalar amalga oshirish uchun ishlatiladi. Ilmiy nuqtai nazardan, ularda pulning ikki tomoni – to‘lov vositasi sifatida va qiymat o‘lchovi sifatida namoyon bo‘ladi.

Mablag‘larni qimmatli qog‘ozlarga yo‘naltirish – moliyaviy resurslardan samarali foydalanishning bir ko‘rinishi. Bu yuqori tavakkalchilik faoliyatiga tegishli, chunki bozor konyunkturasi o‘zgarishi (inflyatsiya, valyuta tebranishlari) resurslarni kamaytirishi mumkin. Shuning uchun, moliyaviy resurslarini boshqarishda fond birjasini monitoring qilish va risklarni baholash (koefficientlar orqali: beta-komponentlar, variationskoefficientlari) zarur.

Qimmatli qog‘ozlarning muomala bosqichlari (emissiya, birlamchi o‘tkazish, ikkilamchi bozor va so‘ndirish) iqtisodiyotda kotirovka tizimini shakllantiradi. Kotirovka – bozor narxidagi o‘zgarishlar bo‘lib, u javob berish uchun ekspert komissiyasi tomonidan belgilangan mezonlarga (savdo ruxsati, kotirovka talablari) javob beradigan qimmatli qog‘ozlar uchun amal qilinadi.

Qimmatli qog‘ozlarni birjaga chiqarish uchun korxona tahlili quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

- Ustav kapitali va daromad: Bitta aktsiyaga to‘g‘ri keladigan daromad va kapital miqdori baholanadi.

- Xavf baholash: Iqtisodiy tarmoqning ahamiyati, rivojlanish tendentsiyalari, davlat tartibga solishi hisobga olinadi.

- Bozor va raqobatbardoshlik: Produktlarning tashqi bozor raqobatbardoshligi, inflyatsiya prognozlari.

- Ishlab chiqarish samaradorligi: Xarajatlar va natijalar nisbati, kontsentratsiyalash va ixtisoslashuvi.

- Boshqaruv samaradorligi: Rejalashtirish sifati, nomoddiy aktivlar (goodwill), strategik rivojlanish.

- Moliyaviy holat: Daromadlilik (ROI, ROA), to‘lov qobiliyatlilik (liquidlik koeffisi), kapital strukturasida qarzlarning ulushi (leverage ratio).

Bu tahlillar asosida moliyaviy resurslar inventarizatsiya qilinadi va buzilishlar bartaraf etiladi. Ilmiy yondashishda bu jarayon agentlik nazariyasi (agentlar va asosiy egalarning qiziqlari) va resurs-asosli nazariya (RBV) orqali quyidagi samaradorlik ko‘rsatkichlarni aniqlaydi:

- Efektiv qiymat o‘zgarishi.

- Moslashuvchanlik va risklarni kamaytirish.

Shunday qilib, moliyaviy resurslar tarmoq rivojlanishida o‘tkir asos bo‘lib, ularni boshqarishda ilmiy metodlar qo‘llanilsa, iqtisodiy barqarorlik ta’minlanadi.

17.2. Tarmoq moliyaviy resurslari va ularni auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish.

Moliyaviy resurslar korxona faoliyatining yuragi hisoblanadi. Ularning mavjudligi va oqilona boshqarilishi ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlasa, noto‘g‘ri hisob yoki samarasiz taqsimlash korxonaning moliyaviy barqarorligiga xavf soladi. Shu sababli moliyaviy resurslar ustidan nazorat qilish, ularning har bir harakatini huquqiy me’yorlarga muvofiq yuritish auditorlik tekshiruvining asosiy vazifasidir.

Auditorlik tekshiruvi jarayoni

Moliyaviy resurslarni auditorlik tekshiruvi bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va har bir bosqich o‘zining muhim vazifalari bilan ajralib turadi. Avvalo, **tayyorgarlik bosqichida** korxonaning umumiy iqtisodiy faoliyati, hisob siyosati va mavjud moliyaviy hujjatlar sinchiklab o‘rganiladi. Bu bosqichda auditor tekshiruvning maqsad va doirasini belgilab, asosiy yo‘nalishlarni aniqlab oladi.

Keyingi bosqich – **asosiy tekshiruv bosqichi** hisoblanadi. Unda auditor moliyaviy hisobotlarni, buxgalteriya yozuvlarini, qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq bitimlarni, bank operatsiyalarini hamda pul

oqimlarini batafsil tahlil qiladi. Ushbu jarayon korxonada moliyaviy resurslardan qanday foydalanilayotganini, mavjud risklarni va qonuniylikni aniq ko‘rsatib beradi.

Shundan so‘ng **natijalarni umumlashtirish bosqichi** boshlanadi. Auditor tekshiruv davomida aniqlangan xatoliklar, qonunbuzarliklar yoki ichki nazoratdagi zaif tomonlarni qayd etadi hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi. Bu bosqichning ahamiyati shundaki, auditor faqat xatolikni ko‘rsatibgina qolmay, balki uni tuzatish yo‘llarini ham taklif etadi.

Jarayonning yakuniy qismi – bu **auditorlik xulosasi**dir. Unda moliyaviy resurslar haqidagi yakuniy baho, ularning qonuniyligi, to‘g‘riligini ta’minlash darajasi bayon qilinadi. Auditorlik xulosasi rahbariyat uchun ichki boshqaruvni takomillashtirishda, investorlar uchun korxonaga bo‘lgan ishonchni oshirishda, soliq organlari uchun esa moliyaviy intizomni nazorat qilishda muhim hujjat sifatida xizmat qiladi.

Xalqaro standartlar va milliy qonunchilik

Hozirgi globallashuv davrida auditorlik tekshiruvini faqat milliy qonunchilik asosida olib borish yetarli emas. Chunki korxonalar faoliyatida xalqaro moliyaviy munosabatlar, xorijiy investorlar bilan hamkorlik va qimmatli qog‘ozlar bozoridagi transchegaraviy operatsiyalar tobora kengaymoqda. Shu bois auditorlik faoliyatini tashkil etishda nafaqat O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari, balki **Xalqaro Auditorlik Standartlari (ISA)** talablariga ham qat’iy amal qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Milliy qonunchilik auditorlik faoliyatining huquqiy asosini belgilab beradi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan uslubiy ko‘rsatmalar va buxgalteriya hisobi milliy standartlari auditorlar uchun majburiy hujjatlar hisoblanadi. Shu bilan birga, xalqaro tajriba bilan uyg‘unlikni ta’minlash maqsadida quyidagi standartlarga murojaat qilinadi:

- **ISA 315 – “Xavf va ichki nazorat tizimini tushunish”**: ushbu standart auditorlarga korxona faoliyatidagi risklarni aniqlash va

ichki nazorat mexanizmlarining samaradorligini baholash imkonini beradi.

- **ISA 330 – "Auditorlik protseduralarini amalga oshirish"**: aniqlangan risklarga qarshi qanday auditorlik protseduralari qo'llanishi zarurligini belgilaydi.
- **ISA 500 – "Auditorlik dalillari"**: auditorlik xulosasi asoslanishi uchun zarur bo'lgan dalillarning yig'ilishi, ishonchliligi va yetarliligiga oid talablarni o'z ichiga oladi.

Mazkur standartlarga rioya etishning afzalligi shundaki, auditorlik tekshiruvlari xalqaro amaliyotga yaqinlashadi, natijada xorijiy investorlar va hamkorlar uchun ishonchli va shaffof axborot taqdim etiladi. Shu orqali korxonalarning investitsion jozibadorligi ortadi, mamlakatning moliyaviy tizimida barqarorlik mustahkamlanadi.

Shu tarzda milliy qonunchilik talablarini xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish auditorlik faoliyatining sifatini oshiradi, korxona boshqaruvi samaradorligini kuchaytiradi va xalqaro maydonda O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Masalan, aksiyadorlik jamiyatida auditorlik tekshiruvi vaqtida korxonaning qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalari aniqlanadi. Auditor ushbu qimmatli qog'ozlarning sotib olish, sotish, garov yoki depozit shartnomalarini tekshiradi. Agar bitimlar belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan bo'lsa, ular korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu orqali auditor xatolikni erta bosqichda aniqlaydi va boshqaruvga to'g'ri qaror qabul qilish imkonini beradi.

Auditorlik tekshiruvining qo'shimcha ahamiyati. Auditorlik tekshiruvi nafaqat moliyaviy hisobotlarning to'g'riligini aniqlash bilan chegaralanmaydi, balki korxonaning umumiy rivojlanish strategiyasi va boshqaruv samaradorligini ham bevosita qo'llab-quvvatlaydi. U quyidagi qo'shimcha ahamiyatlarga ega:

Risklarni kamaytirish. Auditorlik jarayoni orqali moliyaviy resurslar bilan bog'liq firibgarliklar, noqonuniy bitimlar, noto'g'ri hisob yozuvlari va tasodifiy xatoliklarning oldini olish imkoniyati yaratiladi. Shu bois auditorlik korxonaning moliyaviy xavfsizligi va barqaror

faoliyat yuritishi uchun kafolat bo‘lib xizmat qiladi.Investitsion jozibadorlikni oshirish. Mustaqil auditorlik xulosasi mavjud bo‘lgan korxona xorijiy va mahalliy investorlar uchun yanada ishonchli ob’ekt sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa qo‘shimcha sarmoyalarni jalb qilish va kapital bozoridagi raqobatbardoshligini mustahkamlashga yordam beradi.Soliq intizomini kuchaytirish. Auditorlik tekshiruvi soliq majburiyatlarining to‘g‘ri hisoblanishini va soliqqa tortish bazasining qonunchilikka muvofiq shakllanishini ta’minlaydi. Natijada davlat byudjeti daromadlari oshadi, soliq intizomi mustahkamlanadi va “soya iqtisodiyoti”ning ulushi kamayadi.Ichki boshqaruvni takomillashtirish.

Auditorlar tomonidan berilgan tavsiyalar asosida korxonalar ichki nazorat tizimini, moliyaviy intizomni va boshqaruv mexanizmlarini yanada kuchaytiradi. Bu esa uzoq muddatli strategik rivojlanish va korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun muhim omil hisoblanadi. Shunday qilib, auditorlik tekshiruvlari zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona faoliyatining ajralmas qismi sifatida maydonga chiqmoqda. Ularning asosiy vazifasi moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini va ishonchliligini kafolatlash bo‘lsa-da, amaliy ahamiyati bundan ancha kengroqdir.

Auditorlik tekshiruvlari orqali korxonalar faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy xatoliklar, firibgarliklar va noto‘g‘ri boshqaruv qarorlari oldi olinadi. Bu esa nafaqat risklarni kamaytiradi, balki xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bozor sharoitida barqaror faoliyat yuritishini ta’minlaydi.Bundan tashqari, auditorlik xulosalari xorijiy va mahalliy investorlar uchun muhim axborot manbai hisoblanadi.

Moliyaviy natijalar shaffofligini ta’minlash orqali auditorlik tekshiruvlari korxonaning investitsion jozibadorligini oshiradi, kapital bozorida obro‘-e’tiborini mustahkamlaydi va qo‘shimcha sarmoyalarni jalb etishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, auditorlik jarayonlari nafaqat korxona, balki butun iqtisodiyot miqyosida barqarorlik va ishonchlilikni oshiradi.

Auditorlikning yana bir muhim vazifasi soliq intizomini mustahkamlashdir. Tekshiruv jarayonida soliqqa tortish bazasining

to‘g‘ri shakllantirilishi va soliqlarni qonunchilikka muvofiq hisoblab chiqilishi nazorat qilinadi. Bu esa davlat byudjetiga barqaror tushumlarni ta’minlash bilan birga, “soya iqtisodiyoti”ni qisqartirish, iqtisodiy intizomni mustahkamlash va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishga imkon yaratadi.

Shuningdek, auditorlik tekshiruvlari ichki boshqaruv tizimini rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega. Auditorlar tomonidan berilgan tavsiyalar asosida korxonalar ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytiradi, moliyaviy intizomni mustahkamlaydi va boshqaruv samaradorligini oshiradi.

Bu esa uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini amalga oshirish, raqobatbardoshlikni kuchaytirish va zamonaviy menejment tizimlarini joriy etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, auditorlik tekshiruvi – bu shunchaki moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish emas, balki korxonaning moliyaviy va tashkiliy barqarorligini ta’minlovchi, uning raqobatbardoshligini oshiruvchi va strategik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi samarali boshqaruv vositasidir.

Shu bois korxonalar uchun auditorlik tekshiruvini muntazam va tizimli ravishda o‘tkazish nafaqat qonunchilik talabi, balki ularning uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishish strategiyasining ajralmas tarkibiy qismidir.

17.3. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, moliyaviy resurslarni auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish metodikasi hali respublikamizda to‘liq ishlab chiqilmagan bo‘lsa-da, xalqaro tajriba va milliy qonunchilik talablari asosida izchil yondashuv shakllanmoqda. Ayniqsa, moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish jarayoni korxonaning investitsion faoliyati haqida aniq, haqqoniy va ishonchli ma’lumot taqdim etishi bilan katta ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy investitsiyalar deganda, korxonaning vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘larini aksiyalar, obligatsiyalar, boshqa qimmatli qog‘ozlar, bank depozitlari yoki boshqa korxonalar ustav kapitaliga

yo‘naltirilishi tushuniladi. Ushbu investitsiyalar korxonaning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, qo‘shimcha daromad manbalarini yaratish va uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bois ularni inventarizatsiya qilish – ya’ni mavjudligini, qiymatini, huquqiy asosini va qayd etilganligini tekshirish – muhim nazorat mexanizmi hisoblanadi.

Inventarizatsiya jarayonida quyidagi masalalarga e’tibor qaratiladi:

Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish korxonaning moliyaviy faoliyati shaffofligini ta’minlash, investitsiya ob’ektlari haqidagi ma’lumotlarning haqqoniyligini tasdiqlash va kelgusidagi strategik qarorlar uchun ishonchli asos yaratish jarayonidir. Ushbu jarayon bir nechta asosiy yo‘nalishlarga e’tibor qaratishni talab etadi.

Birinchidan, moliyaviy investitsiyalarning huquqiy asoslari tekshiriladi. Har bir investitsiya ma’lum bir hujjatga asoslangan bo‘lishi zarur. Bular qatoriga ta’sis shartnomalari, qimmatli qog‘ozlarni sotib olish yoki chiqarish hujjatlari, bank ma’lumotnomalari hamda aksiyalarni tasdiqlovchi sertifikatlar kiradi. Ushbu hujjatlar investitsiyalarning qonuniyligini kafolatlab, ularni korxona balansiga kiritishda asosiy manba sifatida xizmat qiladi.

Ikkinchidan, moliyaviy investitsiyalarning hisob-kitoblarda to‘g‘ri aks ettirilishi nazorat qilinadi. Bunda ular milliy buxgalteriya hisob standartlariga va xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (MSFO) muvofiq ravishda qayd etilgan bo‘lishi kerak. Hisoblarda noto‘g‘ri yoki ikki xil yondashuvning mavjudligi korxonaning moliyaviy natijalarini buzib ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun auditorlik tekshiruvlari davomida buxgalteriya yozuvlari ham elektron, ham bosma nusxalarda solishtirib ko‘riladi.

Uchinchidan, investitsiyalar qiymatini aniqlash jarayoni amalga oshiriladi. Bu bosqichda aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlarning bozor qiymati, ularning real narxlari, dividend va foiz ko‘rinishidagi daromadlari hamda qaytarilish muddati tekshiriladi. Bu orqali investitsiyalarning haqiqiy iqtisodiy foydasi aniqlanadi va ular korxonaning aktivlarida qay darajada ahamiyatli ekani belgilanadi.

To‘rtinchidan, moliyaviy investitsiyalarning maqsadliligi

baholanadi. Inventarizatsiya faqat ularning mavjudligini tasdiqlab qolmay, balki ular korxonaning umumiy strategik rejalariga qanchalik mos kelishi va moliyaviy barqarorligiga qanday hissa qo‘shayotganini ham ko‘rsatadi. Agar investitsiya korxona rivojlanish yo‘nalishlariga xizmat qilmasa, u holda ularni optimallashtirish yoki qayta ko‘rib chiqish zarurati yuzaga keladi.

Beshinchidan, investitsiyalar bilan bog‘liq risklar baholanadi. Moliyaviy investitsiyalar yuqori daromad keltirish imkoniyatiga ega bo‘lsa-da, ular bilan bir qatorda bozor kon’yunkturasi, valyuta kurslari tebranishi, inflyatsiya, soliqlar va boshqa tashqi xavf omillari mavjud. Inventarizatsiya jarayonida ushbu risklar alohida tahlil qilinib, ularni kamaytirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu esa nafaqat investitsiya xavfsizligini, balki korxona umumiy moliyaviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi**.**

Moliyaviy investitsiyalar inventarizatsiyasi korxonaning umumiy moliyaviy faoliyatini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Hisobotlarda investitsion faoliyatning miqyoslari, yo‘nalishlari va tavsifi ochib berilishi orqali nafaqat korxona rahbariyati, balki tashqi foydalanuvchilar – investorlar, banklar, davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar – uchun ham muhim axborot manbai yaratiladi.

Xalqaro tajribada moliyaviy investitsiyalar inventarizatsiyasi muntazam ravishda o‘tkazilib, ularning natijalari maxsus aktlarda qayd etiladi. Ushbu aktlarda mavjud investitsiyalarning haqiqiy qiymati, ular bo‘yicha hujjatlar, shuningdek, aniqlangan tafovutlar (kamomad, ortiqcha hisob, qayta baholash zaruriyati) ko‘rsatiladi. Bu amaliyot O‘zbekistonda ham bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, **moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish** korxona faoliyati uchun ikki tomonlama ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, u buxgalteriya hisobotlarining to‘g‘riligini, moliyaviy resurslarning mavjudligini va ularning qonuniy asoslarda yuritilishini tasdiqlovchi nazorat vositasi bo‘lsa, boshqa tomondan esa, investitsion siyosatning samaradorligini aniqlash, mavjud kapital qo‘yilmalarni optimallashtirish hamda korxonaning kelgusidagi rivojlanish strategiyasini to‘g‘ri belgilash imkonini beruvchi boshqaruv

mexanizmidir.

Inventarizatsiya jarayoni nafaqat moliyaviy resurslarning miqdor va sifatini hisobga olish, balki ularning korxonaning umumiy moliyaviy barqarorligiga, investitsiya portfelining rentabelligiga va risklarni boshqarish darajasiga ta'sirini ham ochib beradi. Shu orqali rahbariyat mavjud investitsiyalarni qaysi sohalarda davom ettirish, qaysilarini qisqartirish yoki butunlay qayta ko'rib chiqish bo'yicha oqilona qarorlar qabul qiladi.

Bundan tashqari, moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish jarayonida xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MSFO) va milliy qonunchilik talablariga rioya etilishi, investitsiyalarni baholash mezonlari, risklarni tahlil qilish usullari va ularni diversifikatsiya qilish imkoniyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, inventarizatsiya natijalari nafaqat ichki foydalanuvchilar — rahbariyat va aksiyadorlar, balki tashqi foydalanuvchilar — investorlar, banklar, soliq organlari va xalqaro hamkorlar uchun ham ishonchli axborot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish korxona uchun oddiy hisob-kitob jarayoni emas, balki uning strategik rivojlanishi, bozor sharoitida raqobatbardoshligini mustahkamlash va moliyaviy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli boshqaruv instrumenti sifatida qaralishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Moliyaviy resurslar deganda nimani tushunasiz?
2. Bozor kotirovkasiga ega qimmatli qog'ozlarga izoh bering.
3. Moliyaviy resurslarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazish nimani beradi?
4. Moliyaviy resurslar auditi nima?
5. Moliyaviy resurslar tushunchasi nima va ularning iqtisodiy mazmuni nimalardan iborat?
6. Tarmoq moliyaviy resurslarining asosiy manbalari qaysilar?
7. Moliyaviy resurslarni to'g'ri boshqarish nima uchun tarmoq korxonalari faoliyatida muhim ahamiyatga ega?

8. Ichki va tashqi moliyaviy resurslar o‘rtasida qanday farqlar mavjud?

9. Tarmoq moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash uchun qaysi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi?

10. Auditorlik tekshiruvining asosiy vazifalari nimalar va u tarmoq moliyaviy resurslari ustidan qanday nazorat o‘rnatadi?

11. Moliyaviy resurslarning shaffofligi va hisobot tizimi korxonaning barqaror rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

12. Moliyaviy investitsiyalarni inventarizatsiya qilish nima va uning tarmoq faoliyatidagi ahamiyati nimada namoyon bo‘ladi?

13. Inventarizatsiya jarayonida qanday asosiy xujjatlar va metodlardan foydalaniladi?

14. O‘zbekiston sanoat korxonalarida 2022–2023 yillarda moliyaviy resurslardan foydalanish va ularni auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishda qaysi muammolar kuzatilmoqda?

XVIII BOB. O‘ZBEKISTONDA XOM ASHYO MANBAI VA UNI JOYLASHTIRISH

18.1. Tarmoqlarda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi. Sanoatda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi.

18.2. O‘zbekiston Respublikasining xom ashyo salohiyati va uni yuqori darajaga ko‘tarish masalalari. Sanoat ishlab chiqarishning mineral xom ashyo manbai.

18.3. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi.

18.1. Tarmoqlarda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

Qayta ishlovchi barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish jarayonida muhim o‘rin tutuvchi elementlardan biri bu – **xom ashyo**dir. Chunki hech bir mahsulot ishlab chiqarish jarayoni xom ashyosiz amalga oshishi mumkin emas.**Xom ashyo** – bu qazib olinishi yoki ishlab chiqarilishi jarayonida ma’lum mehnat sarflanib, natijada tabiiy holatidan qisman o‘zgargan va keyinchalik ishlab chiqarish jarayonida to‘liq qayta ishlanishi mumkin bo‘lgan mehnat buyumidir. Ishlab chiqarishda u tayyor mahsulot yoki yarim fabrikat shakliga o‘tadi va o‘z qiymatini yakuniy mahsulot tarkibiga to‘liq ravishda beradi.

Xom ashyoning asosiy guruhlari: Asosiy xom ashyo – tayyor mahsulotning moddiy negizini tashkil etadi. Masalan, metall, paxta, yog‘och va boshqalar.

Yordamchi materiallar – ishlab chiqarish jarayonini yengillashtiruvchi yoki mahsulot sifatini oshirishga xizmat qiluvchi materiallardir. Masalan, yoqilg‘i, bo‘yoqlar, qadoqlash vositalari.

Ba’zi hollarda bitta material turli jarayonlarda turlicha ahamiyat kasb etishi mumkin. Masalan, neft yoqilg‘i sifatida yordamchi material bo‘lsa, benzin yoki kerosin ishlab chiqarishda asosiy xom ashyo sifatida ishlatiladi.

Xom ashyo uchun qo‘yiladigan talablar:

1. Yetarli miqdorda bo‘lishi.
2. Qazib olish va yig‘ib olishning arzon hamda qulayligi.

3. Texnologik qayta ishlash jarayonining oddiy va samarali kechishi.

Shu bilan birga, har bir mehnat buyumi xom ashyo emas. Masalan, yer ostidagi foydali qazilmalar yoki o‘rmonlardagi daraxtlar tabiiy boylik sanaladi. Ular faqat qazib olinib, mehnat sarflangandan keyin xom ashyo maqomiga ega bo‘ladi.

Xom ashyo resurslari – tabiiy boyliklarning umumiy majmuasi (foydali qazilmalar konlari, o‘rmonlar, chorvachilik resurslari).

Xom ashyo – ushbu resurslardan qazib olinib, ishlab chiqarishga tayyorlangan moddiy element.

Xom ashyolarning asosiy turlari:

1. **Sanoat xom ashyosi**:
   - kelib chiqishiga ko‘ra: tabiiy (ko‘mir, paxta, neft) va sun’iy (plastmassa, sintetik tolalar);
   - agregat holatiga ko‘ra: qattiq, suyuq va gazsimon;
   - kimyoviy tarkibiga ko‘ra: organik (o‘simlik va hayvonlardan olinadigan) va anorganik (minerallar);
   - foydalanilishiga ko‘ra: ozuqabop va texnik.
2. **Qishloq xo‘jaligi xom ashyosi**:
   - o‘simliklardan olinadigan (paxta, zig‘ir, yog‘lar);
   - hayvonlardan olinadigan (jun, teri, sut).
3. **Mineral xom ashyo**:
   - rudali (temir rudasi, mis rudasi);
   - rudasiz (fosforit, tuz, ohaktosh);
   - yonuvchi (ko‘mir, neft, tabiiy gaz).

Xom ashyoni tejashning iqtisodiy ahamiyati: Sanoat mahsulotlari tannarxida xom ashyo va yordamchi materiallar xarajatlari o‘rtacha **70 % gacha** ulushni tashkil etadi. Shu sababli:

- ularni tejab ishlatish mahsulot tannarxini pasaytiradi,
- ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish imkonini beradi,
- ishchi kuchi mehnat unumdorligini oshiradi.

Mashina va uskunalarning samaradorligi ko‘pincha xom ashyoning sifati va turiga bog‘liq. Shu bois xom ashyodan oqilona foydalanish ishlab chiqarish barqarorligining muhim omilidir.

Sun’iy materiallarning roli: Hozirgi kunda sanoatda keng ko‘lamda **sun’iy va sintetik materiallar** (plastmassa, sintetik kauchuk, sun’iy charm, tolalar) qo‘llanilmoqda. Ular:

- arzon va qisqa vaqt ichida ishlab chiqariladi,
- yuqori sifat ko‘rsatkichlariga ega (mustahkamlik, egiluvchanlik, issiqlikka chidamlilik),
- tabiiy resurslarni tejash imkonini beradi.

Masalan, yog‘sizlangan sutdan olinadigan kazein sanoatda qog‘oz, charm va bo‘yoq mahsulotlari ishlab chiqarishda keng qo‘llaniladi. Bundan tashqari, sintetik materiallar tabiiy charm va jun kabi qimmat resurslarni qisman almashtiradi. Xom ashyo sanoat ishlab chiqarishining asosiy moddiy negizidir. Uning xilma-xilligi, tasnifi va ulardan samarali foydalanish korxonalarning iqtisodiy samaradorligi va mahsulot tannarxiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, sanoatda xom ashyoni tejash, resurslardan oqilona foydalanish va sun’iy materiallardan keng foydalanish bugungi kundagi dolzarb vazifalardan biridir.

18.2.Sanoat ishlab chiqarishning mineral xom ashyo manbai

O‘zbekistonning mineral xom ashyo salohiyatini – bu mamlakatning iqtisodiy kuchligi va sanoat rivojlanishining asosi. Mineral resurslar (neft, gaz, oltin, kumush, mis, ura, toshko‘mir va boshqalar) O‘zbekistonning eksport daromadlariga katta hissa qo‘shadi.

O‘zbekistonda mineral resurslarga boy va Markaziy Osiyoda yetakchi mamlakat sanaladi. Zaxiralar miqdoriga ko‘ra ishlab chiqarishning eng muhim manbai bo‘lib, metallurgiya, energetika va kimyo sanoati uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu zaxiralar konlar orqali qazib olinadi, masalan, Navoiy viloyatidagi Muruntau koni dunyodagi eng katta ochiq kon sanaladi. Sanoat uchun qiymat: gaz va neft energetikani ta’minlaydi, metallar esa eksportni kuchaytiradi (2023-yilda mineral eksport 15 mlrd dollardan oshdi).

Sanoat ishlab chiqarishda mineral xom ashyolarning roli juda katta,

chunki ular kimyo, metallurgiya va to‘qimachilik kabi tarmoqlarning asosini tashkil qiladi. Masalan, neft-gaz Olmaliq KMK va Buxoro NGKMda qayta ishlab, ammoniy zavodlari uchun xom ashyo ta’minlaydi; metallar kabi oltin-kumush qiyin jihozlar uchun, mis va olovo esa elektronikada qo‘llaniladi; uran esa NKMK orqali energiya va tibbiyot sohasiga xizmat qiladi.

Salohiyatdan foydalanishda bir qator muammolar mavjud: resurslarning tekshirilmaganligi (dunyoning faqat 2% zaxiralari aniqlangan), chuqurlikka bog‘liq qazib olishning yuqori xarajatlari va infratuzilma yetishmasligi. Bu omillar ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiradi va yangi texnologiyalar joriy etishni talab qiladi.

Yuqori darajali salohiyat uchun strategik chora-tadbirlar kerak, chunki mineral resurslardan samarali foydalanish O‘zbekiston iqtisodiyotining asosiy omillaridan biridir. Bu maqsad O‘zbekiston Prezidentining 2022-2026 «O‘sish strategiyasi»da belgilangan bo‘lib, unda mineral qazib olish va qayta ishlanishni modernizatsiya qilish ustuvor vazifa sifatida ko‘rsatilgan. Strategiya doirasida, resurslarni barqaror rivojlantirish orqali eksport hajmini oshirish va mahalliy sanoatni kuchaytirish ko‘zda tutilgan. Bu yondashuv nafaqat iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi, balki ekologik va ijtimoiy masalalarni ham hal qilishga yordam beradi.

Innovatsiyalar va texnologiyalar joriy etish mineral salohiyatni ko‘tarishning asosiy yo‘lidir. Zamonaviy qazib olish usullarini, jumladan, avtomatlashtirish va geotexnologiyalarni qo‘llash orqali ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Masalan, Navoiy kon-metallurgiya kombinati (BMK)da robotlar va sun’iy intellekt asosidagi tizimlar qazib olish tezligini 30-40% ga oshirdi. Maqsad 2030-yilga qadar qazib olish hajmini 40% ga ko‘paytirish bo‘lib, bu uchun xorijiy texnologiyalarni mahalliy infratuzilmaga moslashtirish zarur.

Xorijiy investitsiyalar jalb qilish O‘zbekistonning mineral sektorini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. «Erkin iqtisodiy zona»lar, masalan, Navoiy va Buxoro viloyatlaridagi zonalar orqali xorijiy kompaniyalarni jalb etish mumkin, chunki bu yerlarda soliq imtiyozlari

va soddalashtirilgan tartib-qoidalar mavjud. Kanada va Avstraliya kompaniyalari bilan tuzilgan shartnomalar, jumladan, Goldfields kompaniyasining 5 milliard dollardan ortiq investitsiyasi, yangi konlarni ochishga va texnologiyalarni yangilashga xizmat qilmoqda. Natijada, eksport hajmini ikki barobar oshirish rejalashtirilgan, bu esa iqtisodiy o‘sishga katta hissa qo‘shadi.

Ekologiya va barqarorlik masalalari mineral resurslardan foydalanishni mas’uliyatli qilish uchun muhimdir. Resurslardan samarali foydalanish uchun «yashil» texnologiyalarni joriy etish, masalan, quyosh energetikasi bilan aralash qazib olish tizimlarini qurish talab etiladi. Konlar atrofidagi ifloslanishni kamaytirish uchun xalqaro ISO 14001 standartlariga rioya qilish zarur, chunki 2023-yilda 20% konlarda ekologik zararlar qayd etilgan. Bu borada hukumat tomonidan «Yashil iqtisodiyot» dasturi ishlab chiqilmoqda, u qayta tiklanuvchi manbalar bilan mineral ishlab chiqarishni birlashtirishni ko‘zlaydi va atrof-muhitni saqlashni ta’minlaydi.

Mahalliylashtirish va kuchaytirish mineral salohiyatni mamlakat ichida saqlab qolish va qayta ishlashni oshirishga qaratilgan. Yangi konlarni ochish, masalan, Qoraqum konlaridagi gaz zaxiralarini ishga tushirish, va mavjud resurslarni chuqurroq qayta ishlash orqali qo‘shimcha qiymat yaratish mumkin. Toshko‘mirni gazga aylantirish kabi texnologiyalar energetika tarmoqlarini diversifikatsiya qiladi. Biroq, bu jarayonda asosiy muammo – ishchi kuchining etishmasligi, shuning uchun 10,000 dan ortiq yangi mutaxassisni tayyorlash dasturlari amalga oshirilmoqda, jumladan, professional ta’lim markazlarini kengaytirish.

Davlat siyosati mineral salohiyatni ko‘tarishda boshqaruvchi omil bo‘lib, soliq imtiyozlari va qonunchilik bazasini takomillashtirish orqali amalga oshiriladi. Mineral qazib olish to‘g‘risidagi qonun bo‘yicha xorijiy investorlarga 5-10 yillik soliq bo‘lmaganlik imtiyozlari berilmoqda. Xalqaro hamkorlik, ayniqsa MDH davlatlari va Xitoy bilan, texnologiya almashinuvi va bozorlarga chiqishni osonlashtiradi. Kelajakda, global energiya o‘tish jarayonida tabiiy gazni vodorodga aylantirish loyihalari muhim bo‘ladi, bu esa O‘zbekistonni energiya

bozorida yetakchi qiladi.

O‘zbekistonning mineral salohiyati ulkan, lekin uni yuqori darajaga ko‘tarish uchun innovatsiyalar, investitsiyalar va ekologiya masalalariga e’tibor qaratish zarur. Agar ushbu masalalar muvaffaqiyatli hal qilinsa, 2030-yilga qadar eksport hajmi 50% ga oshadi va iqtisodiy o‘sish 7-9% ga yetadi. Kelajakda qayta tiklanuvchi energiyaga o‘tish jarayonida mineral resurslarni muvozanatli ishlatish mumkin bo‘ladi, bu mamlakatning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi va global raqobatbardoshligini oshiradi.

18.3. Resurslar tejamkorligi strategiyasi va taktikasi

Bugun resurslar tejamkorligi – bu atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy o‘sishni barqaror qilish va ekologik inqirozni oldini olish uchun zaruriy omilga aylandi. O‘zbekiston kontekstida resurslar, jumladan energiya, suv va mineral resurslar, cheklangan va isrofgarchilik darajasi yuqori bo‘lib, masalan, suv resurslarining 70% qishloq xo‘jaligida sarflanadi. Bu holat nafaqat iqtisodiy xarajatlarning oshishiga, balki global iqlim o‘zgarishlari ta’siriga olib kelmoqda. Strategiya uzoq muddatli reja sifatida resurslarni samarali boshqarishni ko‘zlaydi, taktika esa qisqa muddatli amallar orqali strategiyani amalga oshirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston bu borada faol ishlar qilmoqda, ammo hali to‘liq potentsialga erishilmagan.

Resurslar tejamkorligi strategiyasiga umumiy nazar qilganda, u atrof-muhitni saqlash va iqtisodiy samaradorlikka yo‘naltirilgan uzoq muddatli rejalar majmui bo‘lib, O‘zbekistonning «2030-gacha iqlim o‘zgarishlari strategiyasi»ni qamrab oladi. Bu strategiya resurs isrofini kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta’minlashga asoslangan, chunki mineral va energiya resurslarining cheklanganligi mamlakat iqtisodiyotining asosiy muammolaridan biri. Strategiya doirasida, resurslarni qayta tiklanuvchi manbalar bilan almashtirish va qayta ishlanish tizimlarini rivojlantirish ustuvor bo‘lib, bu global tendentsiyalarga mos keladi.

Strategiyaning asosiy maqsadlari orasida tabiiy resurslardan foydalanishni 20-30% kamaytirish kiradi, bu esa energiya va suv sarfini

sezilarli darajada pasaytiradi. Boshqa maqsad – BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlariga (SDGs) mos kelish, ayniqsa SDG-7 (arzon va toza energiya) va SDG-6 (suv va sanitariya) bo‘yicha. Iqtisodiy foyda jihatidan, resurs tejash orqali xarajatlar kamayadi, masalan, energiya tejash amaliyoti 15% gacha iqtisodiy o‘sishga qo‘shimcha hissa qo‘shishi mumkin, bu O‘zbekistonning sanoat tarmoqlarida ko‘zga tashlanadi.

Strategiya turlariga kelsak, davlat darajasida Prezident farmonlari va hukumat qarorlari orqali tartibga solish amalga oshiriladi, bu esa milliy darajada resurs boshqaruvi siyosatini shakllantiradi. Masalan, O‘zbekiston hukumati tomonidan chiqarilgan farmonlar energiya va suv resurslarini monitoring qilish tizimlarini joriy etishni majburiy qiladi. Bu turdagi strategiya mintaqaviy muammolarni, jumladan, Aral dengizi inqirozini hal qilishga yordam beradi va resurslarni adolatli taqsimlashni ta’minlaydi.

Tarmoq darajasidagi strategiya sanoat (metallurgiya, kimyo) va qishloq xo‘jaligida aniq rejalar bilan amalga oshiriladi, bu yerda har bir soha uchun maxsus mezonlar ishlab chiqiladi. Masalan, metallurgiya tarmoqlarida chiqindilarni qayta ishlanishga o‘tkazish, qishloq xo‘jaligida esa suvni tomchilatish sug‘orish tizimlarini kengaytirish rejalashtirilgan. Bu yondashuv tarmoqlarning ichki samaradorligini oshiradi va umumiy resurs tejamkorligiga hissa qo‘shadi.

Jahon miqyosidagi strategiya xalqaro shartnomalar, masalan, Parij kelishuvi orqali shakllanadi, bu O‘zbekistonni global resurs tejamkorligi standartlariga jalb etadi. Mamlakat BMT va Xalqaro energetika agentligi bilan hamkorlikda loyihalarni amalga oshirib, texnologiya va moliyaviy yordam olmoqda. Bu turdagi strategiya O‘zbekistonning xalqaro imidjini kuchaytiradi va jahon bozorlarida raqobatbardoshlikni oshiradi.

O‘zbekistonda resurslar tejamkorligi strategiyasi «Yashil iqtisodiyotga o‘tish» konseptiga asoslanadi, u energiya va suv resurslarini tejashga urg‘u beradi. Bu konsept doirasida, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini 30% ga yetkazish rejalashtirilgan, jumladan, quyosh va shamol stantsiyalarini qurish. Masalan, 2023-yilda energiya iste’moli 15% kamaydi, ammo tejamkorlik darajasi hali ham

past (dunyodagi o‘rtacha 50% ga nisbatan), shuning uchun qo‘shimcha choralar zarur.

Taktik chora-tadbirlar va amaliy qo‘llanilishda taktika qisqa muddatli, amaliy harakatlar bo‘lib, strategiyani amalga oshirish uchun javob beradi. O‘zbekistonda quyidagi taktikalar ishga tushmoqda, ular orqali resurs sarfi darhol pasaytiriladi. Texnologik innovatsiyalar, masalan, energiya tejovchi jihozlar joriy etish, Olmaliq KMKda LED yoritish va avtomatlashtirish orqali energiya sarfini 25% kamaytirdi. Toshko‘mir quvvatlarida CO2 tutish texnologiyasi (CCUS) atrof-muhitni saqlashga yordam beradi.

Regulatsiya va nazorat taktikasi soliqlar va subsidiyalar orqali amalga oshiriladi, masalan, suv tejashi uchun qishloq xo‘jaligida tariflarni oshirish va limitlar qo‘yish. 2024-yilda «Energiya saqlash to‘g‘risidagi qonun» kuchga kirdi, bu enterprise larni resurs sarfini hisobot qilishga majbur qiladi. Ta’lim va targ‘ibot taktikasi ishchi kuchiga treninglar va kompaniyalarda tez-tez tekshiruvlarni o‘z ichiga oladi, Navoiy viloyatida «Resurs tejash haftaligi» o‘tkaziladi, natijada metallurgiya zavodlarida chiqindilarni 20% kamaytirmoqda. Qayta ishlanish va aylanish iqtisodiyoti chiqindlarni qayta ishlanish (e-waste va suvni tozalash)ni qamrab, Buxoro NGKMda gazni qayta ishlaganda texnik gaz yo‘qotishlarni 10% ga kamaytishga erishilgan. Xorijiy hamkorlik taktikasi Xitoy va Yevropa Ittifoqi bilan loyihalarni (PVX-2 quvvati uchun qayta tiklanuvchi energiya) o‘z ichiga oladi, bu texnologiya almashinuvini kuchaytiradi.

Resurslar tejamkorligi strategiyasi va taktikasi O‘zbekiston uchun muhim bo‘lib, u iqtisodiy barqarorlik va ekologiyani ta’minlaydi. Agar taktikalar to‘g‘ri amalga oshirilsa, resurslar isrof darajasi kamayadi va o‘sish tezlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Xom ashyo tushunchasi va uni guruhlashning qanday an’anaviy usullarini bilasiz?
2. O‘zbekiston sanoatining xom ashyo bazasi va uning rivoji qanday?

3. Sun’iy materiallar ishlab chiqarishning rivojini nimalarda ko‘rish mumkin?

4. Sanoat xom ashyosidan foydalanishning oqilona usullariga ta’rif bering

5. Xom ashyo tushunchasi nima va u iqtisodiy faoliyatda qanday ahamiyatga ega?

6. Xom ashyoni turkumlashda qaysi asosiy kriteriylar qo‘llaniladi (kishloq xo‘jaligi, sanoat va tabiiy resurslar)?

7. O‘zbekiston tarmoqlarida xom ashyo manbalari qaysi asosiy tarmoqlar bilan bog‘liq?

8. O‘zbekiston Respublikasining xom ashyo salohiyatini qay tarzda baholash mumkin?

9. Xom ashyoni qayta ishlashning zamonaviy texnologiyalari iqtisodiy samaradorlikka qanday ta’sir ko‘rsatadi?

10. Xom ashyo manbalari joylashuvini belgilashda qaysi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega?

11. Resurslar tejamkorligining strategiyasi nimani anglatadi va uning asosiy yo‘nalishlari qaysilar?

12. Resurslar tejamkorligining taktik usullari qanday amalga oshiriladi?

13. O‘zbekistonda xom ashyo saloxiyatini yuqori darajaga ko‘tarish uchun qanday davlat dasturlari va islohotlar amalga oshirilmoqda?

14. Xom ashyodan samarali foydalanish va uni joylashtirishda ekologik omillar va barqaror rivojlanish strategiyasi qanday ahamiyat kasb etadi?

GLOSSARIY

1. **Tavakkalchilik** – Biznes yoki investitsiya faoliyatida yo‘qotish ehtimoli.
2. **Xavf** – Tadbirkorlik faoliyatida noaniqlik va yo‘qotishlar ehtimoli.
3. **Foyda** – Daromad va xarajatlar orasidagi ijobiy farq.
4. **Erkin bozor iqtisodiyoti** – Davlat aralashuvisiz bozor mexanizmi orqali boshqariladigan iqtisodiyot.
5. **Aralash iqtisodiyot** – Davlat va xususiy sektor aralashgan iqtisodiy tizim.
6. **Jahon bozori** – Xalqaro savdo va iqtisodiy munosabatlar sohasi.
7. **Strategik rejalashtirish** – Uzoq muddatli biznes maqsadlarini belgilash jarayoni.
8. **Ijtimoiy javobgarlik** – Korxonalar va tadbirkorlarning jamiyat oldidagi mas’uliyati.
9. **Korporativ barqarorlik** – Barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan biznes strategiyasi.
10. **Biznes reja** – Tadbirkorlik faoliyatining yo‘nalishlarini belgilovchi hujjat.
11. **Tadbirkorlik** – Foyda olish maqsadida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat.
12. **Qo‘shma korxona** – Bir nechta yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan tashkil etilgan biznes tuzilmasi.
13. **Mas’uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ)** – Xususiy korxona shakli, uning ishtirokchilari cheklangan mas’uliyatga ega.
14. **Liderlik** – Jamoa yoki tashkilotni boshqarish san’ati.
15. **Menejment** – Tashkilotni boshqarish, rejalashtirish va nazorat qilish jarayoni.
16. **Operatsion menejment** – Ishlab chiqarish jarayonlarini rejalashtirish va nazorat qilish tizimi.
17. **Motivatsiya** – Xodimlarni rag‘batlantirish va samaradorligini oshirish jarayoni.

18. **Xodimlarni baholash** – Ishchilarning ish faoliyatini tahlil qilish va baholash jarayoni.

19. **Inson resurslari** – Korxonaning kadrlar tarkibi va ularni boshqarish tizimi.

20. **Kasaba uyushmasi** – Ishchilar huquqlarini himoya qiluvchi tashkilot.

21. **Segmentatsiya** – Mijozlarni muayyan xususiyatlarga qarab guruhlarga ajratish.

22. **Pozitsiyalash** – Mahsulot yoki xizmatning bozor segmentidagi o‘rnini aniqlash.

23. **Maqsadli bozor** – Korxona mahsulotlari yoki xizmatlari uchun asosiy iste’molchilar guruhi.

24. **Marketing miksi** – Mahsulot, narx, joylashtirish va targ‘ibot strategiyalaridan iborat kompleks.

25. **Brend** – Mahsulot yoki xizmatning bozordagi identifikatori.

26. **Moliyaviy menejment** – Korxona moliyaviy resurslarini rejalashtirish va boshqarish jarayoni.

27. **Investitsiya** – Kapitalni uzoq muddatli foyda olish uchun kiritish.

28. **Qimmatli qog‘ozlar bozori** – Aksiya va obligatsiyalar bilan savdo qilinadigan moliyaviy bozor.

29. **Moliyalashtirish** – Biznes faoliyati uchun mablag‘ jalb qilish jarayoni.

30. **Ishlab chiqarish jarayoni** – Mahsulot va xizmatlarni yaratish bosqichlari.

31. **Iqtisodiy o‘sish** – Milliy iqtisodiyot hajmining ortishi.

32. **Xalqaro biznes** – Turli davlatlarda olib boriladigan tadbirkorlik faoliyati.

33. **Ekspansiya** – Kompaniyaning bozorga kengayishi.

34. **Diversifikatsiya** – Mahsulot yoki xizmatlarning turlarini kengaytirish.

35. **Barqaror rivojlanish** – Uzoq muddatli iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy manfaatlarni uyg‘unlashtirish.

36. **O‘zgaruvchan muhit** – Biznes sharoitlarining doimiy o‘zgarib borishi.

37. **Loyihaviy boshqaruv** – Muayyan muddatli va resursli tadbirkorlik jarayonlarini boshqarish.

38. **Sarmoya** – Uzoq muddatli daromad olish uchun qo‘yilgan mablag‘.

39. **Risklarni boshqarish** – Tavakkalchiliklarni aniqlash va minimallashtirish tizimi.

40. **Korxona kapitali** – Korxonaning moliyaviy va moddiy aktivlari.

41. **Moliya bozori** – Pul va kapital bozorlaridan tashkil topgan moliyaviy tizim.

42. **Bankrotlik** – Korxonaning to‘lovga qodir emasligi holati.

43. **Franchayzing** – Tadbirkorlikni brend asosida yuritish shakli.

44. **Xolding kompaniya** – Boshqa kompaniyalar ustidan nazorat o‘rnatuvchi yirik tashkilot.

45. **Tadbirkorlik lisenziyasi** – Muayyan faoliyat turini amalga oshirish uchun ruxsatnoma.

46. **Sug‘urta** – Potensial zararlarni qoplash mexanizmi.

47. **Ekonometrika** – Iqtisodiy jarayonlarni statistik va matematik modellashtirish.

48. **Moliyaviy tahlil** – Korxonaning moliyaviy holatini baholash.

49. **Startap** – Yangi innovatsion g‘oya asosida tashkil etilgan biznes.

50. **Bank krediti** – Bank tomonidan ajratilgan qarz mablag‘lari.

51. **Xizmat ko‘rsatish sohasi** – Iqtisodiyotning xizmatlar bilan bog‘liq sektori.

52. **Biznes modeli** – Korxonaning daromad olish strategiyasi.

53. **Korporativ madaniyat** – Tashkilot ichidagi qadriyatlar va tamoyillar.

54. **Elektron tijorat** – Internet orqali amalga oshiriladigan biznes faoliyati.

55. **Bozor segmenti** – O‘ziga xos ehtiyoj va xulq-atvorga ega bo‘lgan mijozlar guruhi.

56. **Yangi mahsulot strategiyasi** – Yangi mahsulotni ishlab chiqish va bozorga chiqarish rejasi.

57. **Zanjirli yetkazib berish** – Mahsulot yetkazib berish tizimi.

58. **Korporativ boshqaruv** – Kompaniyaning ichki boshqaruv tizimi.

59. **Mijozlarni jalb qilish** – Yangi mijozlarni biznesga jalb etish strategiyalari.

60. **Samaradorlik** – Resurslardan optimal foydalanish.

61. **Ijtimoiy tadbirkorlik** – Jamiyat muammolarini hal qilishga qaratilgan biznes modeli.

62. **Brend imidji** – Tashkilot yoki mahsulot haqidagi iste'molchilar tasavvuri.

63. **Moliyaviy likvidlik** – Korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarini bajarish qobiliyati.

64. **Globalizatsiya** – Jahon iqtisodiyotining o‘zaro bog‘liqligi jarayoni.

65. **Ekologik menejment** – Atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan biznes boshqaruvi.

66. **Startap ekotizimi** – Yangi bizneslarni rivojlantirish uchun mavjud sharoit va resurslar to‘plami.

67. **Innovatsiya** – Yangi texnologiya yoki usulni joriy qilish jarayoni.

68. **Biznes ekotizimi** – Korxona atrofidagi iqtisodiy va ijtimoiy muhit.

69. **Ta'minot zanjiri** – Mahsulot yoki xizmat ishlab chiqarish va tarqatish jarayoni.

70. **Frilans** – Mustaqil ravishda xizmat ko‘rsatish va ish olib borish.

71. **Kichik biznes** – Kichik hajmdagi tadbirkorlik subyektlari faoliyati.

72. **O‘rta biznes** – Katta va kichik biznes o‘rtasidagi kompaniyalar toifasi.

73. **Katta biznes** – Keng miqyosdagi iqtisodiy faoliyat yurituvchi yirik kompaniyalar.

74. **Korporativ strategiya** – Korxonaning uzoq muddatli rivojlanish rejalari.

75. **Biznes aloqalar** – Korxonaning ichki va tashqi hamkorlari bilan munosabatlari.

76. **B2B (Business-to-Business)** – Korxonalar o‘rtasidagi biznes modeli.

77. **B2C (Business-to-Consumer)** – Korxona va iste’molchi o‘rtasidagi biznes modeli.

78. **C2C (Consumer-to-Consumer)** – Iste’molchilar o‘rtasidagi savdo munosabatlari.

79. **Korporativ ijtimoiy mas’uliyat** – Korxonaning jamiyat oldidagi mas’uliyat strategiyasi.

80. **Biznes inkubator** – Startaplarni qo‘llab-quvvatlash markazi.

81. **Aksiyalar** – Kompaniya egalik huquqini tasdiqlovchi qimmatli qog‘ozlar.

82. **Dividendlar** – Aksiyadorlarga kompaniyaning foydasidan to‘lanadigan daromad.

83. **Reklama strategiyasi** – Mahsulot yoki xizmatni bozorga targ‘ib qilish usullari.

84. **Bozor narxlari** – Bozordagi talab va taklif asosida shakllangan narxlar.

85. **Sof foyda** – Daromaddan barcha xarajatlar chegirib tashlangandan so‘ng qoladigan mablag‘.

86. **Loyihaviy moliyalashtirish** – Uzoq muddatli loyihalar uchun ajratiladigan mablag‘.

87. **Reinvestitsiya** – Korxona foydasini qayta ishlab chiqarishga yo‘naltirish.

88. **Kapital qo‘yilmalar** – Ishlab chiqarishni kengaytirish uchun ajratilgan mablag‘lar.

89. **Brend identifikatsiyasi** – Kompaniya yoki mahsulotning iste’molchilar ongidagi o‘rni.

90. **Elektron savdo** – Internet orqali amalga oshiriladigan mahsulot va xizmatlar savdosi.

91. **Kriptovalyuta** – Raqamli valyuta, blokcheyn texnologiyasi asosida ishlaydi.

92. **Tovar aylanmasi** – Mahsulotlar sotilish jarayoni va hajmi.

93. **Logistika** – Mahsulotlarni yetkazib berish va tarqatish tizimi.

94. **Tender** – Tovar yoki xizmatlarni sotib olish bo‘yicha tanlov jarayoni.

95. **Outsorsing** – Kompaniyaning ba’zi ishlarini tashqi tashkilotlarga topshirish.

96. **Benchmarking** – Eng yaxshi biznes amaliyotlarini o‘rganish va joriy qilish.

97. **Diversifikatsiyalangan portfel** – Xatarni kamaytirish maqsadida turli investitsiyalarga ajratilgan mablag‘.

98. **Raqobatbardoshlik** – Korxonaning bozor sharoitida muvaffaqiyatli ishlash qobiliyati.

99. **Brend kapitali** – Brendning bozordagi qiymati va nufuzi.

100. **Mijozlarga yo‘naltirilgan biznes** – Iste’molchilarning ehtiyoj va talablariga asoslangan biznes modeli.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Ахтамова М.Е. Бизнес и обшество. Учебноэ пособие. «STAP-SEL», 2023 – 384.

2. B.O. Dusmatov, D.M. Abduraimov. Biznes planirovanie. [Tekst]: uchebnoe posobie / Camarkandskiy institut ekonomiki i servisa - Samarkand.: Izdatelstvo «FAN BULOG'I», 2024 – 258 str.

3. A.B. XAYITOV, I.A. BAKIYEVA, S.B. G'OYIPNAZAROV va bosh. Biznesga kirish. O'quv qo'llanma. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021. 368 bet.

Qo'shimcha adabiyotlar

4. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyot). Darslik. – T.: «FAN», 2019 yil. - 670 b.

5. Abdurakhmanov Kalandar. Labor economics. Theory and practice. Scientific Publishing house IVG London. Copyright 2020. ISBN UK Print 978-1-912966-004. ISBN UK E-Book 978-1-912966-01-1. P 615.

6. К.Х. Абдурахманов. Экономика труда. Теория и практика. Учебник: в 2 ч. – Москва: FGBOU VO «REU im. G.V. Plekhanova», 2019.

7. Бланк И.А. «Финансовый менеджмент», Киев – Ника-Центр – 2004. – 212 с.

8. Павлова Л.Н. Финансовый менеджмент: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и. доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 269 с.

Axborot manbaalari

9. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi xukumat portali.

10. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

11. https://libgen.lc/ – Bepul elektron o'quv adabiyotlar manbaasi.

12. https://open.umn.edu – Bepul elektron o'quv adabiyotlar manbaasi.

13. www.ziyonet.uz – Axborot ta'lim portali.

Z.S. ARTIKOV

TARMOQLAR IQTISODIYOTI

O‘QUV QO‘LLANMA

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: D. Hamrayev

O‘quv qo‘llanma institut Kengashining 2025-yil 31-oktabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (3-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 298-31/10).

“STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand - 2025

ISBN: 978-9910-689-59-8

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 27.11. 2025 y.
© “STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand 2025 y.

1674

2025 yilda chop etildi.
Qog‘oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog‘ozi.
“Times New Roman” garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 17.37
Buyurtma № 0181A/25. Adadi 50 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.

47675-00

ISBN: 978-9910-689-59-8

